

ISSN 2277-7776
VOLUME-6, ISSUE-1, 2017

SPM Student's Research Magazine

Annual Research Magazine For
Multi-disciplinary Studies

Sarvodaya Shikshan Mandal's

SARDAR PATEL MAHAVIDYALAYA

Ganj Ward, Chandrapur - 442 402 (Maharashtra)

CONTENTS

11. AN ANALYTICAL STUDY OF MARKETING STRATEGY FOR CEMENT ADOPTED BY ULTRATECH CEMENT	Sarita Kale and R. P. Ingole	58 - 64
12. शरीर हरीत प्राधिकरण काळजी गरज: एक करणमीमांसा	माधुरी जे. राखुंडे, आर. पी. इंगोले	65 - 67
13. IMPACT OF ORGANIC FERTILIZERS ON AGRICULTURE INDUSTRY IN CHANDRAPUR CITY	Hema P. Raut and Sapana Weginwar	68 - 70
14. कमगार व वित्त क्षेत्रात शासनाची भूमिका	सचिन गजानन बोढाले व किशोर मोहरीर	71 - 75
15. MARKETING STRATEGY OF SUPER MARKETS IN CHANDRAPUR REGION	Parul Badge and Rahul Sawlikar	76 - 81
16. STUDY ON SALE AND USAGE OF PLASTIC BAGS BELOW PERMISSIBLE SIZE AND THEIR ADVERSE IMPACTS ON ENVIRONMENT	Akanksha S. Jivtode, Kavita S. Raipurkar	82 - 90
17. THERMODYNAMIC STUDY OF L-VALINE AT VARIOUS TEMPERATURE AND CONCENTRATION	Snehal G. Wankhade, Sanjay P. Ramteke, Urvashi P. Manik	91 - 96
18. STUDY OF ACOUSTIC AND SOUND PARAMETER OF D-VALINE	Tomeshwari S. Dasriya, Urvashi P. Manik	97 - 102
19. STUDY OF MOLECULAR INTERACTION OF D-SERINE BY ULTRASONIC METHOD AT DIFFERENT TEMPERATURE AND CONCENTRATION	Amruta P. Urkande, Urvashi P. Manik, Sanjay P. Ramteke	103 - 108
20. ACOUSTICAL BEHAVIOUR OF AMINO ACID IN DEXTROSE SOLUTION AT VARIOUS CONCENTRATION AND TEMPERATURE	Sunitha R. Yelgamwar, Urvashi P. Manik, Sanjay P. Ramteke	109 - 113
21. MEASUREMENT OF MAGNETIC SUSCEPTIBILITY OF MAGANESE (II) CHLORIDE AND FERRIC (III) CHLORIDE SOLUTIONS BY QUINCKE'S METHOD	Shraddha Upadhyay, Urvashi Manik	114 - 120

STUDY ON SALE AND USAGE OF PLASTIC BAGS BELOW PERMISSIBLE SIZE AND THEIR ADVERSE IMPACTS ON ENVIRONMENT

Akanksha S. Jivtode and Kavita S. Raipurkar

Post Graduate Dept. of Environmental Science

Sardar Patel Mahavidyalaya, Chandrapur

Corresponding author e-mail: kavitarapurkar@gmail.com

ABSTRACT

Plastic bags wastes pose different environmental problems and different health problems to human beings and animals. Many countries banned plastic bags due to public concern over the serious negative impacts on the environment and animals. The objective of this survey was to estimate sale and usage of plastic bags and their environmental impacts in Chandrapur city of Maharashtra. A questionnaire was used to collect data from randomly selected respondent. The result indicated that the less portion of the respondents (46%) use below permissible size plastic bags, more than other level of plastic permissible size, these are above permissible level (54%). The usage of plastic bags depends on different proportion which varied with age and sex. The respondent includes male (83%) and female (17%). Lack of alternative products (52%) and light weight of plastic (23%) are the main reasons of widespread utilization of these products. Among the practices used for disposal of plastic bag wastes, burning of plastics (52%), open dumping to surrounding area (14%) and burying (2%) are practiced by almost all the residents of the

city. Also it varied other practices which include different activities of disposal of waste (32%), 35% respondent think plastic creates all major problems. According to the current survey 20% think that plastic causes animal death, affect natural beauty of an environment (10%) and blockage of sewage lines (10%) and land looks like waste area (10%), other than that (10%) think both animal death and affect natural beauty, likewise (5%) think both animal death and land looks like waste area. The findings of the present study also indicated that the trend of utilization of plastic bags is increasing from time to time. About the adverse effects of these products in order to reduce the problems associated with plastic bags wastes with people participation (11%) and it was recommended to people not to use plastic bags and to use eco-friendly alternative materials made from paper, clothes and natural fibers.

KEYWORDS

Sale, plastic bags, below permissible size, adverse impacts, Environment

INTRODUCTION

Plastic bags have been introduced in 1970's (Williamson, 2003) and gained an increasing popularity among consumers and retailers. They are available in huge numbers and varieties across the world. It is estimated that around 500 billion plastic bags are used every year worldwide (Spokas, 2007; Geographical, 2005). This widespread utilization is attributed to their cheapness and convenience to use. The vast majority of these bags are discarded as wastes usually after a single use. It is also believed that after their entry into environment plastic bags can persist up to 1000 years without being decomposed by sunlight &/or microorganisms (stevens, 2001; UNEP, 2005a). Plastic waste constitutes a significant portion of the total municipal solid waste (MSW) generated in India. It is estimated that approximately 10 thousand tons per day (TPD) of plastic waste is generated (i.e 9% of 1.2 lacks TPD of MSW).

Their visibility has been perceived as a serious problem and made plastics a target in the management of solid waste. Plastics are non-biodegradable. They also have very long lifetime & the burning of plastic waste under uncontrolled conditions could also leads to generation of many hazardous air pollution depending upon the type of polymers and additives used. However the end of life plastic can be recycled into a second life application but after every thermal treatment, degradation of plastics takes place to a certain extent (Mauskar J.M., 2008).

Plastic, especially which used in plastic bags, is one of the major toxic pollutants of our times. Being composed of toxic chemicals (lead and cadmium pigments, commonly used in light density polyethylene(LDPE), high density polyethylene

(HDPE) and polypropylene (PP) as additives and most importantly being a non degradable substance plastic pollutes the air, water and soil. There are three possible environmental problems caused by plastic bags. First plastic gas or coal, and there are all limited natural resources that must be conserved. Second the manufacture of plastic produces large quantities of harmful pollutants, which manufacturing companies need to deals with properly. The major of chemical that go into the making of plastic bags are highly toxic and some of the constituents of plastic such as benzene and vinyl chloride have been proven to cause cancer, while another likes gases and liquid hydrocarbons spoil the earth and air. The substances emitted during the production of plastic are synthetic chemicals like ethylene oxide, benzene and xylenes. The National Green Tribunal (NGT) is considering imposing a ban to restrict the use of plastics for packaging of all non-essential items. The ban is being considered as a response to address certain health concerns and environment.

Plastic shows adverse effect on environment as discussed above. Hence a survey was carried out in selected areas of Chandrapur to know the quantity and quality of plastic used and its reverse effect on environment. Through this study an attempt was made to aware the local people about the dangerous effects and also the use of permissible plastic.

MATERIALS AND METHODS

Description of the study area

The study was conducted in Chandrapur city, Maharashtra. The city is located at 19.57° North latitude and 79.18° East latitude in eastern Maharashtra. It is situated at 189.90m above

the mean sea level. The area of the city is about 70.02km^2 the north-south length of the city is about 10.6km while the east-west length is about 7.6 km. According to Municipal Corporation Chandrapur,

the city has a total human population is 320,379 as per 2011 census. Gondi language is spoken by most of the people in Chandrapur. The people are also fluent in speaking Marathi; Hindi is spoken by some section of population.

51 micron size plastic bags

50 micron size plastic bags

Below permissible size plastic

41 micron plastic bags

Sampling techniques, data collection and analysis:

Data were collected from 100 respondents that consisted of 83 males and 17 females. The study

subjects were selected using random sampling. The number of male respondents was higher than female respondents due to the fact that the males showed more readiness to be interviewed and fill the questionnaires provided. To collect the data,

questionnaires were prepared in English. Conversations were discussed in Marathi language with the selected respondents to explain the

objectives of study. Those respondents who were willing but not able to attend the questionnaires by themselves were helped by conversation.

conversation during interview with the help of questionnaires

RESULTS AND DISCUSSION

Out of 100 respondents, the more than half portion of them (54%) used above permissible level plastic bags as compared to other plastic products used by respondents these are below permissible level (46%). This survey indicated that regardless of sex, age group, majority of the city residents widely uses plastic bags in their daily activities. During the course of our survey, we also observed many shopkeepers and retailers distributing plastic bags because of its light weight (23%), cheapness (14%) and easy availability of plastic bags (11%) are also one of the main reasons of utilization of plastic bags is lack of alternative product (52%). From the

survey, burning (52%), other methods (32%), open dumping on surrounding environment (14%), and burying (2%) are the disposal methods of plastic bags are the common practices by the people. Of the female respondents those who burn plastic bag wastes were slightly larger as compared to those females who throw the wastes to the environment. From the survey, the alternative materials are used by the respondents and retailers or shopkeepers (11%). The data indicate respondents having awareness, with alternative solution (11%) and without alternative solution (89%). Without alternative solution awareness is larger than that the awareness with alternative solution. From the study it was clear that peoples participation in banning of plastic bags are (11%) in selected study area in Chandrapur city.

Photos showing nuisance conditions caused because of plastics

Table no.1 Usage of plastic bags by respondents

Plastic Availability	No of Respondents	Percentage
Above Permissible Level	54	54
Below Permissible Level	46	46

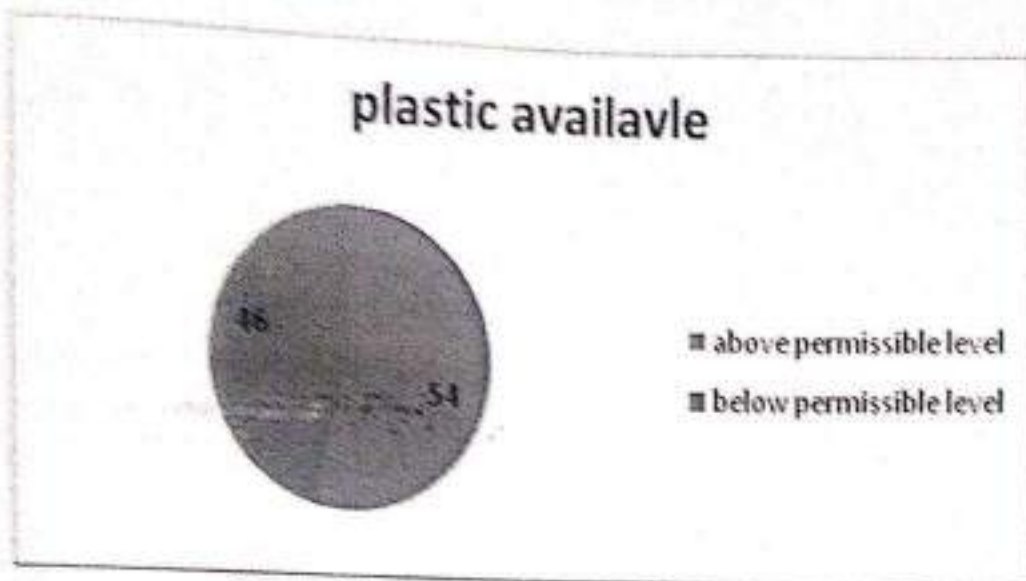

Figure : Usage of plastic bags by respondents

Table no. 2 reasons of usage of plastic bags

Sr. No.	Usage of Plastic Bags	No. of Respondents	Percentage
1.	Cheapness	14	14
2.	Lack of Alternative Product	52	52
3.	Easily Available	11	11
4.	Light In Weight	23	23

Figure 2 :- Reasons of usage of plastic bags by respondents.

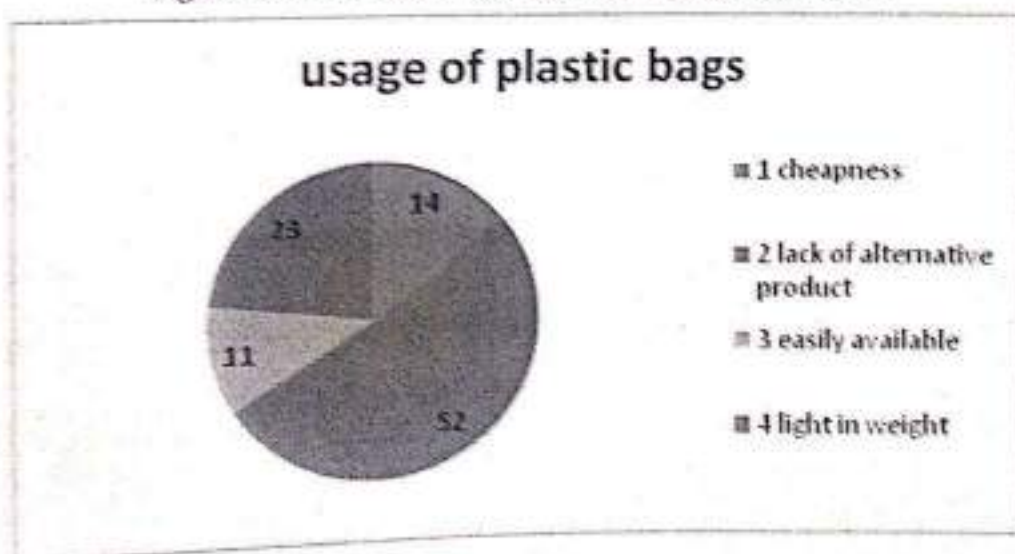
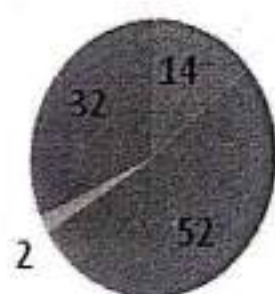

Table 3 :- Disposal of plastic bags.

Sr. No.	Disposal	No. of Respondents	Percentage
1.	Open Dumping	14	14
2.	Burning	52	52
3.	Burying	2	2
4.	Other Practices	32	32

disposal of plastic bags

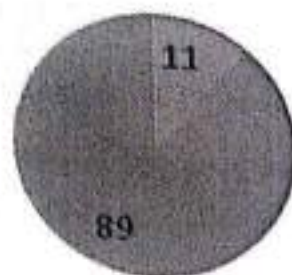
- 1 open dumping
- 2 burning
- 3 burying
- 4 other practices

Figure : Disposal of plastic bags by respondents

Table no.4 Awareness by the respondents

Sr. No.	Awareness	No of Respondents
1.	Using Alternative Solutions	11
2.	Not Using Alternative Solutions	89

awareness about plastic bags

- 1 using alternative solutions
- 2 not using alternative solutions

Figure :- Awareness by the respondents:

References:

- Adane L. & Muleta D., (2011), Survey On the usage of plastic bags, their disposal and adverse impacts on environment: A case study in Jimma city, southwestern Ethiopia, *Journal of Toxicology and Environmental health sciences* vol.3 (8) PP.234-248
- Aspin M., (November 2012), Review of the plastic shopping Bags (waste avoidance) Act 2008, (version 1.1.2009) PP.1-11.
- Bhuyar L.B. & Shahare A.S., (April 2012), Application of Reverse logistic model in Indian Railway for plastic waste collection and distribution, *International Journal of Mechanical engineering and Technology* Vol.3, Issue, PP33-39
- Biodegradable plastics. Princeton, NJ: Princeton University Press, pp.15-30.
- Burnett H.S., National Center for Policy analysis., (2013), Do Bans on plastic Grocery Bags save cities Money?, PP(1-20).
- Geographical (2005). "Waste: An Overview." *Geographical*, 77(9): 34-35.
- Jalil Md. A & Mian Md. N & Rahman M K., (2013), Using plastic bags and Its Damaging Impact on Environment and agriculture: An Alternative Proposal, *International Journal of Learning and Development* Vol.3 No.4
- Maharashtra Pollution Control Board., (Nov.2010), Action Plan For Industrial Cluster Chandrapur, Mumbai
- Mauskar JM., (2008), Performance evaluation of polymer coated Bitumen Built Roads, Central Pollution Control Board (Ministry of environment & forests)
- Moharam R & Maqtari M A A I., (2014), The impact of plastic bags on the environment: A field survey of the city of Sana'a and the surrounding Areas, Yemen, *International journal of engineering Research and Reviews*, Volume 2, Issue 4, PP.61-69

Princeton University Press, pp 15-30.

Sinhas, Toxic link,(2014),Plastics and the environment, Assessing the impact of the complete Ban on Plastic carry Bag.PP(1-59)

Spokas KA (2007). Plastics: still young, but having a mature impact. Waste Manage. 28(3): 473-474.

Stevens E (2001). Green Plastics: An introduction to the new science of biodegradable plastics. Princeton, NJ.

The Gazette of India: Extraordinary(Part3 sec-4), Ministry of Health and familywelfare (food safety and standards authority of India), (2011), Newdelhi, PP29-53.

United Nations Environment Programme (UNEP) (2005a). Plastic bag ban in Kenya proposed as part of a new

Waste strategy. UNEP Press release.

Williamson LJ (2003) It's Not My Bag, Baby. Or Earth: Environmental Politics People, 25(2): 33-34.

ISSN 2277-7776
VOLUME-6, ISSUE-1, 2017

SPM Student's Research Magazine

Annual Research Magazine For
Multi-disciplinary Studies

Sarvodaya Shikshan Mandal's

SARDAR PATEL MAHAVIDYALAYA

Ganj Ward, Chandrapur - 442 402 (Maharashtra)

CONTENTS

34. THERMOACOUSTIC VARIATION OF NIACINAMIDE IN AQUEOUS GLUCOSE SOLUTION AT DIFFERENT TEMPERATURE	Amrutasingh A. Thakur, Urvashi P. Manik	187 - 192
35. MAGNETIC SUSCEPTIBILITY OF VARIOUS PARAMAGNETIC COMPOUNDS AT VARIOUS MAGNETIC FIELDS	Jotsana P. Pathak and Urvashi Manik	193 - 200
36. THERMODYNAMIC STUDY OF L-ARGININE AT VARIOUS TEMPERATURE AND CONCENTRATION	Jyoti G. Jiwtode, Urvashi P. Manik, Sanjay P. Ramteke	201 - 206
37. THERMODYNAMIC CHARACTERIZATION OF AMINO ACID AT DIFFERENT TEMPERATURE	Nasreen F. A. Siddique, Urvashi P. Manik	207 - 212
38. VOLUMETRIC PROPERTIES OF AMINO ACID AT DIFFERENT TEMPERATURE AND CONCENTRATION IN LACTOSE SOLUTION	Nazmi R. Siddique, Urvashi P. Manik	213 - 218
39. ANALYSIS OF OVERBURDEN SPOILS FROM SELECTED MINING AREA IN CHANDRAPUR CITY AND ITS IMPACT ON NEARBY ENVIRONMENT	Payal M. Bambole, Kavita S. Raipurkar	219 - 228

ANALYSIS OF OVERBURDEN SPOILS FROM SELECTED MINING AREA IN CHANDRAPUR CITY AND ITS IMPACT ON NEARBY ENVIRONMENT

Payal M. Bambole and Kavita S. Raipurkar
Post Graduate Dept. of Environmental Science
S. P. College, Chandrapur 442 402

ABSTRACT

Coal mining wastes in the form of waste rack or overburden material is traditionally dumped over the valuable lands in India and worldwide is a common practice. This overburden dump pollutes the air, soil, water and land scape by dust, leachate and self-ignition due to lack of suitable ecorestration practices. However, the impact of different disposal and treatment of coal mining wastes on environment and farmland has not been probed in detail. In this context, a study was conducted to assess the soil physico-chemical properties from four coal mine spoils in coal mining area of Chandrapur city (Maharashtra). In order to assess the impact of this overburden spoils on surroundings, samples were collected from surface to a depth of 15 feet and were analyzed for physico-chemical characteristics such as Bulk density, Moisture content, Water holding capacity, Total organic carbon, Total organic matter, Electrical conductivity, pH, Total alkalinity, Phosphate etc. During the physico-chemical analysis the researcher has found that

bulk density, Water holding capacity, Moisture content, TOC, TOM of four mining areas were lesser as compared to the control sample i.e., productive agricultural soil while pH and conductivity of the overburden spoils was higher in the overburden spoil as compared to control sample.

KEY WORDS: Overburden spoils, Mining, Chandrapur, Impact, Environment

Introduction:

Land is one of the most important resources on which human beings depend. The rate of consumption of mineral resources is continuously increasing with advancement of science and technology, economic development, industrial expansion, acceleration of urbanization etc. Mining of mineral resources results in extensive soil damage, altering microbial communities and affects vegetation leading to destruction of vast amount of land (Sheoron *et al.*, 2010).

In India two types of mining operated as

opencast and underground mining. Opencast mining is developmental activity, which is bound to damage the natural ecosystem by several mining activities. During opencast mining, the overlying soil is removed and the fragmented rock is heaped in the form of overburden dumps (Ghosh, 2002). Mining activity, specifically opencast mining, often lead to land degradation with adverse changes in soil texture and structure attributes. The mine overburden spoil constitutes a mixture of coal seam, coarse rocks, sand, dust, shale, pebbles and other impurities (Maharana and Patel, 2013).

Coal is the abundant fossil fuel resources present in India. Coal mining in India dates back to the 18th century. Coal has a relatively high importance for the economical growth of a country. Most of the coal production in India comes from open cast mines contributing over 81% of the total production. A large number of open cast mines of over 10 million tons per annum capacity are in operation. Mining activities particularly opencast mining in huge forests areas results into loss of biodiversity, loss of nutrient qualities and microbial activities of the soil system. Opencast mining releases huge amount of mining wastes to the upper part of the land surface as overburden dump materials (Rai *et al.*, 2011). The average stripping ratio (overburden to coal) during the last three decades was 1.97m³/t (Chaulya *et al.*, 2009). These overburden dumps change the natural land topography, affects the drainage system and prevents natural succession of plant growth

(Bradshaw and Chadwick, 1980).

Though mining activities create a major burden on the environment the expansion within the mining sector leads to the development and economic growth of our country. But whatever may be the amount of wealth generated from mining, it should not be at the cost of environmental sacrifice leading to a serious public health risk and ecological imbalance (Goswami *et al.*, 2008).

Assessment of physico-chemical characteristics of coal mine overburden spoils in a chronosequence is of outmost important because it not only paves the way of greater understanding the direction of improving soil fertility and bioremediation, but also is prerequisite for assessing the process of spoil reclamation, leading to the vegetational development/succession with respect to time (Maharana Patel, 2013).

In the present study an attempt was being made to determine the physical and chemical properties of overburden spoils of selected mining area in Chandrapur. For the purpose sampling of overburden spoils was done and their physico-chemical analysis, comparative analysis and the impacts of overburden spoils on environment was enumerated.

MATERIALS AND METHODS

Study area

The study was conducted in Chandrapur city, Maharashtra. The city is located at 19. 57°

north latitude and 79.18° East latitude in eastern Maharashtra. It is situated at 189.90m above the mean sea level. The area of the city is about 70.02km²; the north-south length of the city is about 10.6km while the east-west length is about 7.6km. According to Municipal Corporation Chandrapur, the city has a total human population is 3, 20,379 as per 2011 census. Gondi language is spoken by most of the people in Chandrapur. The people are also fluent in speaking Marathi; Hindi is spoken by some

section of population.

Chandrapur city is surrounded by large number of underground and opencast coal mine project of western coalfields limited (WCL). This area is facing serious problems of environmental pollution from the last two decades. The study was carried out in Durgapur, Padmapur and Bhatadi opencast coal mine which are situated in north of Chandrapur, whereas Hindustan Lalpeth is in the South.

View of Durgapur opencast mine

View of Bhatadi opencast mine

View of Lalpeth opencast mine

View of Padmapur opencast mine

Overburden sampling

In general, coal is a sedimentary formation, so the overburden materials include shale, sandstone and other impurities is generally heaped at the mining site, during the time of opencast mining. The overburden samples were collected manually

from 15 cm depth. During the sampling five soil samples were collected randomly from four mining areas. These samples collected were referred to as sub-samples, which were properly packed within polyethylene packets and brought carefully to the laboratory where physico-chemical analysis of the

overburden was done. Before physico-chemical analysis the overburden samples were air dried, cleaned, crushed in mortar and pestle and sieved through 2mm mesh size sieve.

Overburden analysis

Bulk density was determined by gravimetric method. Water holding capacity and

moisture content was also determined. pH and Electrical conductivity was determined by taking Spoil/water 1:10 suspension with pH meter and conductivity meter respectively. Total organic carbon and Organic matter of the overburden dump materials was determined by using Walkley Black method. Alkalinity and phosphate of the overburden dump materials was determined by taking Spoil/water 1:10 suspension.

RESULTS AND DISCUSSIONS

Table 1: Physico-chemical characteristics of overburden spoils from four mining area

Parameters	Durgapur opencast coal mine area	Padmapur opencast coal mine area	Bhatadi opencast coal mine area	Lalpeth opencast coal mine area	Ramteke wadi Agricultural land [Control]
Bulk density	1.02 g/cm ³	1.12 g/cm ³	1.07 g/cm ³	1.10 g/cm ³	1.19 g/cm ³
WHC	20.31%	24.47%	31.55%	36.22%	42.57%
Moisture	0.70%	0.22%	0.73%	0.25%	1.85%
TOC	0.93%	1.09%	0.77%	1.09%	2.18%
TOM	1.59%	1.87%	1.32%	1.87%	3.74%
Conductivity	0.14 mmhos/cm	0.19 mmhos/cm	0.28 mmhos/cm	0.21 mmhos/cm	0.03 mmhos/cm
pH	8.92	9.88	8.82	9.04	7.29
Alkalinity	0.4632 mg/g	0.4264 mg/g	0.3731 mg/g	0.4555 mg/g	1.041 mg/g
Phosphate	0.704 mg/g	0.780 mg/g	0.616 mg/g	0.984 mg/g	2.73 mg/g

Bulk Density: Bulk density of overburden material is the mass of the overburden materials per unit volume. Table 1 show that the bulk density in all the samples varied from 1.02g/cm³ to 1.12g/cm³. The minimum value (1.02g/cm³) of bulk density was observed at Durgapur site. The maximum value (1.12g/cm³) of bulk density was found in Padmapur site. The agricultural soil sample showing the control value 1.19 g/cm³ of bulk density. The graphical representation of bulk density is shown in figure 1.

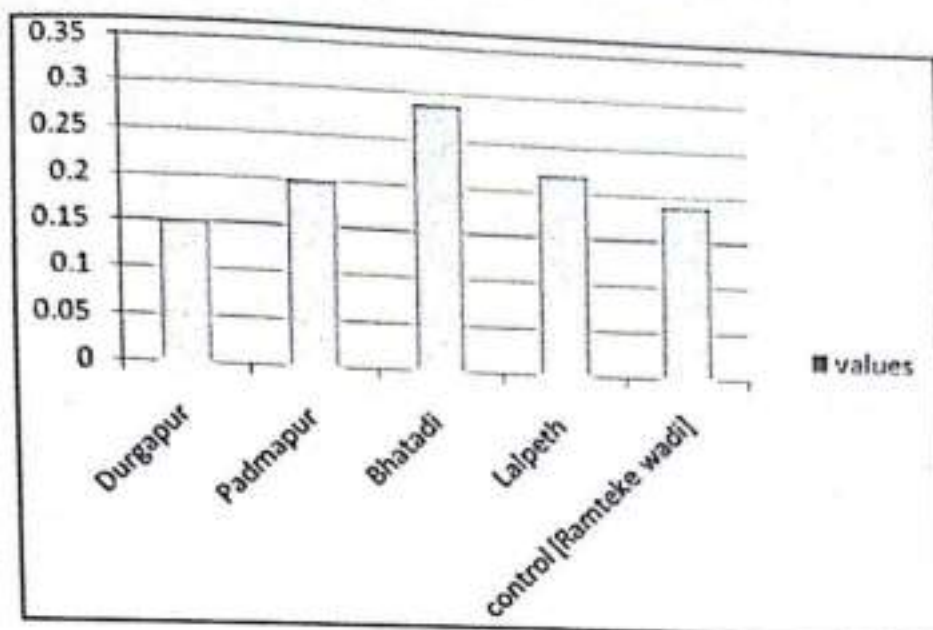

Fig 1: Bulk density of overburden samples of opencast mines

Water holding capacity: Water holding Capacity of overburden material varied from 20.31% to 36.22%. The minimum value (20.31%) of water holding capacity was observed at Durgapur site. The maximum value (36.22%) of water holding capacity was found at Bhatadi site. Both the values were lesser as compared with agricultural soil sample i.e., 42.57%. The graphical representation of water holding capacity is shown in figure 2.

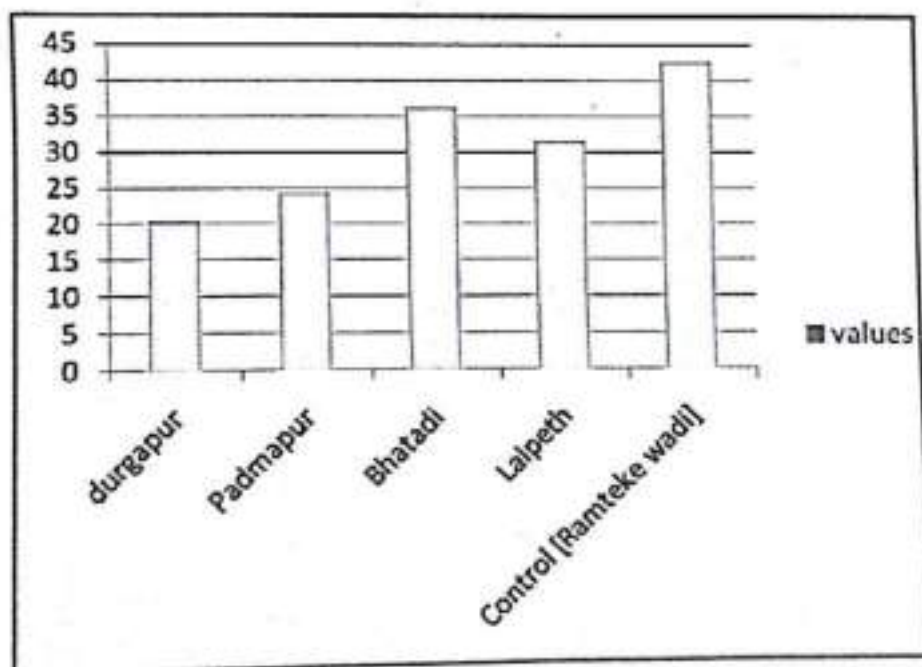

Fig 2: WHC of overburden samples of opencast mines

Moisture content: In all the sampling sites percentage of moisture content was found to be lower. The moisture content was found 0.73% at Bhatadi site, 0.70% at Durgapur site, 0.25% at Lalpeth site, 0.22% at Padmapur site, indicating poor quality for plant growth. The Moisture content of agricultural soil taken as a control that contains 1.85% moisture. The graphical representation of moisture content is shown in figure 3.

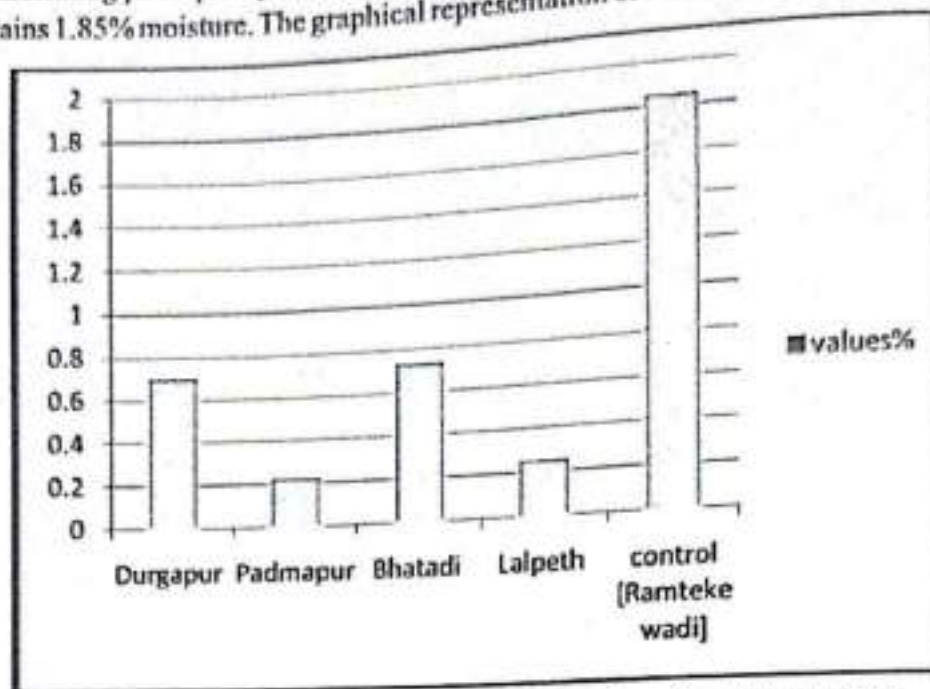

Fig 3: Moisture content of overburden samples of opencast mines

Organic carbon: Organic carbon is an index of dump materials productivity and the amount of carbon broken down from plants and animals that stored in soil (Dekka *et al.*, 2008). Organic carbon levels greater than 0.8% is rated as good quality of soil or dump and less than 0.4% is rated as low quality of dump (Ghosh *et al.*, 1983). The present study showed percentage of organic carbon ranging from 0.77% to 1.09% indicating presence of low to medium organic carbon hence medium productivity value of the dump sample. The increase in organic carbon at Padmapur and Lalpeth site may be due to the accumulation of leaf litter and their decomposition to form humus and vice versa. The agricultural soil sample showing the control value i.e. 3.74% of total organic carbon. The graphical representation of organic carbon is shown in figure 4.

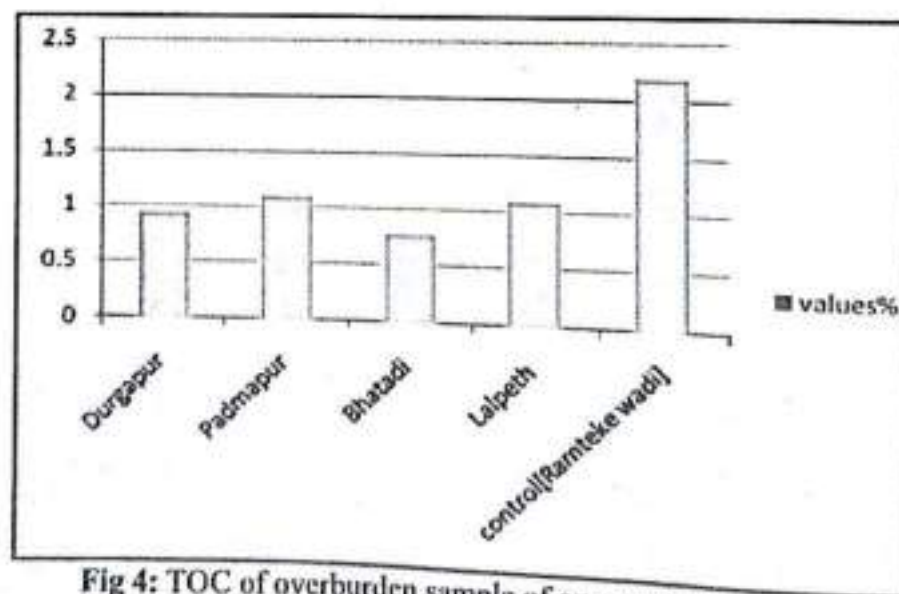

Fig 4: TOC of overburden sample of opencast mines

Organic matter: Organic matter is the organic matter components of dump materials. Surface litter is generally not included as part of soil organic matter (Juma, 1999). As the amount of organic matter present in a soil increase the number of stable aggregates also increases. In brief the present study shows percentage of organic matter ranging from 1.32% to 1.87% in all samples. The minimum value (1.32%) of organic matter was observed at Bhatadi site. The maximum value (1.87%) of organic matter was found in Padmapur and Lalpeth site. The agricultural soil sample showing the control value i.e. 3.74% of total organic matter. The graphical representation is shown in figure 5.

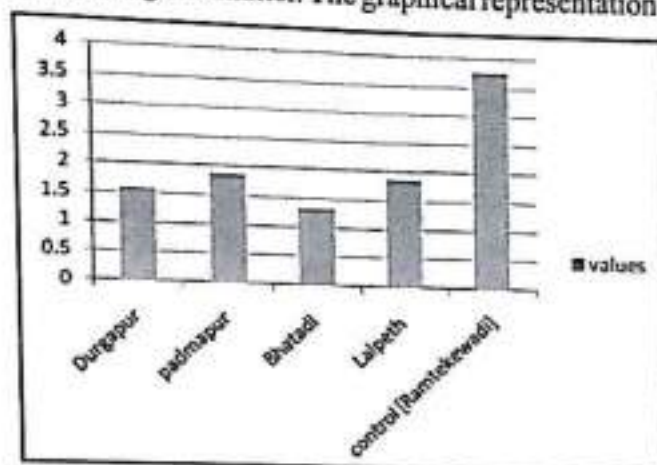

Fig 5: TOM of overburden samples of opencast mines

Electrical conductivity: EC is the common measure of dump materials salinity and is indicative of the ability of an aqueous solution to carry an electric current. The rock composition determines the chemistry of the dump materials and ultimately affects electrical conductivity (Rai *et al.*, 2011). EC values within the range of 7 to 8 ds/m may be accepted as fair and soil/spoil with an EC value 8ds/m should be considered to be of poor quality (Rai *et al.*, 2011). During study period, EC was found to be ranged 0.14 m mhos/cm to 0.28 m mhos/cm in study area. The minimum value i.e. 0.14 mmhos/cm of conductivity was observed at Durgapur site. The Maximum value 0.28 mmhos/cm of conductivity was found in Bhatadi site. The agricultural soil sample shows 0.03 mmhos/cm control value of Electrical conductivity.

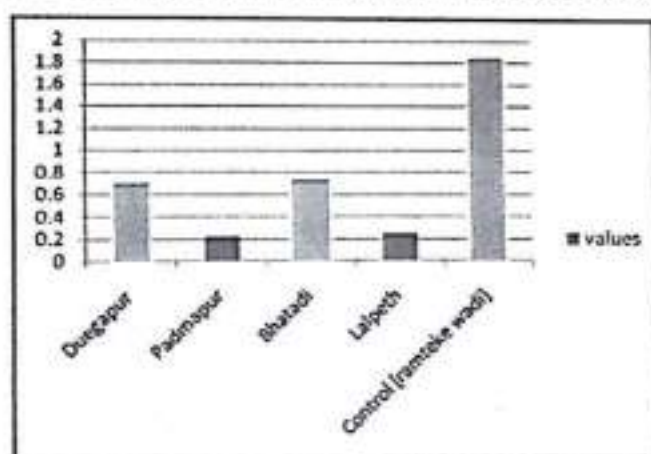

Fig 6: Electrical conductivity of overburden samples of opencast mines

pH: The pH of soil or more precisely the pH of the soil solution is very important because soil solution carries in it nutrients such as nitrogen, potassium and phosphorus amount to grow, thrive and fight of diseases (Brady, 2002). The minimum value i.e. 8.82 of pH was found at Bhatadi site. The maximum value i.e. 9.88 of pH was found in Padmapur site. The agricultural soil sample showing the control value of pH 7.29. The results of pH are shown in figure 6.

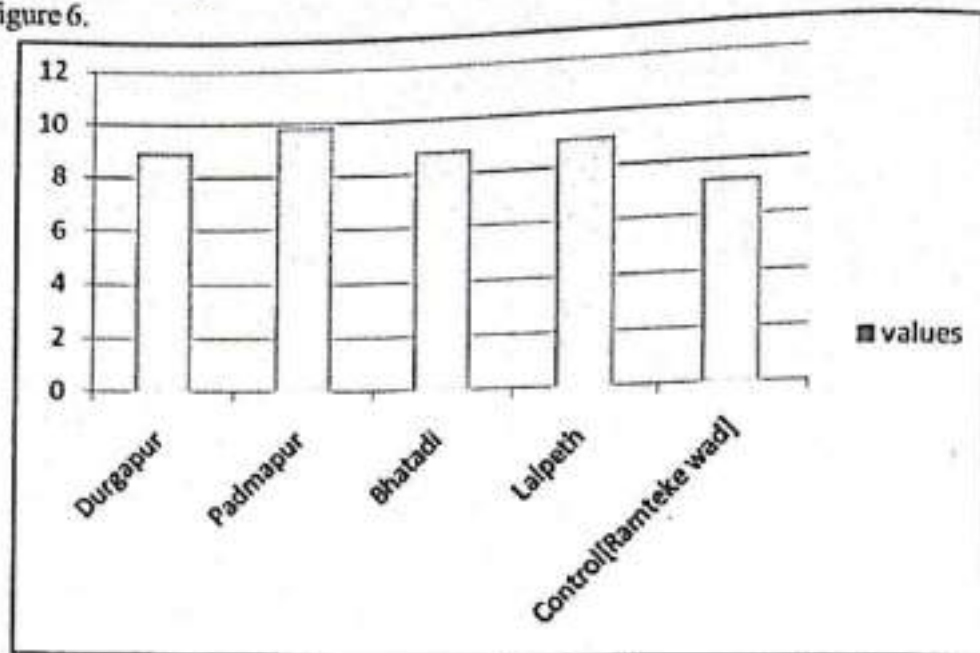

Fig 7: pH of overburden samples of opencast mines

Alkalinity: In the present investigation alkalinity of the dump materials was recorded in the range of 0.3731 mg/g to 0.4632 mg/g. The minimum value (0.3731 mg/g) of alkalinity was observed at Bhatadi site. The maximum value (0.4632 mg/g) of alkalinity was found in Durgapur site. The agricultural soil sample showed the control value of Alkalinity 1.041 mg/g. The results of alkalinity are shown in figure 6.

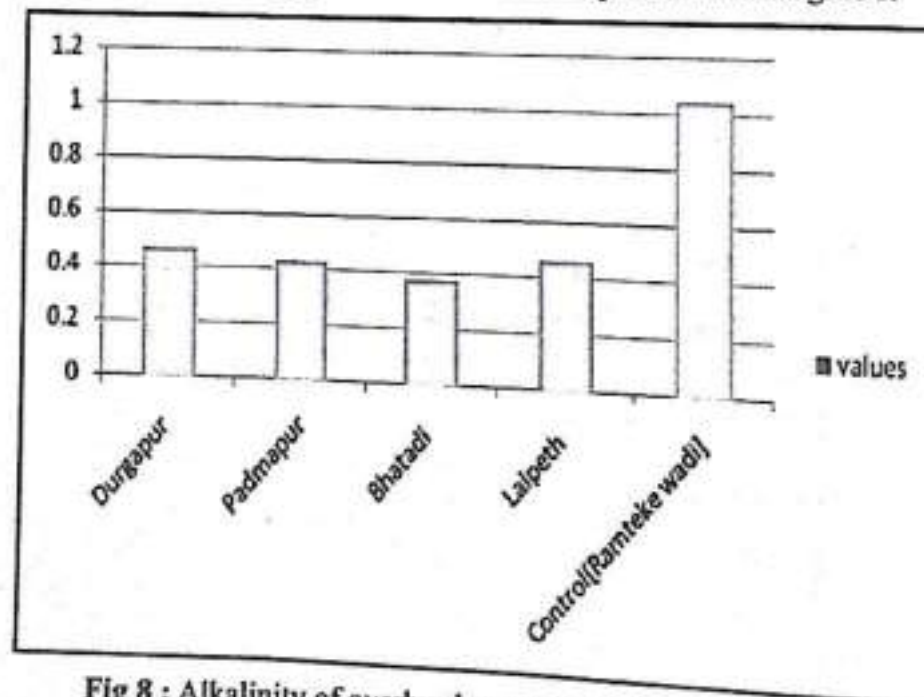

Fig 8 : Alkalinity of overburden samples of opencast mines

phosphate: In the present study, phosphate was found to be ranged from 0.616 mg/g to 0.984 mg/g in selected opencast coal mines areas. However, phosphate content was found to be maximum i.e. 0.984 mg/g at the Lalpeth site and lower value i.e. 0.616 mg/g was recorded at Bhatadi site. The agricultural soil sample showed the control value of phosphate 2.73 mg/g. The graphical representation of phosphate is shown in figure 9.

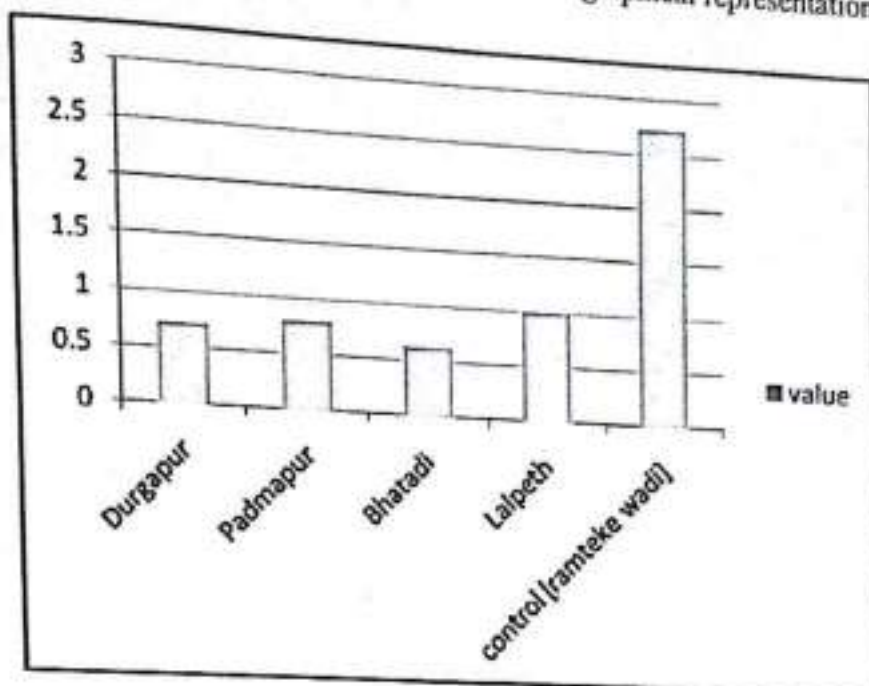

Fig 9: Phosphate of overburden samples of opencast mines

CONCLUSION:

From the above study, it can be concluded that bulk density, WHC, Moisture content, TOC, TOM of four mining areas were lesser compared to the control sample i.e. productive agricultural soil. pH and conductivity of the overburden spoils was higher as compared to control sample. Physical and chemical properties of the overburden dump material plays vital role in deciding the type of vegetation and plant growth also. Any alterations in these characteristics have adverse effects on the surrounding environment.

REFERENCES:

- Bradshaw, A.D, and Chadwick, M.J., (1980). The restoration of land. Blackwell scientific Publications, Oxford's. 1350-1360
- Chaulya, S.K, Singh, R.S., Chakrobarty, M.K., and Tewary, B.K., (2000). Bioreclamation of Coal mine overburden dumps in India. Land contamination and Relamation India, 8(3). p.1-7
- Ghosh, R., (2002). Land use in mining areas of India. Envis monograph No.9 by CME, ISSN: 0972-4656
- Goswami, S., Das, M., Guru, B.S., (2000). Environmental Impact of siljara opencast manganese mining; keonijhar: An overview. U.V sple. Publ. in Geology, V.7.pp 121 -131
- Maharana, J.K., Patel A.K., (2013). Characterization of physico-chemical prorties and their Impact on enzyme activities in a chronosequence coal mine Reclamation process, Bacteriology and Parasitology, 4(4)., p.1-10

Maharana, J.k., Patel A.K., (2013). Physico-Chemical Characterization and Mine soil Genesis in Age Series Coal Mine Overburden Spoil in Chronosequence in a Dry Tropical Environment, *J Phylogenetics Evol Boil.*, 1(1), p.1-7

Mokdok, K., and Kayng H., (2015). Soil Physico-Chemical Properties in Coal mining areas of Khliehriat, East Jaintia Hills District, Meghalaya, India, *International Research journal of Environment Sciences*, 4(10), p. 69-76

Kujur, M., Sanat K.G., Patel, K.K., (2012). Quantifying the contribution of different soil properties on enzyme activities in Dry tropical ecosystems, *ARPN Journal of Agricultural and Biological Science*, 7(9), p.763-771

Rai, A.K., Paul, B., Singh, G., (2011). A study on physico chemical properties of overburden

dump materials from selected coal mining areas of Jharia coalfields, Jharkhand, India, *International Journal of Environmental Science*, 1(6), p.1350-1360

Sheron, V., Sheoron, A.S., Poonia, P., (2010). Soil Reclamation of abandoned mine land by revegetation: a review, *By The Berkeley Electronic Press*, p.1-16

Trivedi, R. P., Raj, G., (1996). Environmental water and soil analysis, Akashdeep Publishing House., New Delhi, India, p.224-240.

Wali, M.K., (1987). The structure dynamics and rehabilitation of drastically disturbed ecosystems. In *Perspectives in Environmental Management* Oxford Publications, New Delhi, India, p. 163-183

ISSN 2277-7776

VOLUME-6, ISSUE-1, 2017

SPM Student's Research Magazine

Annual Research Magazine For
Multi-disciplinary Studies

Sarvodaya Shikshan Mandal's

SARDAR PATEL MAHAVIDYALAYA

Ganj Ward, Chandrapur - 442 402 (Maharashtra)

MANAGING EDITOR

Dr. R. P. Ingole

Principal

Sardar Patel Mahavidyalaya, Chandrapur

EDITOR

Dr. Vijay S. Wadhai

HOD, Department of Microbiology

Sardar Patel Mahavidyalaya, Chandrapur

JOINT EDITOR

Prof. Kavita S. Raipurkar

HOD, Department of Env. Science

Sardar Patel Mahavidyalaya, Chandrapur

ASSOCIATE EDITORS

I Dr. S. V. Madamshettiwar

I Dr. K. B. Mohil

I Dr. Prakash Shende

I Dr. R. R. Kulkarni

I Dr. Rahul Sawlikar

I Dr. Urvashi Manik

I Dr. Akashay Dhote

I Dr. Sunita Bansod

I Prof. Pankaj Dhumne

I Dr. Vanashree Lakhe

I Dr. Padmarekha Dhankar

I Dr. Usha Khandale

ADVISORY COMMITTEE

Dr. H. B. Rathod

HOD, Geography

Haugeswami Mahavidyalaya

Udgir, Dist. Latur

Dr. Bharat Maghe

Dean Commerce Faculty

R.T.M., Nagpur University

Dr. S. P. Deshmukh

HOD, Chemistry

Shivaji Science College

Akola

Dr. P. U. Meshram

Chairman BOS & HOD,

Environmental Science,

Sevadal Mahila Mahavidyalaya

Nagpur

Dr. S. B. Zade

Department of Zoology,

R.T.M., Nagpur University

Dr. Deepak Wankhede

HOD, Department of Geography

Vasantrao Naik Institute of Social

Nagpur

Dr. D. B. Patil

Associate Professor,

Department of Microbiology

Gurumanak College,

Baliarpur

Dr. Subhash Nikam

M.G.S. College of Malegaon Camp,

Jalgaon

Dr. Ramdas Kamde

Department of Zoology,

Anand Niketan College,

Warora

Dr. Ruchira Bhargava

HOD, Department of Computer Science

& Information Teaching,

JJTU, Jhunjhunu

Dr. Yogesh Dudhapachare

Department of Geography,

Janta College,

Chandrapur

Dr. M. P. Dhore

Department of Computer Science

Shivaji Science College,

Nagpur

Dr. P. M. Telkhede

Department of Zoology,

ACS College, Tukum,

Chandrapur

Dr. Mahendra Thakare

Chairman BOS & HOD,

Department of Env. Science

ACS College, Tukum,

Chandrapur

Dr. P. R. Bhandari

Sevadal Mahila Mahavidyalay

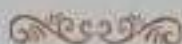
Nagpur

Dr. S. C. Gedam

Department of Physics

K. Z. M. Kalmeshwar

Nagpur

FORM - IV

(See Rule 8)

Statement about ownership and other particulars about the SPM STUDENT'S RESEARCH MAGAZINE

1. Place of Publication	-	Sardar Patel Mahavidyalaya, Chandrapur - 442 402 (M.S.)
2. Periodicity	-	Annual
3. Printer's Name	-	Mahalaxmi Enterprises, Ramnagar, Chandrapur - 442 401
Nationality	-	Indian
4. Publisher's Name	-	Dr. R. P. Ingole
Nationality	-	Indian
Address	-	Sardar Patel Mahavidyalaya, Ganj Ward,
Chandrapur - 442 402 (M.S.)
5. Editor's Name	-	Dr. Vijay S. Wadhai
Nationality	-	Indian
Address	-	Sardar Patel Mahavidyalaya, Ganj Ward,
Chandrapur - 442 402 (M.S.)

I, Dr. R. P. Ingole, hereby declare that the particulars given above are true to the best of my knowledge and belief.

CONTENTS

1. KHADI IN 21 ST CENTURY	Asma Fatema S. Qazi & Anita C. Matte, Wadaskar	1 - 5
2. ANTIBACTERIAL ACTIVITY OF ORANGE PEEL EXTRACT AGAINST BACTERIA PROPIONIC ACNES	Neha Sundaran, Vaishali U. Thool	6 - 10
3. BIODIVERSITY OF AQUATIC INSECTS IN RAMALA LAKE OF CHANDRAPUR DISTRICT IN MAHARASHTRA, INDIA.	Pooja P. Haste, Rajlaxmi R. Kulkarni, A. S. Bele	11 - 13
4. हिन्दी साहित्य में नारी चित्रण : एक सुंदर अभिशाप	प्रणिता प्रशांत गडकरी, सुनिता पं. बन्सोड	14 - 17
5. BIODIVERSITY OF BETHNIC MACRO INVERTEBRATES FISH SPECIES OF MANA LAKE, PATHANPURA, CHANDRAPUR (MAHARASHTRA)	Archana V. Maldhure, Rajlaxmi R. Kulkarni, A. S. Bele	18 - 25
6. SUPER HYDROPHOBIC SURFACES : HANDY SMART MATERIALS	Raksha P. Dhankar, Umesh K. Warghane	26 - 34
7. CLIMATE CHANGE ADAPTATIONS FOR SUSTAINABLE AGRICULTURE	Surendra D. Khade and Rahul K. Kamble	35 - 43
8. A STUDY OF CUSTOMER SATISFACTION AND LOYALTY TOWARDS DINSHAW'S ICECREAM	Poonam Jawade and R. K. Sawlikar	44 - 46
9. A STUDY OF CONSUMER AWARENESS TOWARDS E-BANKING	Aishwarya A. Akkewar, Rajesh P. Ingole	47 - 50
10. AN EMPIRICAL STUDY OF LIFE INSURANCE INDUSTRY IN INDIA	Purushottam S. Gaikwad, Sapana Weginwar	51 - 57

BIODIVERSITY OF BETHNIC MACRO INVERTEBRATES FISH SPECIES OF MANA LAKE, PATHANPURA, CHANDRAPUR (MAHARASHTRA)

Archana V. Maldhure, Rajlaxmi Ranrag Kulkarni, A. S. Bele

Post Graduate Department of Zoology

e-mail: futane_archana@gmail.com

ABSTRACT :

The fundamental survivance of life is nothing but water that pandemic give concedence to potability. Water is fascinating universal solvent has the capability to dissolve many substances associated with organic and inorganic compounds.

The calibration of water predominantly broach to the compound of water present at the optimum level for commodious of plant and animals. This study was intended to estimate current status of physico-chemical characteristics of Mana Lake at Chandrapur District, Maharashtra. Distortion in physico-chemical parameters such as water Temperature, ph, Electrical Conductivity (EC), Total Hardness (TH), Calcium Hardness (Ca-H), Magnesium Hardness (Mg-H), Total Alkalinity (TA), Chloride (Cl), Fluoride (F), Dissolved Oxygen (DO), Carbon Dioxide (CO₂). During the present investigation, number of fishes species like Wallago attu, Labeorohita, Catlacatla, etc. were cataloged and benthic macro invertebrates like Tubifextubifex, Diptera larva, Pila globose, etc. were also recorded from Mana Lake. Abundance is

due to the easy squeak of protein-rich invertebrates means benthic organisms and planktons. Carps show good productive ground for fish culture practice in Mana Lake.

KEYWORDS :

Physico-chemical parameters, ecosystem, Water, Benthos, Ichthyofauna.

INTRODUCTION :

Water modality mention to all physical, chemical and biological characteristics of water. It is determined by various physical, chemical and biological parameters of the water body. Water distinctive features plays an important role in the growth and survival of aquatic organisms. Alliance between water quality and aquatic productivity is obligatory for retrieving optimum augmentation and production. Study of the physico-chemical parameters of an aquatic ecosystem is basic for understanding its biological productivity. Although each factor plays its individual role but it is the synergistic effect of various parameters which

determines the composition and productivity of the flora and fauna. Among physico-chemical factors influencing the aquatic productivity; Temperature, pH, Electrical Conductivity (EC), Total Hardness (TH), Calcium Hardness (Ca-H), Magnesium Hardness (Mg-H), Total Alkalinity (TA), Chloride (Cl), Fluoride (F), Dissolved Oxygen (DO), Carbon Dioxide (CO₂).

Benthic macro invertebrates are important groups in water quality monitoring as these organisms are static and integrate the pursuance of pollution. The abundance and allotting of benthic fauna depends on physical and chemical conditions of the bottom of a water body. The benthic organisms serve as bio indicator of environmental

deterioration as they are constantly exposed to different kinds of pollutants in lake sand streams. They can be used as barometer of overall biodynamic in aquatic ecosystem.

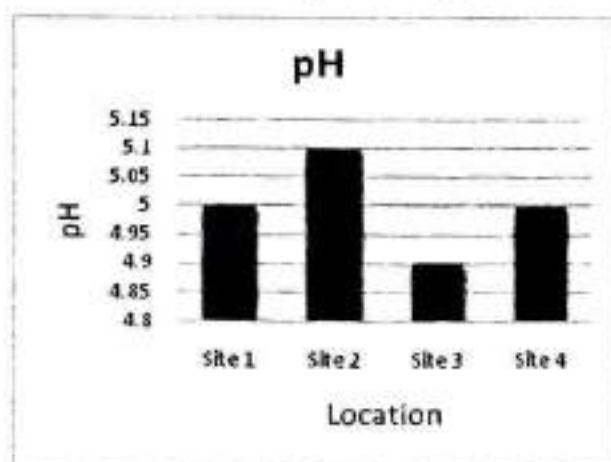
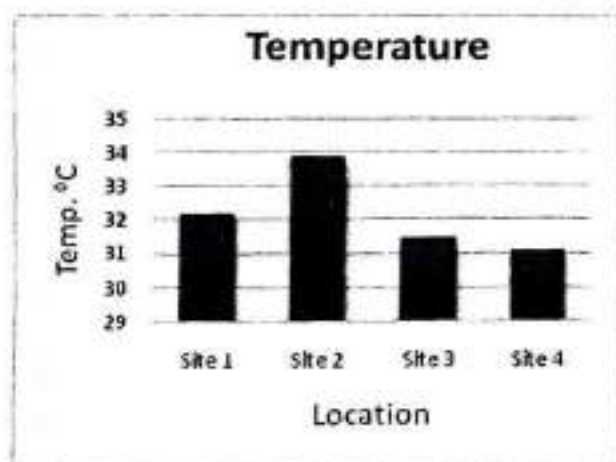
MATERIAL AND METHODS:

For the present study, various physico-chemical criterion of the water bodies were been taken into. Water samples were collected from four sites of lake. The parameters of collected water sample like pH and EC were measured immediately on the spot at the time of sample collection by using portable pH and EC meter respectively. The various physico-chemical parameters were analysed.

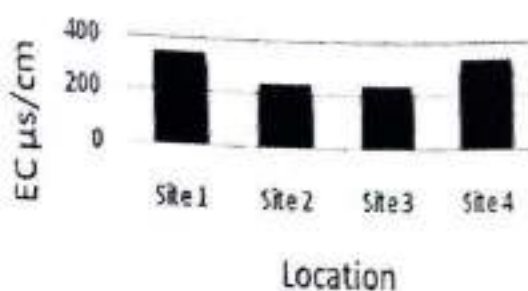
RESULT AND DISCUSSION : Mean values of physico-chemical parameters are presented in Table 1.

Code	Temp. °C	PH	EC us/cm	TH mg/L	Ca-H mg/L	Mg-H mg/L	TA mg/L	Cl mg/L	F mg/L	DO mg/L	Co ₂ mg/L
Site 1	32.3	5	347	112	43.2	16.78	302	28.99	1.68	9.25	0.7
Site 2	33.9	5.1	241	144	44.8	24.2	346	36.98	1.71	7.20	0.5
Site 3	31.5	4.9	247	100	43.2	13.85	310	34.98	1.73	9.00	0.9
Site 4	31.1	5	340	96	44.8	12.49	318	37.98	1.66	7.40	0.7

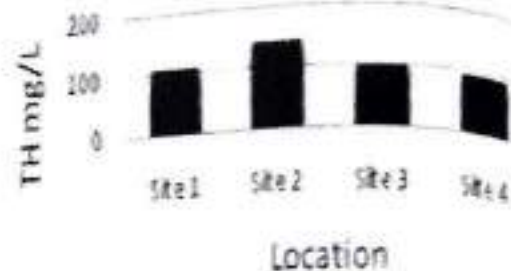
Table 1: Showing physico-chemical properties of collected water sample of study area.

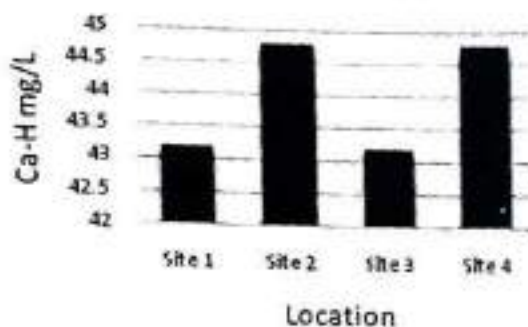
Electrical Conductivity

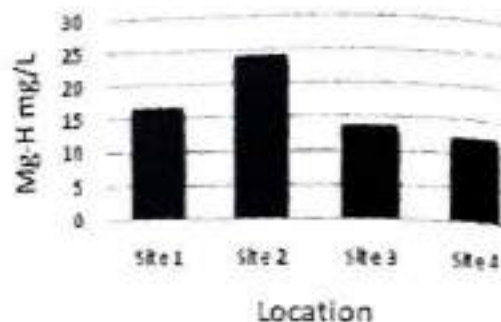
Total Hardness

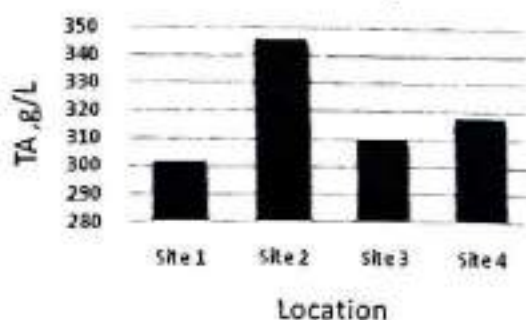
Calcium Hardness

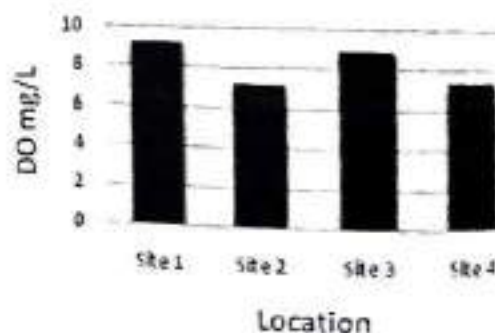
Magnesium Hardness

Total Alkalinity

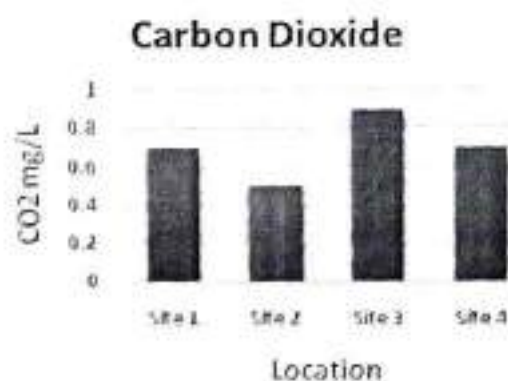
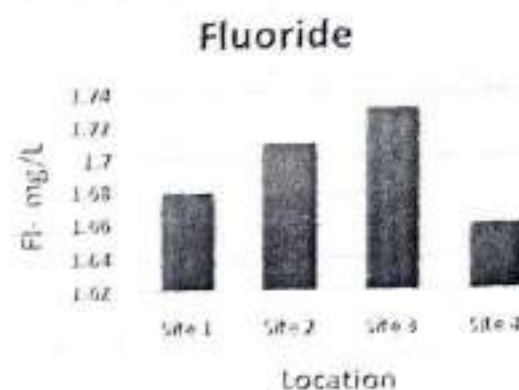
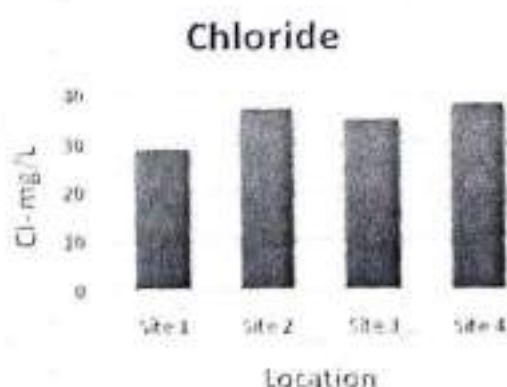

Dissolved Oxygen

In the present investigation six macro invertebrate species were recorded from Mana Lake.

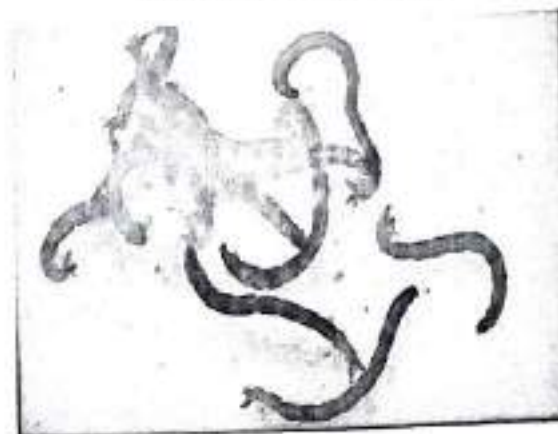
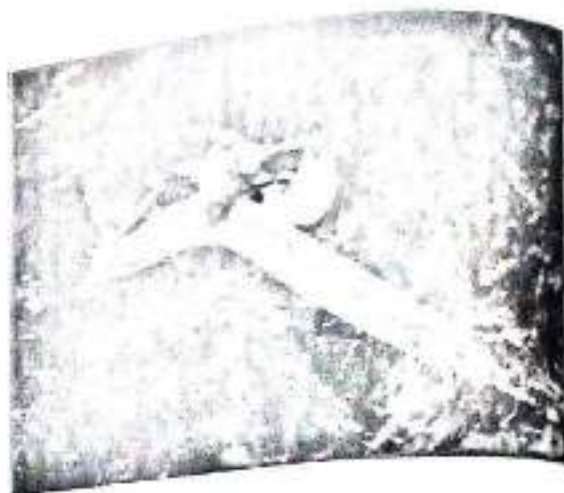
In the present investigation six macro invertebrate species were recorded from Mana Lake.

Table 2 : Showing the diversity of benthic macro invertebrates in the Mana Lake at Chandrapur during 2013-14.

Sr. No.	Phylum	Benthic Macro Invertebrate
1	Annelida	Tubifextubifex
2	Arthropoda	Diptera Larva
3	Arthropoda	Chironomous Larva
4	Arthropoda	Anopheles Larva
5	Mollusca	Pila Globossa
6	Mollusca	Thiaratuberculata

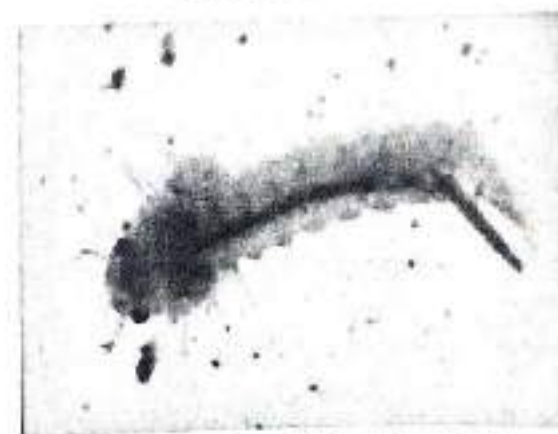
Tubifex tubifex Diptera Larva

Pila globosa

Chironomid Larva

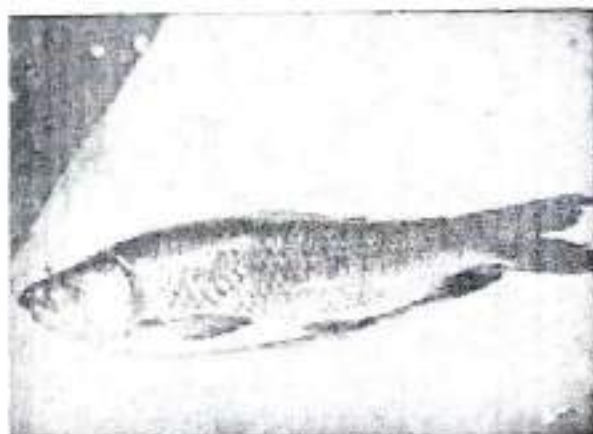
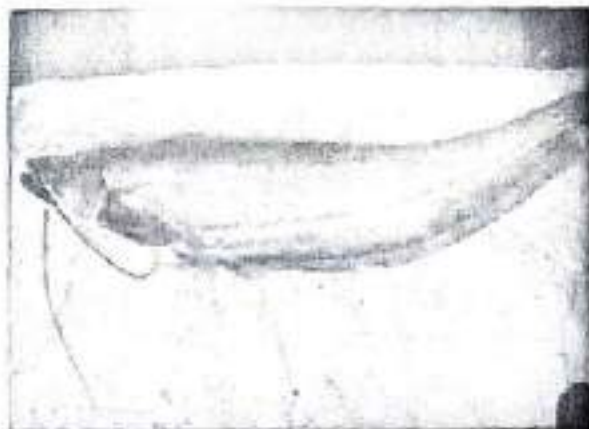

Anopheles Larva Thiaratuberculata

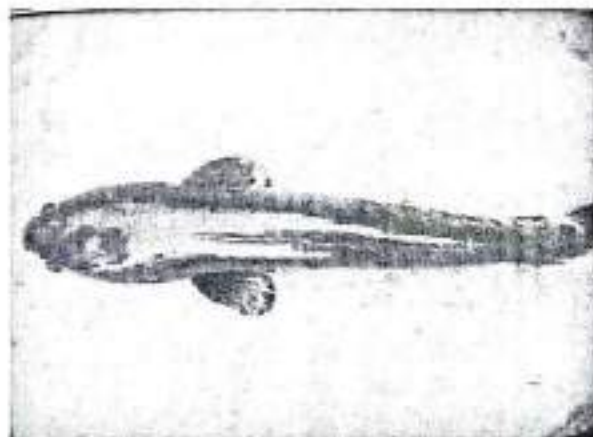

Table 3: Showing the Ichthyofaunal diversity in Mana Lake at Chandrapur during 2013-14.

Sr. No.	Order	Family	Scientific Name	Common Name
1	Siluriformes	Siluridae	Wallago attu	Fresh Water Shark (Sawada)
2	Cypriniformes	Cyprinidae	Labeorohita	Robu
3	Cypriniformes	Cyprinidae	Cirrihinamrigala	Mrigal (Navari)
4	Perciformes	Channidae	Channa Punctatus	Spotted Snake Head (Sauri)
5	Perciformes	Cyprinidae	Ophiocephalus	Channa
6	Cypriniformes	Cyprinidae	Catla catla	Katla
7	Siluriformes	Clariidae	Clarias batrachus	Mangur

Wallago attu Labeorohita

Cirrihinamrigala Channa Punctatus

Ophiocephalus

Catlacatla

Clarias batrachus

DISCUSSION :

In Annelida, *Tubifex tubifex* recorded from two sites. It increases with eutrophication of water body. This is in conformity with observation of Cole and Underhill, 1965 and Khinchi et al, 2007. Among the insects, the indicator species such as *Chironomus* larva was recorded in Mana Lake indicating the polluted status of the ecosystem. Same study was done by Prat and Ward, 1994. *Chironomus* larva showed its dominance in all the

seasons in Jununa Lake (Khinchi et al, 2007). In the present investigation, Mollusca species *Pila globosa* and *Thiara tuberculata* were found. Similarly same species showed its dominance in Junona Lake (Khinchi et al, 2007). This study revealed the occurrence of seven fish species belonging to family Siluridae, Cyprinidae, Channidae, Clariidae. Gujar, 1992 and Pradha, 1997 also recorded these species in Wardha river. Yadav, 2004 and Yadav, 2006 reported 33 species from Chulbunth Reservoir.

CONCLUSION:

The present study betrayed that there was a variation in some physico-chemical parameters and most of the parameters were in normal range. The water quality of Mana Lake is chemically safe for human use, except for drinking purposes. The study concede that presence of indicator species such as *Chironomous larvae*, indicates the polluted status of the ecosystem. It is however essential that conservation efforts should ensure that the current status of the fish fauna is maintained by minimizing the use of methods to catch fish disproportionately. Catching fish should be banned in this area to prevent depletion of fish diversity. The conservation of Ichthyofauna of this ecosystem can be achieved by introducing scientific fish faunal conservation.

REFERENCES:

1. Banakar A. B. et al, (2010). Physico-chemical analysis of Katharalu Pond water near Chitradurga, Karnataka, *J. Aqua. Biol.*, 25 (2):70-74.
2. Burton P. J. et al, (1992). The value of managing biodiversity, *The forestry chronicle*, 68 (2):225-237.
3. Chaurasia M. and Pandey G. C., (2007). Study of physico-chemical characteristics of some water pond of Ayodhya- Faizabad. *Indian J. of Enviromental Protection*, 27(11):1019-1023.
4. Cole G. A. and Underhill J., (1965). The summer standing crop of sub-littoral and profundal benthos in Lake Itasca Minnesota *LimnolOceanogr* (10):591-597.
5. Curry L. L., (1962). A survey of environmental requirements for the midge (Diptera : Ten dipedidae): 127-41.
6. Gujar and Pradhan, (1992-1997). Ichthyofauna of Melghat Tiger Reserve and Wardha River.

ISSN 2277-7776

VOLUME-6, ISSUE-1, 2017

SPM Student's Research Magazine

Annual Research Magazine For
Multi-disciplinary Studies

Sarvodaya Shikshan Mandal's

SARDAR PATEL MAHAVIDYALAYA

Ganj Ward, Chandrapur - 442 402 (Maharashtra)

MANAGING EDITOR

Dr. R. P. Ingole

Principal

Sardar Patel Mahavidyalaya, Chandrapur

EDITOR

Dr. Vijay S. Wadhai

HOD, Department of Microbiology

Sardar Patel Mahavidyalaya, Chandrapur

JOINT EDITOR

Prof. Kavita S. Raipurkar

HOD, Department of Env. Science

Sardar Patel Mahavidyalaya, Chandrapur

ASSOCIATE EDITORS

I Dr. S. V. Madamshettiwar

I Dr. K. B. Mohril

I Dr. Prakash Shende

I Dr. R. R. Kulkarni

I Dr. Rahul Sawlikar

I Dr. Urvashi Manik

I Dr. Akashay Dhote

I Dr. Sunita Bansod

I Prof. Pankaj Dhumne

I Dr. Vanashree Lakhe

I Dr. Padmarekha Dhankar

I Dr. Usha Khandale

ADVISORY COMMITTEE

Dr. H. B. Rathod

HOD, Geography

Haugeswami Mahavidyalaya

Udgir, Dist. Latur

Dr. Bharat Maghe

Dean Commerce Faculty

R.T.M., Nagpur University

Dr. S. P. Deshmukh

HOD, Chemistry

Shivaji Science College

Akola

Dr. P. U. Meshram

Chairman BOS & HOD,

Environmental Science,

Sevadal Mahila Mahavidyalaya

Nagpur

Dr. S. B. Zade

Department of Zoology,

R.T.M., Nagpur University

Dr. Deepak Wankhede

HOD, Department of Geography

Vasantrao Naik Institute of Social

Nagpur

Dr. D. B. Patil

Associate Professor,

Department of Microbiology

Gurunank College,

Ballarpur

Dr. Subhash Nikam

M.G.S. College of Malegaon Camp,

Jalgaon

Dr. Ramdas Kamde

Department of Zoology,

Anand Niketan College,

Warora

Dr. Ruchira Bhargawa

HOD, Department of Computer Science

& Information Teaching,

JJTU, Jhunjhunu

Dr. Yogesh Dudhapachare

Department of Geography,

Janta College,

Chandrapur

Dr. M. P. Dhore

Department of Computer Science

Shivaji Science College,

Nagpur

Dr. P. M. Telkhede

Department of Zoology,

ACS College, Tukum,

Chandrapur

Dr. Mahendra Thakare

Chairman BOS & HOD,

Department of Env. Science

ACS College, Tukum,

Chandrapur

Dr. P. R. Bhandari

Sevadal Mahila Mahavidyalay

Nagpur

Dr. S. C. Gedam

Department of Physics

K. Z. M. Kalmeshwar

Nagpur

FORM - IV

(See Rule 8)

Statement about ownership and other particulars about the SPM STUDENT'S RESEARCH MAGAZINE

1. Place of Publication	-	Sardar Patel Mahavidyalaya, Chandrapur - 442 402 (M.S.)
2. Periodicity	-	Annual
3. Printer's Name	-	Mahalaxmi Enterprises, Ramnagar, Chandrapur - 442 401
Nationality	-	Indian
4. Publisher's Name	-	Dr. R. P. Ingole
Nationality	-	Indian
Address	-	Sardar Patel Mahavidyalaya, Ganj Ward,
Chandrapur - 442 402 (M.S.)
5. Editor's Name	-	Dr. Vijay S. Wadhai
Nationality	-	Indian
Address	-	Sardar Patel Mahavidyalaya, Ganj Ward,
Chandrapur - 442 402 (M.S.)

I, Dr. R. P. Ingole, hereby declare that the particulars given above are true to the best of my knowledge and belief.

CONTENTS

22. प्रेमचंद के उपन्यासों में वर्गभेद	आरती रामकल्याण वर्मा, सुनिता बन्सोड	121 - 123
23. GREEN AUDIT IN THE COLLEGE CAMPUS AND ITS SURROUNDING, CHANDRAPUR, (MAHARASHTRA)	Bibha I. Gain, Rajlaxmi R. Kulkarni, A. S. Bele	124 - 127
24. KALAMKARI - THE ANCIENT INDIAN ART OF ORGANIC FABRIC PAINTING	Twinkle Surendran, Anita C. Matte	128 - 131
25. BACTERIOLOGICAL AND PHYSICOCHEMICAL ANALYSIS OF BORE-WELL WATER SOURCES FROM BALLARSHAH INDUSTRIAL AREA	Indrani A. Haldar, Vaishali U. Thool	132 - 138
26. AVIAN DIVERSITY IN AND AROUND BAMANWADA LAKE OF RAJURA, DISTRICT CHANDRAPUR, MAHARASHTRA, INDIA	Shubhangi N. Kulmethe, Rajlaxmi R. Kulkarni, A. S. Bele	139 - 141
27. NANOCATALYSTS: A GREEN APPROACH TO CHEMICAL PROCESSES	Raksha P. Dhankar, Saroj B. Yadao	142 - 151
28. RAJASTHANI PAINTING - THE ANCIENT INDIAN ART	Hiramani D. Khengar, Anita C. Matte	152 - 156
29. INDIAN ETHNO-METEOROLOGICAL KNOWLEDGE FOR WEATHER FORECASTING	Rani G. Chaubey and R. K. Kamble	157 - 163
30. ADIVASI WARLI PAINTING OF MAHARASHTRA	Pratiksha P. Kayarkar, Anita C. Matte-Wadaskar	164 - 167
31. CONTRIBUTION OF NON GOVERNMENTAL ORGANISATIONS IN ENVIROMENTAL PROTECTION AND CONSERVATION	Shalini D. Kulsange, R. K. Kamble	168 - 173
32. ISOLATION AND SCREENING OF PECTINOLYTIC MICROORGANISMS FROM FRUIT AND VEGETABLE DUMPING YARDS OF CHANDRAPUR AREA	Vaishnavi S.T.R. Chari, Vaishali U. Thool	174 - 181
33. जागतिक वाढता दहशतवाद — एक विश्लेषणात्मक अध्ययन	सागर विलास श्रीरामे, एन. आर. चिमुकर	182 - 186

GREEN AUDIT IN THE COLLEGE CAMPUS AND ITS SURROUNDING, CHANDRAPUR, (MAHARASHTRA)

Bibha I. Gain, Rajlaxmi Ranrag Kulkarni, A. S. Bele
Post Graduate Department of Zoology
e.mail- bibhagain31@gmail.com

ABSTRACT: - The exploration vegetation wealth of a region gives us correct understanding of a big resources for the betterment of human beings. College has been adding to the biodiversity of campus and maintaining its integrity by incorporating native plants. The present study was aimed at determining the plant species in college campus. The species will be identified with the help of pertinent literature. A survey was carried out during 2016-2017 of all plants of Sardar Patel Mahavidyalaya, Chandrapur, Maharashtra, India. There are 43 species belonging to 43 genera and 30 families which are listed and categories in the paper. The above topic is selected to know the concept of Green Audit and how it is operated. So this study is conceptual study. The methodology is adopted for this paper by collecting information. Personal views and opinion also included in this paper.

KEYWORDS: -Green Audit, Ecosystem, Biometeorology, Pedology.

INTRODUCTION : - India is one of the twelve-mega biodiversity countries of the world having rich vegetation with a wide variety of plants. The biogeographic position of India is so unique that all known types of ecosystems ranging from coldest place like the Nubra valley with -5700c to dry desert conditions of Rajasthan and Gujrat to the tidal mangroves of the Sunderban. India is rich in all the three levels of biodiversity such as species diversity, genetic diversity and habitat diversity. There are about 426 biomes representing different habitat diversity that gave rise to one of the richest centers in the world for plant genetic resources in Chandrapur, Gadchiroli region. The college campus is well maintained having a botanical garden with herb, shrubs and trees. Since its inception many initiatives are taken by the institution to make our campus eco friendly by adopting measures such as plantation of trees and waste management. Plantation of saplings is regularly done in the vicinity of the campus. Biodiversity studies and eco-friendly activities make students aware about environment and its growing problem.

MATERIAL AND METHODS :- Chandrapur district, is located at 19.590N latitude and 79.480E longitude in the Eastern Maharashtra. The district is quite hot in summer, and there is general dryness in other months, but not in monsoons. The average annual rainfall for the district is 1,420mm. The mean daily minimum temperature is 11.60C and daily mean maximum 29.80C. It rises rapidly after February and May is the hottest

month (45°C) meteorology reveals that the area is subtropical, dry sub-humid with ustic oi. Moisture and hyperthermic soil temperature regime.

STUDY AREA :- The name of the college is Sardar Patel Mahavidyalaya College which is nearby Ganj Mand. Chandrapur. The location of the college is Chandrapur, Maharashtra, India. College website is www.spcollegechandrapur.ac.in. It is recognized college. This is managed by society: SarvodyaShikshan Mandal. This college was established in June 1970. All facilities are available in the college. The college is affiliated to Gondwana University, Gadchiroli. Many types of plants are present in the college campus as well as surrounding of the college. The biometeorology is an inter-disciplinary science studying the interactions between atmospheric process and living organisms. (Plants, animals and humans). The climate of the area is subtropical, dry sub-humid with ustic soil moisture and hyperthermic soil temperature regime. It is enriched with mineral deposits such as coal and limestone. It is obvious that the flora here is very rich containing dry deciduous, semi-evergreen and some moist evergreen species. Total 43 species belonging to 43 genera and 30 families were identified from college campus and around the college campus, with the help of available flora. Out of them some are ornamental and some medicinal.

Ornamental plants are most often intentionally planted for aesthetic appeal. The most apparent use of ornamental plants is for visual effect, they serve a few less obvious purposes like – Add Beauty, Fragrance Attract wildlife, Clean Air.

Medicinal plants continue to be an important therapeutic aid for alleviating ailments of humankind. Number of variety of therapeutic agents are developed for eternal health and longevity and to seek remedy to relieve pain and discomfort.

RESULT AND DISCUSSION :-

Table - List of plants, local name and uses.

Sl.No	Plant species	Local name	Uses
	Scientific name		
1.	<i>Senna siames</i>	Kassod	Ornamental(flowering)
2.	<i>Bougainvillea spectabilis</i>	Paper flower	Ornamental(flowering)
3.	<i>Agrostic stolonifera</i>	Lawn grass	Ornamental (non-flowering)
4.	<i>Nerium oleander</i>	Oleander	Ornamental (Flowering)
5.	<i>Tectonagrandis</i>	Teak	Ornamental (non-flowering)
6.	<i>Jasminum multiflorum</i>	Kunda	Ornamental (flowering)
7.	<i>Rosa kordesii</i>	Gulab	Ornamental (flowering)
8.	<i>Saraca asoca</i>	Ashoka	Ornamental (non-flowering)
9.	<i>Roystonea regia</i>	Royal palm	Ornamental (non-flowering)
10.	<i>Iresine argentata</i>	Blood leaf	Ornamental (non-flowering)
11.	<i>Ixococcinea</i>	Jungle flame	Ornamental (non-flowering)
12.	<i>Tabernaemontana divaricata</i>	Milk flower	Ornamental (flowering)
13.	<i>Phoenix canariensis</i>	Canary date palm	Ornamental (non-flowering)

14.	<i>Acalypha wilkesiana</i>	Copper plant	Ornamental (non-flowering)
15.	<i>Fittonia albivenis</i>	Nerve plant	Ornamental (flowering)
16.	<i>Duranta erecta</i>	Sky flower	Ornamental (flowering)
17.	<i>Dyopsis lutescens</i>	Areca palm	Ornamental (non-flowering)
18.	<i>Chrysanthemum morifolium</i>	Sewanti	Ornamental (flowering)
19.	<i>Codiaeum variegatum</i>	Croton	Ornamental (non-flowering)
20.	<i>Licuala grandis</i>	Ruffled fan palm	Ornamental (non-flowering)
21.	<i>Ficus benjamina</i>	-	Ornamental (non-flowering)
22.	<i>Dracaena reflexa</i>	-	Ornamental (non-flowering)
23.	<i>Pandanus amaryllifolius</i>	-	Ornamental (non-flowering)
24.	<i>Citrus limon</i>	Lemon	Fruit
25.	<i>Ziziphus mauritiana</i>	Bor	Fruit
26.	<i>Mangifera indica</i>	Mango	Fruit
27.	<i>Carica papaya</i>	Papaya	Fruit
28.	<i>Prunus dulcis</i>	Almond	Fruit
29.	<i>Annona squamosa</i>	Custard apple	Fruit
30.	<i>Cymbopogon citratus</i>	Lemon grass	Fruit
31.	<i>Mimosa pudica</i>	Sensitive plant	Medicinal
32.	<i>Bryophyllum pinnatum</i>	Mother of thousand	Medicinal
33.	<i>Psidium guajava</i>	Guava	Medicinal
34.	<i>Hibiscus rose-sinensis</i>	Jaswand	Medicinal
35.	<i>Ocimum tenuiflorum</i>	Tulsi	Medicinal
36.	<i>Aloe vera</i>	Korphan	Medicinal
37.	<i>Curcuma longa</i>	Turmeric	Medicinal
38.	<i>Ficus religiosa</i>	Peepal	Medicinal
39.	<i>Catharanthus roseus</i>	Periwinkle	Medicinal
40.	<i>Azadirachta indica</i>	Neem	Medicinal
41.	<i>Asparagus aethiopicus</i>	Shatavari	Medicinal
42.	<i>Tagetes erecta</i>	Marigold	Medicinal
43.	<i>Centella asiatica</i>	Brahmi	Medicinal

For many alumni, one of the most lasting impressions of their college experience, embedded deep in their memories with strong images in the trees, bushes, flowers, beautiful buildings, green spaces and the general landscape on the campus. Many colleges have become centers of beauty and enlarged their very educational mission to the community at large as well as their students, by developing and designing garden.

CONCLUSION :- The national and local government – keeping lots of efforts for maintaining a planet green. Also, environment is a compulsory subject to all batcher student and arrange various programme so that student are much aware of the save planet, keep it green and also save energy.

So it is necessary to conduct a green audit in college campus because student aware of the green audit, its advantages to save the planet and they become good citizen of our country. Public awareness also important among rural, tribal and schools, college students levels in presence of Agriculturist or Botanist or Environmentalist or officer from forest Department or all of them to stop the invasion or eradication of invaded invasive plant species.

REFERENCES:-

- Pralibha P.Trivedi : Home gardening.
- S.D.Rout, H.N.Thatoi : Medicinal plants: Ethanomedicine and biotechnological potential.
- Suresh Jagtap and Sourav Mukherjee, 2013 : Plant Diversity of Gadchiroli district of Maharashtra, India, 051-058.
- U.B.Bose : Handbook of medicinal plants.

ISSN 2277-7776

VOLUME-6, ISSUE-1, 2017

SPM Student's Research Magazine

Annual Research Magazine For
Multi-disciplinary Studies

Sarvodaya Shikshan Mandal's

SARDAR PATEL MAHAVIDYALAYA

Ganj Ward, Chandrapur - 442 402 (Maharashtra)

MANAGING EDITOR**Dr. R. P. Ingole****Principal**

Sardar Patel Mahavidyalaya, Chandrapur

EDITOR**Dr. Vijay S. Wadhai**

HOD, Department of Microbiology

Sardar Patel Mahavidyalaya, Chandrapur

JOINT EDITOR**Prof. Kavita S. Raipurkar**

HOD, Department of Env. Science

Sardar Patel Mahavidyalaya, Chandrapur

ASSOCIATE EDITORS

I Dr. S. V. Madamshettiwar

I Dr. K. B. Mohril

I Dr. Prakash Shende

I Dr. R. R. Kulkarni

I Dr. Rahul Sawlikar

I Dr. Urvashi Manik

I Dr. Akashay Dhote

I Dr. Sunita Bansod

I Prof. Pankaj Dhumne

I Dr. Vanashree Lakhe

I Dr. Padmarekha Dhankar

I Dr. Usha Khandale

ADVISORY COMMITTEE**Dr. H. B. Rathod**

HOD, Geography

Haugeswami Mahavidyalaya

Udgir, Dist. Latur

Dr. Bharat Maghe

Dean Commerce Faculty

R.T.M., Nagpur University

Dr. S. P. Deshmukh

HOD, Chemistry

Shivaji Science College

Akola

Dr. P. U. Meshram

Chairman BOS & HOD,

Environmental Science,

Sevadal Mahila Mahavidyalaya

Nagpur

Dr. S. B. Zade

Department of Zoology,

R.T.M., Nagpur University

Dr. Deepak Wankhede

HOD, Department of Geography

Vasantrao Naik Institute of Social

Nagpur

Dr. D. B. Patil

Associate Professor,

Department of Microbiology

Gurunank College,

Ballarpur

Dr. Subhash Nikam

M.G.S. College of Malegaon Camp,

Jalgaon

Dr. Ramdas Kamde

Department of Zoology,

Anand Niketan College,

Warora

Dr. Ruchira Bhargawa

HOD, Department of Computer Science

& Information Teaching,

JITU, Jhunjhunu

Dr. Yogesh Dudhapachare

Department of Geography,

Janta College,

Chandrapur

Dr. M. P. Dhore

Department of Computer Science

Shivaji Science College,

Nagpur

Dr. P. M. Telkhede

Department of Zoology,

ACS College, Tukum,

Chandrapur

Dr. Mahendra Thakare

Chairman BOS & HOD,

Department of Env. Science

ACS College, Tukum,

Chandrapur

Dr. P. R. Bhandari

Sevadal Mahila Mahavidyalay

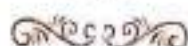
Nagpur

Dr. S. C. Gedam

Department of Physics

K. Z. M. Kalmeshwar

Nagpur

FORM - IV

(See Rule 8)

Statement about ownership and other particulars about the SPM STUDENT'S RESEARCH MAGAZINE

1. Place of Publication	-	Sardar Patel Mahavidyalaya, Chandrapur - 442 402 (M.S.)
2. Periodicity	-	Annual
3. Printer's Name	-	Mahalaxmi Enterprises, Ramnagar, Chandrapur - 442 401
Nationality	-	Indian
4. Publisher's Name	-	Dr. R. P. Ingole
Nationality	-	Indian
Address	-	Sardar Patel Mahavidyalaya, Ganj Ward,
Chandrapur - 442 402 (M.S.)
5. Editor's Name	-	Dr. Vijay S. Wadhai
Nationality	-	Indian
Address	-	Sardar Patel Mahavidyalaya, Ganj Ward,
Chandrapur - 442 402 (M.S.)

I, Dr. R. P. Ingole, hereby declare that the particulars given above are true to the best of my knowledge and belief.

CONTENTS

22. प्रेमचंद के उपन्यासों में वर्गभेद	आरती रामकल्याण वर्मा, सुनिता बन्सोड	121 - 123
23. GREEN AUDIT IN THE COLLEGE CAMPUS AND ITS SURROUNDING, CHANDRAPUR, (MAHARASHTRA)	Bibha I. Gain, Rajlaxmi R. Kulkarni, A. S. Bele	124 - 127
24. KALAMKARI - THE ANCIENT INDIAN ART OF ORGANIC FABRIC PAINTING	Twinkle Surendran, Anita C. Matte	128 - 131
25. BACTERIOLOGICAL AND PHYSICOCHEMICAL ANALYSIS OF BORE-WELL WATER SOURCES FROM BALLARSHAH INDUSTRIAL AREA	Indrani A. Halder, Vaishali U. Thool	132 - 138
26. AVIAN DIVERSITY IN AND AROUND BAMANWADA LAKE OF RAJURA, DISTRICT CHANDRAPUR, MAHARASHTRA, INDIA	Shubhangi N. Kulmethe, Rajlaxmi R. Kulkarni, A. S. Bele	139 - 141
27. NANOCATALYSTS: A GREEN APPROACH TO CHEMICAL PROCESSES	Raksha P. Dhankar, Saroj B. Yadao	142 - 151
28. RAJASTHANI PAINTING - THE ANCIENT INDIAN ART	Hiramani D. Khengar, Anita C. Matte	152 - 156
29. INDIAN ETHNO-METEOROLOGICAL KNOWLEDGE FOR WEATHER FORECASTING	Rani G. Chaubey and R. K. Kamble	157 - 163
30. ADIVASI WARLI PAINTING OF MAHARASHTRA	Pratiksha P. Kayarkar, Anita C. Matte-Wadaskar	164 - 167
31. CONTRIBUTION OF NON GOVERNMENTAL ORGANISATIONS IN ENVIROMENTAL PROTECTION AND CONSERVATION	Shalini D. Kulsange, R. K. Kamble	168 - 173
32. ISOLATION AND SCREENING OF PECTINOLYTIC MICROORGANISMS FROM FRUIT AND VEGETABLE DUMPING YARDS OF CHANDRAPUR AREA	Vaishnavi S.T.R. Chari, Vaishali U. Thool	174 - 181
33. जागतिक वादता दहशतवाद — एक विश्लेषणात्मक अध्ययन	सागर विलास श्रीरामे, एन. आर. चिमुकर	182 - 186

AVIAN DIVERSITY IN AND AROUND BAMANWADA LAKE OF RAJURA, DISTRICT CHANDRAPUR, MAHARASHTRA, INDIA

Shubhangi Nagoba Kulmethe, Rajlaxmi Ranrag Kulkarni, A. S. Bele
Post Graduate Department of Zoology
e-mail:- shubhangikulmethe4@gmail.com

♦ ABSTRACT

The present investigation was carried out to document the avifauna in and around the Bamanwada near Rajura town located in the Chandrapur district of Maharashtra State from Jan - 2017 to Mar - 2017, in which 31 species of birds were recorded of 6 order 3 and 16 families during the study. The future of these avian fauna is in danger due to industrial progress of the city.

♦ KEYWORDS

Avifauna, Biodiversity, Lake, Bamanwada

♦ INTRODUCTION

Birds are found throughout the world, of approximately all altitudes and in nearly every climate. They are a natural way to control pests in gardens, on farms, and other places. They aid in the pollination of plants. By landing on a plant or sucking the nectar from a flower, and then moving on to the next, a bird does the job usually associated with bees. Birds also have a good system for spreading seeds. They eat berries and then when they "dispose of" their waste, the berry seeds are

disposed along with it. Bird's feces provide good fertilization for the seeds with which they are dropped, giving seeds very good conditions with which to grow.

Birds serve as one of the best environmental indicators. Their presence anywhere speaks volumes of the environment as to whether all is well or there is something amiss. The presence of birds also shows the biological importance or going technical, the biodiversity significance of an area.

The present study is not carried out only to prepare the check list of birds, but to find out their occurrence and to create the awareness for which conservation of course it is needs of the day to conserve the biodiversity of avifauna of Chandrapur district which is a third polluted area of the world.

♦ MATERIALS AND METHODS

Study Area:

Chandrapur is known for its hot and dry climate. Humidity is very low in the region. Temperatures start decreasing in October with December being the coldest month. May is the

hottest month with a mean maximum temperature of 43°C, and minimum of 28.2°C.

Bamanwada lakes is are of the small water body located in an undisturbed area of Rajura in chandrapur district between 19° 47' 17.14" N and 79°23'06.86" E elev 595 ft. (fig.1). it shows great

Arian biodiversity which can attract the attention of birds watcher and ornithologist the lake is surrounded by. Vast area of rice field and is rich in aquatic vegetation. Around this tank trees, herb and shrub is located with some stretch of grassland area. However the lake itself fits in the definition of wetland ecosystem.

Table:- Showing order, families, scientific name , common Name Habitats of birds.

Sr. No.	Order	Family	Scientific Name	Common Name	Habit
1.	Anseriformes	Anatidae	<i>Nettapus coromandellianus</i>	Cotton Teal	RM
		Corvidae	<i>Dicrurus macrocerus</i>	Black Drongo	R
			<i>Corvus splendens</i>	House crow	R
		Passeridae	<i>Motacilla flava</i>	Yellow-Wagtail	R
			<i>Motacilla alba</i>	White-Wagtail	R
			<i>Anthus rufulus</i>	Paddyfield Pipit	R
			<i>Amandava amandava</i>	Red Munia	R
			<i>Zoothera citrine cyanotus</i>	White-Throated Thrush	R
2.	Passeriformes	Muscicapidae	<i>Saxicolodius fulicatus</i>	Indian Robin	R
			<i>Saxicola caprata</i>	Pied Bushchat	R
			<i>Nectarinia zeylonica</i>	Purple-Rumped Sunbird	R
		Sturnidae	<i>Sturnus pagodarum</i>	Brahminy Starling	R
			<i>Acridotheres tristis</i>	Common Myna	R
			<i>Sturnus contra</i>	Asian Pied Starling	R
			<i>Eudynamis scolopaceus</i>	Asian Koel	R
			<i>Centropus sinensis</i>	Greater Coucal	R
3.	Cuculiformes	Cuculidae	<i>Pseudibis papillosa</i>	Red-naped Ibis	RM
		Threskiornithidae	<i>Plegadis falcinellus</i>	Glossy Ibis	RM
4.	Ciconiiformes	Ardeidae	<i>Bubulcus ibis</i>	Cattle Egret	R
			<i>Egretta garzetta</i>	Little Egret	RM
			<i>Casmerodius albus</i>	Large Egret	RM
			<i>Ardeola grayii</i>	Indian Pond Heron	R
		Phalacrocoracidae	<i>Phalacrocorax niger</i>	Little Cormorant	R
		Jacaniidae	<i>Hydrophasianus chirurgus</i>	Pheasant-Tailed Jacana	R
		Anhingidae	<i>Anhinga melanogaster</i>	Darter or Snake Bird	RM
		Meropidae	<i>Merops orientalis</i>	Small Bee-Eater	R
			<i>Merops philippinus</i>	Blue-Tailed Bee Eater	RM

Sr. No.	Order	Family	Scientific Name	Common Name	Habit
5.	Coraciiformes	Coraciidae	<i>Coracias benghalensis</i>	Indian Roller	RM
		Accipitridae	<i>Aquila spe.</i>	Eagle	RM
6.	Columbiformes	Columbidae	<i>Streptopelia chinensis</i>	Spotted Dove	R
			<i>Streptopelia tranquebarica</i>	Red Collard-Dove	R

Table showing orders, families, scientific names, common names and habitat of the birds. The study of avifauna was carried out with the help of binocular and a photograph was done. Identification of birds was done using, field guides and searching on internet.

❖ RESULT AND DISCUSSION

The total of 31 species of bird belonging to 6 orders when 16 families were recorded from Bamanwada lake and its surrounded area. This is the first record in chandrapur district of Maharashtra state which shows quite good avian diversity in small tank. These varieties of birds visit and some permanently dwells in this tank might be due to no anthropological disturbance and presence of ample amount of avian food in and around. Most of the species resident (R), resident migrant (RM) and very few are migrant (M).

❖ CONCLUSION

The birds present in and around the Bamanwada lake are affected by many factors such as organic pollution distribution by human activities and lack of maintenance of lake, yet the avifauna of Bamanwada lake is diverse. Keeping in view the varied avifauna recorded, steps should be taken to do proper maintenance and beautification of the lake (Harney N.V. and K.B. Bhute, 2014)

Birds are essential animal group of an ecosystem and maintain a trophic level

therefore, detail study on avifauna and their ecology is important to protect them. The presence of birds also shows the biological importance or going technical, the biodiversity significance of an area. The birds present in an around the Bamanwadas lake affected by many factors such as organic pollution, distribution by human activities and Lack of maintenance of lake, yet the avifauna of Bamanwada Lake is divers.

Therefore, keeping in view the varied avifauna recorded, steps should be taken to do proper maintenance and beatification of the lake.

❖ REFERENCES

- 1) Harney N. V. and K. B. Bhute 2014: Diversity of avifouna in and around chalbardhi lake near Bhadravati, Chandrapur, Maharashtra, India. *Journal of global bioscience*. Vol. 3(2):2014.
- 2) R.V.Tijare and M.R.Thosar 2008: Rotifer diversity three lakes of Gadchiroli, a Tribal District of Maharashtra, India. *The 12 th world lake conference*: 480-483.

On Date 14th April' 2016 Celebration of 125th Birth Year of Dr. Babasaheb Ambedkar. On this occasion, we publish Online Special Issue on

Dr. Babasaheb Ambedkar's Global Vision

-: This Special Issue Collaborate with:-

MAHAVITRAN, Division Allapalli. &

Maharashtra Rajya Magasvargiya Vidyut Karmachari Sanghatan, Branch - Allapalli
& Gurukul International Multidisciplinary Research Journal

ISSN 2394-8426 with Impact Factor 2.254

-: Online Special Issue Available At :-

<http://gurukuljournal.com/>

-: This Special Issue Collaborate with:-

MAHAVITRAN, Division Allapalli. &

Maharashtra Rajya Magasvargiya Vidyut Karmachari Sanghatan, Branch – Allapalli
& Gurukul International Multidisciplinary Research Journal
ISSN 2394-8426 with Impact Factor 2.254

Editorial Board

-: Chief Guest Editor :-

Prof. Pramod Shambharkar

Department of Political science, Sardar Patel College,
Chandrapur.

-: Guest Editors :-

Dr. Zakirkhan A. Pathan

Vice Principal & HOD, Dept. of History,
Art, Comm. & Science College, Badnapur, Dist. Jalna.

Dr. Sadashiv Shiragave,

Naigaum Education Society Mumbai Daund
Taluka Arts and Commerce College,
Daund Ta: Dound Dist: Pune.

Dr. S. K. Khade

Dept. of Botany, Dattajirao Kadam Arts Science
and Commerce College, Ichalkaranji,
Dist: Kolhapur.

Dr. Sunita Hanumantrao Gitte

Assistant Professor, Dept. Of History,
R. P. College, Osmanabad.

Er. Purushottam Chavan

Additional Executive engineer,
MAHAVITRAN, O & M Division, Allapalli.

Prof. Vinay Kawade

Assistant Professor, Mahatma Phule College,
Ballarpur.

Dr. Pournima Meshram,

Chintamani College of Commerce,
Pombhurna, Dist. Chandrapur.

Dr. Dilip Barsagade,

Assistant Professor,
Phule-Ambedkar College of Social Science,
Gadchiroli.

Er. Amit Paranjape

Executive engineer,
MAHAVITRAN, O & M Division,
Allapalli.

Bhagyashri Somnath Gitte

Pramodji Mahajan New English School,
Ambajogai.

Shri Sandeep Satkar

Secretary, Maharashtra Rajya Magasvargiya Vidyut
Karmachari Sanghatan, Branch – Allapalli.

Shri Nagsen Shambharkar

Social Activist,
Chandrapur.

Index

Sr. No.	Article/ Research Paper Title	Author's Name	Page No.
1	"वैश्वीकरण" और भारतीय दलित सामाजिक संरचना की गहन समझ के डा. अम्बेडकर के प्रयास	संदीप कुमार सिंह	1-9
2	Dr. AMBEDKAR'S VISION: SOCIAL JUSTICE	Prof. Dr. H. M. Kamdi	10-16
3	Dr. Babasaheb Ambedkar's Role in Women Empowerment	Prof. Mrs. Priyanka Sidharth Patil & Prof. Sidharth R. Patil	17-21
4	DR.B.R. AMBEDKAR AND DEMOCRACY	M.SELVAM	22-27
5	Dr. B. R. Ambedkar's vision on "Social Justice"	Dr. Chanehal Kumar	28-39
6	DR.BHIMO RAO RAMJI AMBEDKAR'S VIEWS ON UNTOUCHABILITY	G.Sakthivel	40-46
7	REVOLUTIONARY VISION	Dr. Mallikarjun I Minch	47-49
8	भारतीय स्त्री-मुक्ती चळवळीचे प्रणेते - डॉ.वि.आर. अम्बेडकर	मनोज टी.सोनटक्के	50-55
9	हिंदु कोड बिल आणि डॉ.बाबासाहेब अम्बेडकर	डॉ. राजेंद्रप्रसाद टी. पटले	56-60
10	Values Of The Indian Constitution, By Dr. B. R. Ambedkar	DR.PAWAN R. NAIK	61-70
11	WATER CONSERVATION VISION OF DR. BABASAHEB AMBEDKAR	Dr S K Singh	71-73
12	DR. AMBEDKAR AS A SOCIAL REFORMER IN VIDARBHA	Prof. Dr. P.L. DHENGLE	74-83
13	'Bharat Ratna Dr. Babasaheb Ambedkar 1891-1956 : The Grate Educationalist and Social Activist'	Dr. Shridhar C .Kamble	84-86
14	Dr. B. R. Ambedkar : As free market economist	P. Bala Muralidhar	87-90
15	DR B.R. AMBEDKAR: MESSENGER OF UNTOUCHABLES AND CONTEMPORARY RELEVANCE	DR BADRUDDIN	91-98
16	Dr. Babasaheb Ambedkar's Vision as Economist: A Few Glimpses on his great ideas	Ms.Suman Vij	99-106
17	Dr. B. R. Ambedkar and Books	Sandesh Madhavrao Dongare	107-109
18	DR.B.R.AMBEDKAR'S RELIGIOUS CONVICTIONS AND HIS PERSPECTIVE ON BUDDHISM	Dr.Rashmimala Sahu	110-116

19	डॉ. आंबेडकर यांचे आर्थिक विचार व कृषी क्रांती	प्रा. वर्षा लिडके	117-119
20	शिक्षणतज्ञ डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर	डॉ. मोनाली अनिल पोकरे	120-124
21	स्त्री उच्चारकर्ता- डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर	प्रा. संतोष संभाजी डाखरे	125-128
22	डॉ. आंबेडकरांचे अर्थशास्त्रीय लेखन	प्रमोद सखाराम घोनमोडे	129-132
23	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे आर्थिक विचार आणि वर्तमान स्थिती	प्रा. केशव अंबादास लहाने	133-138
24	Dr. B. R. Ambedkar : The Father Of Modern India	Mr. Vikas B. Dhokne	139-144
25	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे जाती निर्मुलन विषयक विचार : एक समाजशास्त्रीय अभ्यास	प्रा. पद्मिणी डी. व्ही.	145-151
26	जातीसंस्थेच्या उच्चेटनात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची भूमिका	प्रा. मस्के ए. आर.	152-155
27	अर्थतज्ञ डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर : अॅडमिनिस्ट्रेशन अँड फायनान्स ऑफ दि ईस्ट इंडिया कंपनी	प्रा. डॉ. वंदना संजीव पोकरे	156-162
28	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची पत्रकारिता : एक दूरदृष्टी	माधुरी पी. पाटील	163-168
29	Ambedkar's Legacy: A Pioneer of Dalit Empowerment	Arunoday Bajpai	169-177
30	शिक्षणतज्ञ डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर	प्रा. गजानन टि. बन्सोड	178-185
31	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची सामाजिक न्यायाची भूमिका	डॉ. राजेंद्र साहेबराव धावे	186-193
32	'Impact of Indian Constitution on The Human Resource Management(HRM) Practices with a special reference to Employees Welfare in India.'	Dr.Ravindra kanthe	194-199
33	डॉ. प्रशांत गंगावणे यांच्या कवितेतील आंबेडकरवाद ...	अ. वैशाळी भोसले	200-206
34	रिडल्स (कविता)	डॉ. प्रशांत गंगावणे	207
35	"क्रांतिसूर्य" डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर	प्रा. विजय ए. सोमकुंवर	208-211
36	Dr. Bababsaheb Ambedkar's Vision on Education & Women Empowerment	Dr. Devendra R. Bhagat	212-217
37	"डॉ. आंबेडकर व सामाजिक न्याय" - एक राजकीय विरतेधनात्मक अध्ययन	डॉ. एन. आर. चिमूरकर	218-221
38	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचा स्त्रीविषयक दृष्टीकोन	डॉ. पद्मरेखा धनकर	222-225
39	शिक्षणतज्ञ डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर	प्रा.डॉ.गौतम ए. शंभरकर	226-233
40	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर के शैक्षणिक विचार	प्रा. कुलदिप आर. गोंड	234-237
41	डॉ. भिमराव आंबेडकर यांचे भारतीय शेती व्यवसायाविषयीचे मतप्रवाह-एक समिक्षण	डॉ. प्रशांत म. पुराणिक	238-240
42	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि नैतिकमुल्ये	प्रा. रणवीर साठे	241-246
43	"शिक्षा विशेषज्ञ डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर"	प्रा. डॉ. सुनील जी. नराजे	247-253

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर के शैक्षणिक विचार

प्रा. कुलदिप आर. गोंड

सरदार पटेल महाविद्यालय, चंदपुर

प्रस्तावना

युगपुरुष डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर के व्यक्तित्व सभी क्षेत्रों में बहुआयामी है। शिक्षण ज्ञान संपादन करने की प्रक्रिया है। शिक्षण मानव जीवन में अत्यंत महत्व की प्रक्रिया है। यह देखते हुए डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर भारतीय इतिहास में कृतिप्रधान व्यक्ति के रूप में मिलते हैं। देश में तथा जग के सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक व राजनैतिक वास्तविक परिस्थिती के संदर्भ में जो जितने डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर ने किए हैं। यह उनके विचारों से ओतप्रोत भरा हुआ है। विचार करते हुए उन्होंने कृती का जोड़ देने का कार्य भी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरजी ने किया है। अस्पृश्यता एवं भारतीय बहुजन समाज के यायुष्य का एक नया सवेरा आए इसलिए उन्होंने शिक्षण को महत्व देते हुए दिखाते हैं।

डॉ. आंबेडकर के विचार को मानवतावादी तत्त्वज्ञान की व प्रत्यक्ष कृती का जोड़ मिली है। युगोयुगों से यह समाज की तलाश सड़ी गली हुई अस्पृश्यता मनवतर बनाकर लानेवाले यह उनके प्रत्येक विचार व कार्य का धोरण है। इस दृष्टी से उन्होंने अपने शैक्षणिक विचार विविध लेख व भाषणों से व्यक्त किए हैं। वर्ण व्यवस्था को विषय में अतिशय तीखी प्रतिक्रिया महात्मा फुले इन्होंने दी है। शाहू महाराज ने शक्ति से व मुफ्त शिक्षण सभी को मिलना चाहिए इसके लिए प्रयत्न कीए। इन दो महामानव के विचारों को डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरजी ने आगे ले गए।

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर इनके जैसा एक दलित व्यक्ति इस देश की राज्यघटना लिखता है। और सभी भारतीयों को एकत्रीत करता है केवल शिक्षण की वजह से डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर ने इस भारतीय समाज के शुद्र, अतिशुद्र और महिला इनके बीच के भेद भाव को मिटाकर सभी समाज घटकों को एक किया और उन्होंने अस्पृश्यता व स्त्रियों

के शिक्षण का आग्रह किया। डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर भारतीय समाजव्यवस्था का सर्वांगीण पहलू का पूर्ण अभ्यास करके राज्यघटना तैयार की।

बीज शब्द: शिक्षा, समाज, समता, बंधुता, समानता।

१. शिक्षा का अर्थ:

शिक्षा के विषय में डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर ने प्रस्तुत किए हुए अभिप्राय अर्थपूर्ण है। शिक्षा यह शोषणमुक्ती का मार्ग है। शिक्षा यह व्यक्ति को पहचान देती है।

२. शिक्षा के उद्देश्य:

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर के विचारों से शिक्षा के उद्देश्य पीछड़े व्यक्तियों के उद्धार के लिए ही निर्धारित किये हैं।

- सभी के लिए शिक्षा — शिक्षा ग्रहण करने का अधिकार सभी को होना चाहिए।
- बौद्धिक विकास — बुद्धि का विकास शिक्षा के माध्यम से ही होना चाहिए।
- मूल्यों की स्थापना — स्वातंत्र्य, समता, बंधुता इन मूल्यों की स्थापना शिक्षा द्वारा ही होना चाहिए।
- चरित्र संवर्धन यह विषय उद्घोषित है प्रज्ञा, शील, करुणा, मित्रता गुणों का विकास शिक्षा द्वारा होना महत्व का है।
- वैचारिक क्षमता का विकास शिक्षा के द्वारा व्यक्ति को विचारों की प्रेरणा मिलती है। उसकी विचार क्षमता विकास चाहती है।
- स्वतः की पहचान — शिक्षा द्वारा मनुष्य को स्वतः की पहचान होती है। व्यक्ति का स्वाभिमान जागता है।

३. स्त्री शिक्षण विषयी विचार:

भारतीय समाज में स्त्रियों को समानता, प्रतिष्ठा और सम्माननीय जीवन का अधिकार मिलना चाहिए। स्त्रियों को महत्व का स्थान मिलना चाहिए। इसलिए उन्होंने कायदा किया। स्त्री चापी, चंडाल, शुद्र है उसे किसी प्रकार का स्वातंत्र्य नहीं इस प्रकार के लेखन मनुस्मृती कैद करके उखे हुए थे। मनुस्मृती सकट सभी हिन्दु धर्म ग्रंथों ने प्रमाणित मानते

हुए अत्यंत निंदय, अत्याचारी और भेदभाव फैलानेवाले ऐसे पहले से चलती आ रही हिंदू समाज रचना में स्त्रियों को मुक्त करने का कार्य डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर ने किया।

४. शिक्षा व्यवस्था के बदलते स्वरूप:

राज की परिस्थिती संपूर्ण रूप से बदली है। शिक्षा का स्वरूप व्यापक हुआ है। शिक्षा जिवन प्रक्रिया का अभिन्न और एक प्रभावशाली माध्यम होने की वजह से शिक्षा द्वारा जिवन में अपेक्षित सफलता की मानव अपेक्षा कर रहा है। जिसकी वजह से गए दो दशकों से मानव का जिवन उत्कर्ष व शिक्षा के कार्य में मानव जिवन जितनी गती से बदले उतनी ही गती से शिक्षा प्रणाली न बदलने से अपेक्षा की पूरीपूर्ति जीस प्रमाण से होनी चाहिए उस प्रमाण से नहीं हुई।

५. समाज स्वास्थ्य के लिए शिक्षा की आवश्यकता:

'व्यक्ति जितने उतनी प्रवृत्ति' इस कहावत के अनुसार समाज में अनेक विचार करने वाले लोग एकत्र रहते हुए मिलेंगे। व्यक्ति का विचार उसके ज्ञान के अनुसार व अनुभव के अनुसार बनता है। अक्षर पहचाननेवाला व्यक्ति अच्छी ग्रंथसंपदा पढ़कर अपनी विचारक्षमता बढ़ाता है। लेकिन अक्षर न पहचाननेवाला व्यक्ति अपने अनुभवों से घटना का आकलन करता है। इसलिए उत्कृष्ट समाजनिर्मिती करने के लिए उत्कृष्ट विचार अत्यंत आवश्यक है। और यह विचार पढ़ने से मिलता है। जहाँ सुदृढ़ विचारों का आदान प्रदान होता है। वहाँ सृजनशील समाज निर्माण होता है।

६. शिक्षा तथा चिंतन:

शिक्षा ग्रहण करनेवाला व्यक्ति विविध विषयों को पढ़ने के बाद ही उस पर चिंतन करता है। तब वह समस्या का कारण, समस्या का स्वरूप तथा समस्या का हल निकालने के लिए उपाययोजना इस पर वह चिंतन करता रहता है। चिंतन प्रक्रिया ही समाज परिवर्तन के लिए अतिशय उपयुक्त होता है।

७. परंपरावादि व प्रगतिशील शिक्षा:

अज्ञानता की वजह से व्यक्ति परंपरावादि होता है। परिवर्तन स्विकारने की उसकी मानसिकता नहीं रहती है। कुछ परंपरा अच्छी होती है। तो कुछ परंपरा यह समाजविधातक

होती है। परंतु अज्ञानी व्यक्ति वैज्ञानिक दृष्टीकोण को न जानते हुए रूढ़ी परंपरा को ही स्वीकार करता है। ज्ञान से ही अज्ञान पर विजय प्राप्त की जा सकती है। ज्ञान से ही वैज्ञानिक दृष्टीकोण को समझता है। और वैज्ञानिक तरीके को पकड़कर चलनेवाला समाज प्रगति की ओर बढ़ता है।

निष्कर्ष:

शिक्षण द्वारा समाजिक, आर्थिक, राजकीय, वैचारिक, सांस्कृतिक समानता स्थापित किया जा सकता है। शिक्षण द्वारा विचारसंपन्न पिढियों की निर्मिती हो सकती है। शक्ति से शिक्षण लागू हुआ तो सभी भेदभाव नष्ट हो सकते हैं। शिक्षण द्वारा वैचारिक पात्रता बढ़ाकर समाधानी जीवन को बनाया जा सकता है। शिक्षण क्षेत्र में सार्वजनिक प्राथमिक शक्ति का शिक्षण, उच्चशिक्षण, स्त्रीशिक्षण, विद्यार्थी, शिक्षक, शैक्षणिक संस्था इन सभी प्रसंगोपात बहुमुल्य विचार व्यक्त करनेवाले डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर इनको शिक्षण क्षेत्र में आदर का स्थान देते हुए और उनके विचारों को परिशीलन करके शिक्षण क्षेत्र में उसको अमल में लाना तथा उपयोग में लाना ही इसकी जरूरत है।

संदर्भ:

१. उदयोन्मुख भारतीय समाज का शिक्षण — डॉ. के. यु. घोरमाडे, सी. कला घोरमाडे
२. शिक्षण क्षेत्र के विचारवंत — प्रा. ना. गा. पवार
३. शिक्षा और लोकतंत्र, जॉन डीबी, अनुवादक, लाडली मोहन माथुर
४. महात्मा फुले, समग्र चाडमय, संपादक, किर. मालसे
५. प्रा. निकुंभ सी. चि. प्रबोधनकारक, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर
६. प्रा. मधुकर सोनार: आधुनिक ज्ञान माध्यमे
७. पी. रा. आंबेडकर, जनता, दि. २२ सप्टेबर १९५१

Peer Reviewed Referred and UGC
Listed Journal (Journal No. 40776)

ISSN 2277 - 5730

AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
QUARTERLY RESEARCH JOURNAL

AJANTA

CONNECTION

CONNECTION

Volume-VIII, Issue-I
January - March - 2019
English Part - IV

IMPACT FACTOR / INDEXING
2018 - 5.5
www.sjifactor.com

Ajanta Prakashan

ISSN 2277 - 5730
AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
QUARTERLY RESEARCH JOURNAL

AJANTA

Volume - VIII Issue - I English Part - IV January - March - 2019

Peer Reviewed Refereed
and UGC Listed Journal

Journal No. 40776

ज्ञान-विज्ञान विमुक्तये

IMPACT FACTOR / INDEXING
2018 - 5.5

www.sjifactor.com

❖ EDITOR ❖

Asst. Prof. Vinay Shankarrao Hatole

M.Sc (Maths), M.B.A. (Mktg.), M.B.A. (H.R.),
M.Drama (Acting), M.Drama (Prod. & Dir.), M.Ed.

❖ PUBLISHED BY ❖

Ajanta Prakashan

Aurangabad. (M.S.)

∞ CONTENTS OF ENGLISH PART - IV ∞

S. No.	Title & Author	Page No.
1	Contribution of Dr. D. R. Gadgil in Rural Development through Cooperative Movement Dr. A. M. Raut	1-4
2	Kamala Das - An Apostle of Women Liberation: A Feminine Perspective Amol J. Kutemate	5-9
3	Activities to Inculcate a Value System among Students Dr. Ashish S. Raut	10-13
4	Vijay Tendulkar as a Social Activist as Revealed in Silence! The Court is in Session and Kamala Miss. Asmita J. Badhe	14-20
5	Rabindranath Tagore's Gitanjali : A Symbol of Social, Political and Religious Reforms A Critical Study Mr. D. M. Gaikwad	21-23
6	Mulk Raj Anand as a Social Reformer Mr. Dinesh Ingle Dr. A. V. Dhote	24-27
7	Mahatma Gandhi's Social Reform through Educational Thoughts Dr. Keshav W. Ingole	28-32
8	Social Concerns in Mulk Raj Anand's Untouchable Jeetendrasingh Barulkar	33-36
9	Indian Ethos and Culture in the Poetry of Kamla Das and R. Parthasarathy Dr. Sandeep K. Thorat	37-44
10	Relevance of Dr. S. Radhakrishnan in the Present Scenario Dr. Nilima Deshmukh	45-48
11	Chetan Bhagat's "Five Points Someone" Is Novel of Socio - Educational Reforms Prof. Dr. Nitin R. Jadhao	49-52

2. Kamala Das - An Apostle of Women Liberation: A Feminine Perspective

Amol J. Kutemate

Asst. Professor, Dept. of English, Sardar patel Mahavidyalaya, Chandrapur.

Abstract

Kamala Surayya Das was a major Poetess in Indian English Literature and a leading Malayalam author from Kerala. She published most of her work under the name 'Kamala Das'. A prestigious Sahitya Academy Award winner, Das is known for her forthrightness and direct voice in Indian poetry. Her poetry mainly deals with feminine issues like Female exploitation and female sexuality. She is known for expressing feministic ethos in her poems. She is regarded as a confessional poetess in Indian writing in English. A realistic picture of Indian women in different sections of society is presented in her works. Her poems express the injustice and inequalities with women in Indian patriarchal society. She condemns the pitiable and deplorable condition of women in her poetry. Literature is one of the mediums for expressing the voice of downtrodden in society. Kamala Das uses her poetry as a tool to bring out the inner concerns of women. This paper attempts to study Kamala Das as a staunch advocate women liberation from feminine perspective.

Key words: Kamala Das, Indian English poetry, Feminism

The history of Indian writing in English began with a social reformer, Raja Ram Mohan Roy. He was the first litterateur who protested against the exploitation of women. A staunch advocate of women's rights, he helped to abolish the practice of *Sati* and did commendable work in the field of women's education. Through his well-balance and well-reasoned prose tracts, he could impart a considerable influence on women's issues.

The journey of Indian poetry in English started with Henry Derozio. His poetry was more patriotic and less socially conscious. Like Derozio, Kashiprasad Ghose expressed his love for India, which was followed by Toru Dutt, Rabindranath Tagore, Sarojini Naidu and many more. Indian English poetry during its pre-Independence period produced a host of poets from Derozio to Harindranath Chattopadhyay but paradoxically only two women poets published their poems. Toru Dutt (1856-1877) can be considered the first Indian poetess who primarily dealt with Indian

myths and legends in her poetry. The other female poet Sarojini Naidu (1879-1949) was an equally talented poet whose poetic gifts collided with her political involvement. She published several love lyrics in which, the patriarchal mode of the subordination of woman in the love relationship between man and woman is repeated. After independence, in the seventies, few women poets came out and registered their protest against the social evils. Their poetry was genuine because it was experienced and deeply felt by them. Their voices of protest and assertion of independence developed a new discourse in Indian English poetry. This voice is loudly audible in the works of Kamala Das.

Feminism is the belief in the social, economic and the political equality of sexes. Challenging the core traditional concept of 'woman' is main motto of Feminism. As Simon de Beauvoir put it, "One is not born, but rather becomes, a woman... It is civilisation as a whole that produces this creature, which is described as feminine". Throughout the history of most of the civilisations, it has been the patriarchal society dominating all the systems of human life. It created a convenient mechanism for the patriarchs, which denied women a status of 'companion'. They were refused their basic rights to live life with dignity. Virginia Woolf calls it a "patriarchal" society, where male ego takes the decision and women have to keep silence ignoring their own power and capacity.

Kamala das is one of the very few writers who dared to write from women's perspective, in the language of her choice, ignoring the patriarchal criticism. As a autobiographical and confessional writer, she is very clear, frank and straightforward in expressing her experiences of being and living like woman in male dominated society. She expresses herself in many roles of a woman, as a daughter, a wife, a beloved, a mother and identifies in all of them. Her feminine sensibility is manifested in her works. Her poetic collections are Summer in Calcutta (1965), The Descendants (1967), The Play House and other poems (1973) and Collected poems Volume I (1984). Her autobiography, My story (1976) is about a chronological sequence of events in her life where she expresses her failures and frustrations and her resolution to maintain her individual and feminine identity. Two short story collections A Doll for the Child Prostitute (1977) and Padmavati the Harlot and Other Stories (1992) follow the similar tone.

Rousseau says, "Man is born free" because freedom is essence of human existence. Kamala Das follows the sense of the quote, when she asserts her freedom to choose a language for creative expression:

The language I speak
Becomes mine, its distortions, its queernesses
All mine, mine alone. It is half English, half
Indian, funny perhaps, but it is honest
It is as human as I am human...

(An Introduction)

Kamala Das is a rebellious poet. She revolts against the social and cultural traditions, set by the patriarchy- dominated society to maintain their superiority over women. Even in case of attires, she protests against the established decorum.

Then.... I wore a shirt and my
Brother's trousers, cut my hair short and ignored
My womanliness. Dress in sarees, be girl
Be a wife, they said. Be embroiders, be cook,
Be a quarreller with servants. Fit in. on,
Belong, cried the categorizers. Don't sit
On wall or peep in through our lace-draped windows.

("An Introduction")

The male attitude to victimise women upsets Kamala Das. She believes that woman is not just a sexual object, but a human being like man. A woman has intelligence, emotions and aspirations like man. She presents her female characters in search of love, identity and dignity. If she doesn't meet these essential things in life, she is prepared to free herself from all kinds of bondages.

As the convict studies
His prison's geography
I study the trappings
Of your body, dear love
For I must some day find
An escape from its snare

(The Prisoner)

Kamala Das autobiography 'My Story' is yet another great literary work, where she asserts her freedom of expression. In this book, she narrates the hardships of her marriage and

her painful self-awakening as a woman and writer. Poet and litterateur K. Satchidanandan said, "I cannot think of any other Indian autobiography that so honestly captures a woman's inner life in all its sad solitude, its desperate longing for real love and its desire for transcendence, its tumult of colours and its turbulent poetry". In preface of 'My Story', Kamala Das explains why she decides to write her autobiography as, "My story is my autobiography which... I wrote continually, not merely to honour my commitment but because I wanted to empty myself of all the secrets so that I could depart when the time came, with a scrubbed- out conscience."

Violence against women in is an important the in the poetry of Kamala Das. It is more about psychological violence. Women in the Indian society have been preyed to humiliation, torture and harassment. Violence against women have become ordinary phenomenon in the public domain. Even the women are also habitual to it and most of the time they accept it as part of their life. Kamala Das too have experienced the same though she was victim of psychological and mental torture. In her poems, there is a note of protest and resentment at the lustful exploitation of woman. The tension in man- woman relationship, the inadequacy of love and intolerable sexual tyranny enable the poetess to protest against sexual subjugation. She yearns for liberation-

Must seek at last

An end, a pure total freedom it must will the mirrors

To shake and the kind night to erase the water

(The Old Playhouse)

Conclusion

Kamala Das, a young and bold poet, has given a different dimension to Indian English poetry in her first volume of poetry "Summer in Calcutta". For the first time in Indian poetry, she dared to express the deeply felt sexual feeling of a woman. She revolted against the constant male domination which she experienced after her early marriage fifteen. She paved the way for other female writes to express their inner Psychological sufferings through writings. She not put forward the pitiable conditions of women in the society but also raised her voice for the equal rights to women. With her poems she tried to give voice to a generation of women who were confined to their households, and considered a commodity to be exchanged through marriage. She portrayed the women in her poems as human; with desires, pain and emotions just like men.

Facing all types of criticism, she stood like an apostle for uplifting the position of women in the male dominated society.

References

1. Bhasin Shubhi, *Plight of Indian Women as Sketched in the Poetry of Kamala Das*, Quest Journals, Journal of Research in Humanities and Social Science
2. Volume 4 ~ Issue 12 (2016) pp: 45-46
3. Das Kamala, *My Story*, Sterling pub. New Delhi 1988
4. Tripathi Priyanka, *Reinventing the Intimate Voices: A Close Reading of Indian Women's Autobiography in English*, Consciousness, Literature and the Arts, Volume 17 Number 3, December 2016

Web Sources

- <https://www.poemhunter.com/poem/the-old-playhouse/>
<https://www.britannica.com/topic/feminism>
<https://feminisminindia.com/2017/03/31/kamala-das-essay/>
<https://www.poemhunter.com/poem/an-introduction>
<https://www.revolvy.com/page/My-Story-%28Kamala-Das-book%29>
<http://arjunpuriinqatar.blogspot.com/2016/12/the-prisoner-kamala-das.html>
- [https://www.nmu.edu/english/sites/DrupalEnglish/files/UserFiles/WritingAwards/Coho das/Submitted_1206am_3-14_Gender_Identity_and_Expression_and_Simone_de_Beauvoir.pdf](https://www.nmu.edu/english/sites/DrupalEnglish/files/UserFiles/WritingAwards/Coho%20das/Submitted_1206am_3-14_Gender_Identity_and_Expression_and_Simone_de_Beauvoir.pdf)

GURUKUL INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY RESEARCH JOURNAL

Quarterly

Dec - 2016

Issue - IV

Volume - VII

ISSN No. 2394-8426

International Impact Factor 2.254

Chief Editor

Mr. Mohan Hanumantrao Gitte

At. Dattapur, Post, Ghatnandur, Tah. Ambajogal, Dist. Beed.

Pin - 431519

Mob. No.: +91 92 73 75 9904

Email ID's

info@gurukuljournal.com, mohan.gitte@gmail.com

Web Portal

<http://gurukuljournal.com/>

25	Problems Of Higher Education In India	Dr. Prashant M. Puranik	114-116
26	Role of Human Resource manager in an organization	Prof. Rajesh S. Dongare	117-119
27	Socio-economic, Demographic Profile and Substance Abuse among Street Adolescents in Mumbai	Dattaram D Naik ¹ , Rajesh Dase ² , Augustine Kanjamala ³	120-128
28	A study of use of Web 2.0 technology among University LIS Professionals	Kishor N. Wasurke & Dr Veena A. Prakashe	129-138
29	The evolving perspectives on Branding-what holds for the future?	J Murali Krishnan	139-144
30	Generation gap	Prof Dr.S.K. Singh	145-148
31	भारतीय लोकशाही आणि विरोधी पक्षाची भूमिका	प्रा.डॉ. राजेंद्र सदाशिव गुहमवार	149-151
32	तुकारामाचा समताधिष्ठित मानवतावादी दृष्टिकोन	प्रा. संतोष सदाशिव देठे डॉ. इसादास भडके	152-157
33	आत्महत्या करणाऱ्या शेतकरी कुटुंबाच्या समस्या	डॉ. विश्वेश उतमराम राऊत	158-163
34	जलस्वराज्याच्या प्रकल्पाच्या माध्यमातून ग्रामीण समुदायाचा विकास	प्रा. किशोर भारत कुडे	164-169
35	वर्तमानातील शासकीय व्यवस्था आणि आदिवासी विकासात महाराष्ट्र ग्रामीण रोजगार हमी योजनेची भूमिका	सहा. प्रा. संजय पी. पिठाडे	170-173
36	महात्मा बसवेश्वर: एक युगपुरुष	गुजर सुनिता लिंबराज	174-176
37	सविनय कायदेभंगाच्या चळवळीत नागपूर जिल्ह्याचे योगदान	प्रा. डॉ. अनंद के. गोयर	177-181
38	Spatial Distribution Of Groundwater Iron And Manganese In Chandrapur District, Central India	R K Kamble ¹ and M G Thakare ²	182-192
39	Seasonal Variation Of PHYSICO-CHEMICAL Characteristics Of Ghodazari Lake In Chandrapur District, Maharashtra, India	Kavita S. Raipurkar ¹ and M. G. Thakare ²	193-203
40	Demonetization: New Beginning	Dr. Falguni Mitesh Thakkar	204-207
41	अमरावती जनपद के मेलभाट क्षेत्र की अनुसूचित जनजाति की कुल जनसंख्या का साक्षरता दर	डॉ. रजनी एम. देशमुख सहा. प्रा. निखील एम. देशमुख	208-211
42	'साकेत' और उर्मिला के व्यक्तित्व का विरह चित्रण	मुघासु राय, डॉ. शैलेंद्र शुक्ल	212-217
43	विवाहपूर्व समुपदेशनाची गरज : एक अभ्यास	डॉ. अरुंधती एस. पाटील, गामूड उद्धव शंकर	218-223

अमरावती जनपद के मेलघाट क्षेत्र की अनुसूचित जनजाति की कुल जनसंख्या का साक्षरता दर

मार्गदर्शक

डॉ. रजनी एम. देशमुख
भारतीय महाविद्यालय,
अमरावती.

संशोधक

सहा. प्रा. निखील एम. देशमुख
भूगोल विभाग
सरदार पटेल महाविद्यालय, चंद्रपूर

सारांश

साक्षरता आधुनिकीकरण की दिशा में मानव की उन्नति का एक महत्वपूर्ण मापक है। पढ़ने व लिखने की क्षमता का होना साक्षरता की महत्वपूर्ण आवश्यकता है। निरक्षर होने के कारण मानव का स्वाभिमान गिरता है अज्ञानता बढ़ती है। शान्तिपूर्ण एवं मैत्रीपूर्ण अन्तराष्ट्रीय सम्बन्धों आर्थिक विकास एवं राजनैतिक प्रौढता में अवरोध आता है। साक्षरता का अन्य जनसांख्यिकीय लक्षणों जैसे उत्पादकता, मर्त्यता, परिसंचरण, व्यवसाय आदि पर भी प्रभाव पड़ता है। इसलिये साक्षरता प्रति रूप समाज के सामाजिक-आर्थिक विकास की गति का सूचक है जनसंख्या भूगोल विद के लिये साक्षरता प्रवृत्ति एवं प्रारूप का विश्लेषण अति महत्वपूर्ण है। साक्षरता किसी भी जाति की सामाजिक सांस्कृतिक प्रगति का घटक है। भारत में आदिम जनजातियों में निम्न साक्षरता है। (१९६९ में केवल) भारत में १८७२ की जनगणना से साक्षरता समंधी आकड़ों प्राप्ति की शुरुवात की गई है। २०११ के जनगणना अनुसार भारत का सरासरी साक्षरता दर (७४.०४%) है इसमें सबसे कम साक्षरता दर बिहार राज्य की (६३.८२%) है। केरल राज्य की (९३.९१%) है तथा महाराष्ट्र साक्षरता दर (८२.९१%) है। पढ़ने और लिखने की कला के विकास से पूर्व के समाज को साक्षरता पूर्वसांस्कृतिक अवस्था से साक्षरता अवस्था में परिवर्तन ४००० ई. पूर्व प्रारंभ हुआ चित्रकारी विधि से प्रारंभ होकर धीरे-धीरे वर्ण विद्या में पहुँचा (गोल्डन, १९६८ पृ. ४१२) सन १९३० में फिनलैंड में सबसे कठिन परिभाषा को अपनाया केवल उन लोगों को साक्षर माना गया जो कठिन प्रश्नों को हल कर सकते थे साक्षरता याने लिखने और पढ़ने की क्षमता जो स्कूल महाविद्यालय की कालावधि पर आधारित होती है। मेलघाट क्षेत्र में आदिम जनसंख्या बहुल क्षेत्र है जहाँ मुख्यतः प्राथमिक व्यवसायों पर जनसंख्या निर्भर है। यह दुर्गम, जंगल व्याप्त क्षेत्र है। जिसके कारण यहाँ शैक्षणिक सुविधा का इतना महत्व नहीं दिया गया। २००१ और २०११ के साक्षरता दर से आदिम जनजाती साक्षरता दर का अध्ययन करने का प्रयास किया गया है। मेलघाट क्षेत्र के आदिम जनजाती का साक्षरता दर ६०% से जादा तथा ४०% कम में विभाजीत कर मेलघाट क्षेत्र के कीतने ग्रामों में यह वितरण है। स्पष्ट कीया है। चिखलदरा और धारणी तहसिल के ग्रामिण क्षेत्र के अनुसार साक्षरता दर प्राप्त किया गया है।

संकेत शब्द :- अनुसूचित जनजाति, साक्षरता दर, मेलघाट क्षेत्र

उद्देश

- १) अमरावती जनपद की मेलघाट क्षेत्र में अनुसूचित जनजाति की सामान्य साक्षरता दर का विवेचन.
- २) २००१ और २०११ के साक्षरता दर की विश्लेषण.
- ३) अनुसूचित जनजाति की साक्षरता दर का विवेचन और विश्लेषण
- ४) धारणी और चिखलदरा तहसील में गावों साक्षरता दर के विवेचन प्रणाली विज्ञान और ऑकड़ा संकलन

अमरावती जिल्ले के मेलघाट प्रदेश की अनुसूचित जनजाती का साक्षरता दर की आंकड़ों की प्राप्तीदुय्यम स्रोतो व्दारा की गई है। जो की जणगणना पुस्तीका २००१ और २०११ से लिए हुए है। साक्षरता दर को प्रमुखता से उच्च, मध्यम, निम्न श्रेणी में बाँटा गया। कुल आदिम जमातीसे साक्षरता दर गाँव नुसार ज्ञात कीया गया है।

अभ्यासक्षेत्र

अमरावती जिल्हा महाराष्ट्र के उत्तर पूर्वभाग में स्थापित है। यह विदर्भ का एक महत्वपूर्ण भाग है। यह १२२१२ स्क्. मि. क्षेत्र के ३.९६ प्रतिषत क्षेत्र व्याप्त है। अमरावती जिल्हे मे कुल १४ तहसिल है जिस में चिखलदरा और धारणी तहसिल मिलाकर मेलघाट प्रदेश बनता है। यह अमरावती जिल्हे के उत्तर पूर्वभाग पर स्थित है। यह प्रदेश जंगल व्याप्त एवं पर्वतीय प्रदेश है।

इस प्रदेश का विस्तार २०°१८' उत्तर से २१° ४६' उत्तर अक्षयवृत्तीय है और रेखावृत्तीय विस्तार ७६° ४२' पूर्व से ७७° ३२' पूर्व रेखावृत्त है।

६० प्रतिशत से जादा साक्षरता दर वाले गावों का वितरण २००१ मे ६० प्रतिशत से जादा साक्षरता होने वाले गावो की संख्या २६ थी २०११ मे १२४ थी और उनकी प्रतिशत दर कमश (८.२०) और (३९.१२) थी। तो ४०-६० प्रतिषत साक्षरता दर वाले गावों की संख्या २००१ में १५० २०११ मे १७५ थी प्रतिषत दर कमश (४७.३२), (५५.२१) प्रतिशत तथा ४० प्रतिशत से कम साक्षरता दर मे २००१ मे १४१ (४४.४८) प्रतिशत गाँव और २०११ मे १८ (५.६८) प्रतिशत सम्मिलित थे.

Amravati District Melghat Region Schedule tribe
population literacy Rate 2001-2011

Sr. No.	Literacy Rate	2001	2011	2001%	2011%
1.	60 %	26	124	8.20	39.12
2.	40-60%	150	175	47.32	55.52
3.	40 %	141	18	44.32	5.68
	Total	317	317	100%	100%

१) ६० प्रतिशत ज्यादा साक्षरता दर का विवरण और विश्लेषण

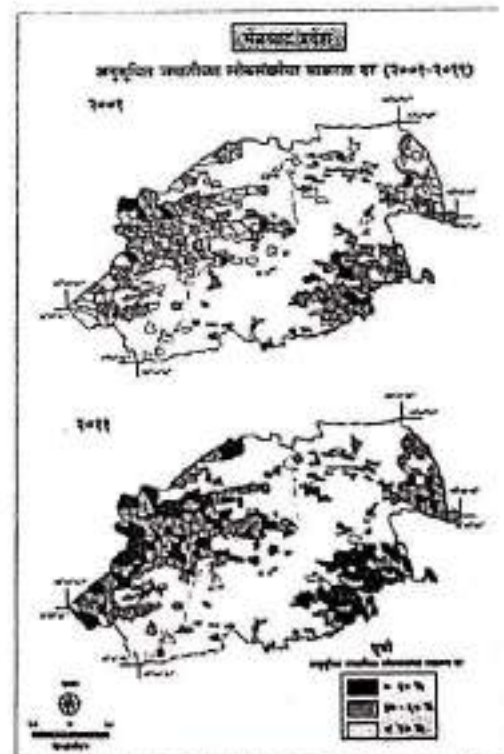
अमरावती जिल्हे के मेलघाट प्रदेश मे अनुसूचित जनजाती के लोगों का साक्षरता दर ६० प्रतिशत से जादा है वह गाँव २००१ मे २६ थे तो २०११ मे वह गाँव १२४ थे तो प्रतिशत दर अनुक्रम (८.२०), (३९.१२) थी २००१ से २०११ मे साक्षरता दर ६० प्रतिशत से जादा रहने वाले गाँवों का समावेश होता दिखता है जो ३१ प्रतिशत से जादा की बढ़ोतरी देखी जा सकती है। इन १० सालो में मेलघाट प्रदेश मे ६० प्रतिशत से जादा साक्षरता दर रहने वाले गाँवों की संख्या में हुयी यह वृद्धि एक तरह से शिक्षण के क्षेत्र में विकास की बढ़ती कार्यक्षमता तथा सरकारी धोरणोंका परिपाक है। शिक्षण के क्षेत्र में विकास की बढ़ती दर को प्रदर्शित करती है। और आदिम जमाती के लोगों की शिक्षण के प्रति जागृती इससे बढ़ती हुयी देखी जा सकती है।

२) ४० से ६० प्रतिशत साक्षरता दर का वितरण व विश्लेषण

४० से ६० प्रतिशत साक्षरता दर में २००१ मे १५० (४७.३२) प्रतिशत गाँव समावेशित थे जबकी २०११ मे यह संख्या १७५ (५५.५२) प्रतिशत थी याने २०११ मे गाँवों की संख्या मे बढ़ोतरी देखी जासकती है। यह महत्वपूर्ण बात है की ३१७ गावों में से ५० प्रतिशत गाँवों मे साक्षरता दर ४०-६० प्रतिशत के बिचमे अंकीत है। याने अगले १० सालो में यह गाँव ६० प्रतिशत दर के आस-पास पहुँचने की संभावना है।

३) ४० प्रतिशत से कम साक्षरता का वितरण एवं विश्लेषण

४० प्रतिशत से कम साक्षरता दर रहने वाले गाव २००१ अनुसार सबसे ज्यादा थे जिनकी संख्या १४१ (४४.४८) प्रतिशत थी तो

२०११ में यह संख्या घट कर १८ (५.६८) प्रतिशत पर आई जो एक महत्वपूर्ण बात है यानी १० सालों में ४० प्रतिशत से कम साक्षरता में आने वाले गाँवों में कभी दर्ज की गई है यह कमी शिक्षा क्षेत्र में होनेवाली बढ़ोतरी तथा सरकारी स्तर पर नयी योजना तथा दुर्गम क्षेत्रों में तथा आदिम जमाती को शिक्षा के नये धारा में लाने के लिये प्रयास किये जाते हैं। इसी के फल स्वरूप साक्षरता दर में काफी बढ़ोतरी हुयी है।

निष्कर्ष :-

अमरावती जिला के मेलघाट प्रदेश धारणी और चिखलदरा प्रदेश में अनुसूचित जनजाती के साक्षरता दर के अध्ययन से यह निष्पन्न होता है की २००१ की तुलना में २०११ में साक्षरता दर में वृद्धि हुयी है यह समाविष्ट गावों से ज्ञात है ता है जबकी अमरावती जिल्ले के १३ तहसीला की तुलना में यह कम है। अमरावती चांदुरबाजार तहसील में साक्षरता दर सबसे जादा है मेलघाट प्रदेश दुर्गम क्षेत्र होते हुये भी वहा साक्षरता दर में होनेवाली वृद्धि उल्लेखनिय है।

संदर्भ

- १) चांदना आर. सी. १९८७ जनसंख्या भूगोल
- २) ३rd Edition Oxford School Atlas
- ३) लोक संख्याशास्त्र कानिटकर बाय. कुलकर्णी सुमित, १९७ श्री. विद्या प्रकाशन
- ४) भारत का जनसंख्या भूगोल तिवारी विजय कुमार हिमालय पब्लिशिंग हाऊस
- ५) Ghosh B. N. Fundamentals of Population Geography
- ६) Hassan Mohammade Izhar Population Geography

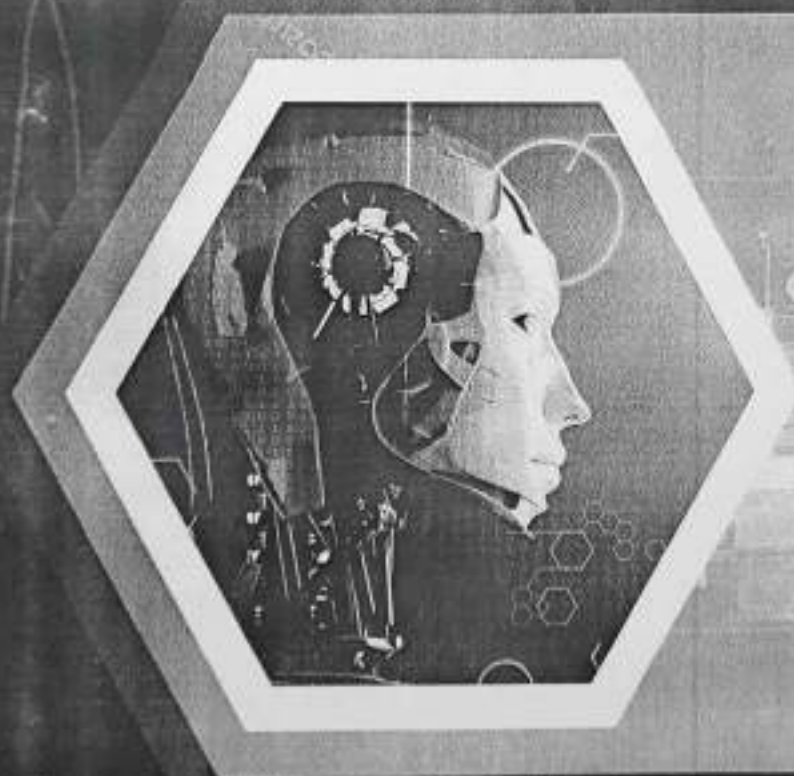

Peer Reviewed Referred and UGC Listed Journal
(Journal No. 40776)

ISSN 2277 - 5730
AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
QUARTERLY RESEARCH JOURNAL

AJANTA

Volume-VIII, Issue-I
January - March - 2019
Marathi Part - V

Ajanta Prakashan

IMPACT FACTOR / INDEXING
2018 - 5.5
www.sjifactor.com

❧ CONTENTS OF MARATHI PART - V ❧

अ. क्र.	लेख आणि लेखकाचे नाव	पृष्ठ क्र.
१	भारतीय शेतकऱ्यांच्या आंदोलनातील शेतकरी संघटनेचे योगदान डॉ. पुरुषोत्तम सं. माहोरे	१-५
२	शाश्वत शेतीतून पर्यावरण संतुलन प्राचार्य डॉ. संजय धनवटे	६-९
३	भारतीय शेतकऱ्यांच्या भौगोलिक, सामाजिक व आर्थिक समस्यांचे चिकीत्सक अध्ययन प्रा. निखिल एम. देशमुख	१०-१३
४	आपत्ती व्यवस्थापन आणि शेती डॉ. दत्तात्रय रा. घुमाळे	१४-१८
५	शेतकरी संघटनांच्या चळवळी व आंदोलने प्रा. डॉ. बी. एम. नरवाडे	१९-२४
६	भारतीय शेतीचा इतिहास प्रा. डॉ. नीता तिवारी	२५-२९
७	नागरिकरणाचा शेती व्यवसायावरील परिणाम प्रा. सुधीर लुंगे	३०-३४
८	शेतकरी महिलांच्या सामाजिक विकासास सहाय्यक योजना डॉ. मधुकर दलपतराव वडते	३५-३८
९	कृषीमुल्य व भारतीय शेती प्रा. डॉ. राजेंद्र एन. बोरसे	३९-४१
१०	विदर्भातील शेतकऱ्यांच्या आत्महत्येची कारणे, परिणाम व उपाय प्रा. डॉ. मेघराज आर. शिंदे	४२-४७
११	विदर्भातील सिंचन आणि अनुशेषाचे राजकारण प्रा. डॉ. आर. जी. सुरळकर	४८-५५
१२	ग्रामीण कवितेतून व्यक्त झालेले शेतकरी जीवनाचे वास्तव प्रा. डॉ. प्रमोद दामोदर देवके	५६-५९
१३	शेतकऱ्यांच्या समस्यांचे विश्लेषणात्मक अध्ययन प्रा. अमरिष एम. गावडे	६०-६५

३. भारतीय शेतकऱ्यांच्या भौगोलीक, सामाजीक व आर्थिक समस्यांचे चिकीत्सक अध्ययन

प्रा. निखिल एम. देशमुख
सरदार पटेल महाविद्यालय चंद्रपूर.

सारांश

बाजार पेटेपासून जसजसे दुरजावे तसतसे पिकप्रारूप बदलत जायून विक्री मूल्यातही वाढ होते ही वाढ बाजार मुल्यातील तफावत, याचा परीणाम शेतकरी वर्गाच्या आर्थिक प्रगतीवर होतो. कारण शेतकरी माल बाजारात नेई पर्यंत त्याचे उत्पादन मूल्य वाढून विक्री मूल्य कमी होते, ज्यामुळे त्यालाकमी मूल्यात या मालाची विक्री करण्यासमते त्यामुळे शेतकरी वर्गाची आर्थिक बाजू कमजोर होते. भारतीय शेतकरी वर्गाकडून पेटाची जाणारी पिक ही क्षेत्र निताय बदलत जातात, व या पिकांवर होणारा खर्च हा बदलत जातो, याच बरोबर बाजार पेटेतील पिकनिहाय विक्रीमूल्य हे बदलतले असतात, ज्यामुळे शेतकरी तोटा सहन करतो. कारण शेतकरी हा प्रागुल्याने नगरी पिके घेत व बाजारात नेई पर्यंत या पिकांच्या विक्री मूल्यात घट झालेली असते.

विशेषशब्द—लागत मूल्य, पिकप्रारूप, बाजारपेट, विक्रीमूल्य, शेतमाल, प्रस्तावना

भारतीय कृषीचा प्राचीन काळापासून थोडा थोडा विकास झाला आहे. कारण भागदाच्या विकासा संबंधत कृषीचाही विकास झाला. पूर्वी कंदमुळे, फळे, यावर आपली उपजीवीका माग प्यारे ते अन्नधान्याची गरज पूर्ण करण्यासाठी कृषी करणारी लोकसंख्या आज औदयोगिक व तंत्रिक प्रगतीमुळे जगातील अन्नधान्याची गरज पूर्ण करीत आहे. परंतु जसजशी औदयोगिक प्रगती झाली मात्र त्या तूलनेत कृषी क्षेत्रातील प्रगती झालेली नाही. जगा कृषी क्षेत्र विकासावर दुर्लक्ष केले गेले. हरीत पंती झाली त्याचा चांगला व वाईट असा दुहेरी परीणाम भारतीय कृषीवर झाला. आता भुक्त मिटवण्यापेक्षा बाजारपेटेत धान्य विक्रीची चिंता शेतकरी वर्गाला भेळसावू लागली. शेतकरी जेव्हा आपल्या शेततातील माल बाजार पेटेत विक्रीसाठी नेतो तेव्हा बाजार मूल्य हे स्थिर नसते ज्या मूळे शेतकरी आपल्या मालाची योग्य किंमत मिळवू शकत नाही व त्याचे आर्थिक नुकसान होते. हे पिकी मूल्य नेहमी बदलताने म्हणजेच लवचीक असल्याने शेतकरी वर्गाला बाजाराच्या स्थितीचा अभ्यास होत नाही ज्यामुळे व्यापारी वर्गाकडून त्याची लूट होते ही लूट राजशेस चालू असते कारण या बाबत सरकार व शेतकरी नेत जागरूकता जसजसे नाही किंवा शेतकरी वर्गाबाबत उदासीनता दर्शवीतात. या मूळे शेतता पिकवलेल्या मालास इमानदा सूच्या प्राप्त होत नाही. यात अडले व व्यापारी या दोन्ही लोकांची मिलीभत असल्याचे ते फक्त बघ्याची भूमिका घेतात.

अभ्यास क्षेत्र

शेतकरी समस्या ही काही फक्त एका तालुका किंवा जिल्हा एवढ्या पुरती मर्यादीत नसून ती संपूर्ण भारतातील एकमेव समस्या आहे. कृषी क्षेत्राचा सुरुवाती पासूनचा विकास पाहल्यास तो एका विशिष्ट क्षेत्रातून सुरू

होवून नंतर ती संपूर्ण शेतात केल्या जावु लागली प्रत्येक देशात ती वेगवेगळ्या पध्दतीने केली जाते. परंतु शेती व शेती विषयक समस्या ह्या सारंग ठिकाणी कमी अधिक प्रमाणात पाहायला मिळतात. शेती विषयक समस्या या शेतकरी व त्याच्या कुटुंबाच्या आर्थिक प्रगती साठी बाधक ठरतात.

अभ्यासाचे उद्दिष्टे

- शेतकरी वर्गाची आर्थिक प्रगती का होत नाही याची कारणे शोधणे.
- कृषी करण्याच्या पध्दती, बाजार मूल्य व उत्पादनातील तफावत याचे कारण शोधणे.
- उत्पादन खर्च कमी करण्यासाठी उपाय सुचवणे.

गृहितके

- वाढत्या लोकसंख्येच्या गरजा पूर्ण करत असतांना कृषी उत्पादनाची टक्केवारी वाढली परंतु कृषीमालाचे मूल्य मात्र कमी झाले आहे.
- औद्योगीक क्रांतीमुळे संजमारात वाढझाली परंतु याचा अपत्यक्ष परिणाम कृषी श्रमीकांवर झाला.
- शेतकरी वर्गाचा शास्त्रत विकास होण्यासाठी स्वामीनाथन आयोग लागु व्हायला पाहिजे.

विषय विवेचन

मानवी जीवा व प्रक्रीया या कृषी व्यवसायावर अवलंबून असुन भारतातील 70% लोकसंख्या ही कृषी व सकांत व्यवसायावर अवलंबून आहे. कृषी हा भारतीय अर्थव्यवस्थेचा कणा आहे. ज्यावर देशाची आर्थिक प्रगती अवलटून आहे. परंतु गेल्या काही दशकात औद्योगीक प्रगतीच्या नावा खाली देशातील कृषीच्या आर्थिक विकासा कडे दुर्लक्ष केल गेले तरीसुद्धा भारतीय शेतकरी हा आर्थिक नुकसान सहन करीत कृषी व्यवसाय करीत आहे. याचाच निष्पत्ती परीणाम हा शेतकरी आत्महत्या वाढीवर होतोय.

भारतातील हवामान बदल व कृषी

भारतीय हवामानाची निश्चित अशी भविष्यवाणी कर्ता येत नाही. ज्यामुळे शेतकऱ्याला याचा फटका बसतो. काही मान्यून वेळेच्या आधी तर कधी तो लांबणीवर जातो. त्या मूळे त्याचा निश्चित असा अंदाज बांधता येत नाही. त्यामुळे शेतकरी वर्गाचे खुप मोठे नुकसान होते. कधी कधी त्याला दुबार व तिवार पेरणी करावी लागते.

जमीनीचा पीत व उत्पादकता

सर्वत्र जमीन ही संपूर्ण नसुन काही भाग हा कमी उत्पादकतेचा असतो ज्या मूळे लागवडी चा खर्च हा जास्त येतो, त्याच बरोबर जमीनीची उत्पादकता सुद्धा वाढवावी लागते या करीता अधिक खर्च करावा लागतो जो त्याच वर्षीच्या उत्पादनातून प्राप्त होईलच असे नाही. काही जमीनी या उच्च सखल असतात ज्यामुळे येथे उत्पादनाचे प्रमाणही कमी अधिक अगते.

सिंचनावर जास्त भर

सिंचनाचे प्रमाण हे आज एक प्रकारची समस्या झाली असून पाण्याची पातळी दिवसेंदिवस खालावत आहे. या करीता सरकारने कमी आकाराच्या घरणाची निर्मिती करावी ज्या मूळे पाण्याचा वाठता प्रश्न सूरण्यास मदत होईल.

बाजार केंद्रापासून पिकांच्या उत्पादन क्षेत्रातील अंतराची तफावत

भारतातील कृषी उत्पादनाची निर्मिती ही बाजार केंद्रापासून जसजसे दूर जावे तसाच उत्पादन मूल्य वाढून खर्चात वाढ होते. याचा परीणाम हा शेतकरी वर्गाच्या एकूण उत्पन्नावर होतो. शेतकरी हा बाजार केंद्रा जवळ नासत वस्तूची लागवड ही सर्वात जास्त करतो तर दुरवरील अंतरावर तो ठोक विक्रीच्या लागवडीवर भर देता कारण दैनंदिन आवश्यकतेच्या वस्तू पेक्षा या वस्तूची मागणी ही बाजारपेठेत कमी असते.

बाजारपेठेतील अडत्यांची भूमिका

बाजार पेठेतील अडते हे शेतकरी वर्गासाठी मध्यस्थांची भूमिका पार पाडतात. त्यांचा कटून वा करीब 1 विंटल मार्गे काही रक्कम घेतली जाते, तर व्यापारी वर्ग हा मध्यस्थाना हाताशी घेवून शेतकरी लोकांचे पान्य हे कमी किमतीत खरेदी करण्यासाठी प्रयत्न करतात. याचा फटका हा सरळ सरळ शेतकरी वर्गाला बसतो ज्या मूळे आर्थिक नुकसान होते. काही वेळा हे अडो शेतकऱ्यांना आगावू रक्कम खर्चासाठी देवून त्यांना आपला माल आपल्याच अड्या दुकानात आणण्यास भाग पाडतात व त्यांची फसवणूक करतात.

बाजार किमतीतील तफावत

शेतकरी हा प्रामुख्याने नगदी पिकांची कृषी करण्यावर भर देतो. ही घेतली गेलेली पिके जेव्हा शेतकऱ्यांच्या टप्प्यात असतात तेव्हा बाजार पेठेतील पिकाचे मूल्य हे वाढलेले असते, तर जेव्हा शेतकरी आपला उत्पादित माल बाजार पेठेत विक्रीसाठी नेतो तेव्हा हा भाग अचानक घटलेला असतो. हा प्रजार असतो. मूल ठरवणे व त्यावर शेतकरी वर्गाकडून हा माल विकला जातो त्या नंतर मात्र कृषी मालाच्या भावात अचानक कृषी हात न्याचा परीणाम हा सामान्य लोकसंख्येवर होतो. परंतु शेतकरी वर्गाला मात्र याचा कोणताही लाभ मिळत नाही. पुरवू व्यापारी वर्गाचा नफा होतोच.

कृषी खर्चाचा वाढता बोझ

आज भारतीय शेतकरी हा अनावश्यक असलेल्या कृषी खर्चाकडे वळतो. कोणत्याही प्रकारचे संसाधनीक औषधीचे ज्ञान नसताना बाजारातून विविध कंपन्यांचे औषधे विकत घेवून त्या औषधाची फवारणी करायची व कृषी खर्चात वाढ करायची ज्यामुळे उत्पादनात कोणतीही वाढ होत नसली तरी खर्च मात्र वाढतो. यासाठी शेतकऱ्याचे अज्ञान कारणीभूत असल्याने त्याला कृषी विषयक ज्ञान दिले गेले पाहिजे ज्यामुळे त्याचे कृषी लागत मूल्य उभी होईल. आज शेतकऱ्याला विविध प्रकारचा खर्च कृषी वर करावा लागतो यात काही कृषी कार्ये ही आवश्यक तर काही वेळीच करावी लागतात ज्या मुळे कधीकधी त्यांना अधिक पैसे देवून ही कार्ये वेळेवर पूर्ण वसावी लागतात. यासाठी परीणाम हा अधिक लागत मूल्य वृद्धीवर होतो.

निर्मितीक्षालेच्या मालाच्या साठवणुकीच्या समस्या

भारतीय शेतकरी हा मोठया प्रमाणात कृषी मालाची निर्मिती करता आहे परंतु निर्भार्य केलेल्या मालाच्या साठवणुक कोट करायची हा प्रश्न निर्माण होतो. घरी ठेवलेल्या मालाची उदीर व पुरव या गळ्यात कटून मारतात होते, ज्या मूळे वेअरहावूसला माल ठेवला जातो परंतु तेथे सुध्दा सामान्य शेतकरी हा आपला माल ठेवू शकत नाही. यातच त्याला आपल्या मालाला लवकरात लवकर बाजार पेठेत नेवून कमी मुल्याला तो विकला जातो व नुकसान सहन करावे लागते.

वाढलेले श्रममुल्य व शेतकऱ्याची आर्थिक क्षमता

भारतात 100 एकरापासून तर 2 एकर शेती असणारे शेतकरी दिसून येतात. यात 5 ते 15 एकर शेती असणाऱ्या लोकांची संख्या सर्वात जास्त आहे. आज कृषी श्रममुल्य हे मोठ्या प्रमाणात वाढलेले आहे, ज्या मूळे शेतकरी कर्ज काढून ही सर्व कामे करून घेतात परंतु, जो पैसा तो बाजार पेटेतुल आनतो त्यावर त्याला व्याजही द्यावे लागते, ज्या मूळे येणाऱ्या उत्पादनाचा खूप मोठा भाग खर्च होतो. आजही कृषीत मानवी श्रमाला महत्वाचे स्थान असून काही कृषी कामे हे श्रमीकशिवाय पूर्ण होवू शकत नाही. ज्याचा परिणाम हा वाढत्या मजुरीवर होतो.

समाजीक व कौटुंबिक जबाबदारी

सामान्यतः मानवा घराणे शेतकरी हा सुध्दा समाजाचा एक घटक असल्याने त्याला समाजातील विविध प्रश्नांला सामोरे जावे लागते. वेळप्रसंगी त्याला पैसे सुध्दा खर्च करावे लागतात. याच बरोबर त्याला कुटुंबाची सुध्दा जबाबदारी निवारणे लागते. या मूळे खर्च हा सतत वाढत जातो परंतु त्या तुलनेत उत्पादन मात्र कमी असल्याने अंतर्गत उत्पादनाचा ताण त्याच्यावर येतो. मात्र कर्ज काढल्या शिवाय यावर पर्याय उरत नाही.

बाजार केंद्रात मातविक्रतांना येणाऱ्या समस्या

शेतकरी त्यांचा उत्पादीत माल हा एकाच वेळी निघतो. ज्या मूळे त्याला एका विशिष्ट काळातच बाजार पेटेत विक्रीला नेले जाते अशा वेळी तालुक्यातील सर्व शेतकरी हे एकाच वेळी बाजार पेटेत गर्दी करतात त्या मूळे त्यांवर उर्ब करून कमी किमतीवर मालाची बोली लावली जाते व शेतकरी कमी किमतीत मालाची विक्री करण्यास مجबूर होता. ही समस्या त्यांच्याची खात्रीपेक्षा सुध्दा कमी असल्याने शेतकऱ्याने मूतवलेल्या पैश्याची परतफेड होत नाही ज्यामुळे आर्थिक नुकसान होते.

या सर्व समस्यांवर काही उपाय

- रासायनिक रूपातून जैविक खाताऱ्या जर पापर केला तर शेतकऱ्याचे उत्पादन वाढून जमीनीचे पोत राखता येईल.
- उत्पादक फातरणी टाळून जैविक उपायावर भर द्यावा.
- भारतीय पेट्रोल कल्चर कोणत्या पिक घेतल्यास जमिन चांगले पिक देईल हे पाहावे.
- ठिबक सिंचनाचा अप्रार करावा ज्या मूळे पाण्याचा उपसा कमी होईल व पाण्याची पातळी कायम राहील.
- हमी भावाची तरतुद करणे आवश्यक ज्यामुळे बाजारातील भावातील घटउताराचा नायनाट होईल.
- शेतकरी लोकांच्या कायद्यां साठी स्वामीनाथन आयोगातील शिफारशी लागू कराव्या.

संदर्भ सूची

1. माजीद हुसेन, 2004 कृषी भूगोल, राबल पब्लीकेशन न्यू दिल्ली.
2. माजीद हुसेन व शमश सिह, 2014 भारत का भूगोल टाटा मॅगो हिल पब्लीकेशन न्यू दिल्ली.
3. भारतीय कृषीकी समस्याये डॉ. बलदिर सिंह नेगी.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचा स्त्रीविषयक दृष्टीकोन

डॉ. षट्मरेखा बनकर

सरदार पटेल महाविद्यालय, नंदपुर

मोबा. ९८८१९४५५५७

सारांश

१४ एप्रिल डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचो १२५ वीं जयंती या निमित्ताने बाबासाहेबांचे सर्वांगीण व्यक्तित्व, त्यांचे कार्य त्यांचे विचार उजळून निघत आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे भारताला लाभलेले अनमोल असे देण आहे. त्यांच्या सामाजिक, आर्थिक, राजकीय, शैक्षणिक, कायदेविषयक, सांस्कृतिकविषयक अभ्यासाने व विचाराने भारतीय इतिहासक कवी वडांबाबत, भारताय घटना तयार करण्यासाठी त्यांनी केलेले कार्य व योगदान सर्वभूत आहे. भारतीय स्त्रीपेचे प्रश्न त्यांचे अधिकार, पूर्वाकारणापासून स्वीकार झालेला अत्याचार, स्त्रीयांचे समाजातील स्थान यावर डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचा सखोल अभ्यास होता. स्त्रीयांना भारतीय समाजात समानतेची चावणूक मिळवी यासाठी ते शेवटपर्यंत कार्यरत होते. जेव्हा बोलण्याने स्त्रीयांचे अधिकार त्यांना मिळणार नाही म्हणून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी घटनेच्या प्राध्यापातून स्त्रीय त्रिचे कायदेद्वारा अधिकार मिळवून दिले.

विषय शब्द — १. केशवपन २. सतीप्रथा ३. बालविवाह ४. जराटविवाह

प्रस्तावना

शनीशिंगणापूर येथील शनी मंदिरात स्त्रीयांना प्रवेश घेण्यापासून अडवता येणार नाही समान नागरी कायद्याने स्त्री असे को पुरुष त्याला भारतातल्या कुठल्याही मंदिरातच काय भारतात कुठेही जाण्यास कोणतीही अडवू शकत नाही असा आदेश उच्च न्यायालयाने दिला आणि स्त्रीयांनी आपल्या अस्मितेचा संबंधी एक छोडोशी लढाई जिंकली अस म्हणत घेईल पण अशा कितीतरी रावलोपावली लढाया स्त्रीयांना आपल्या अधिकारासाठी लढायच्या आहेत.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचा स्त्रीशक्तीवर कमालीचा विकास होता. २० जुलै १९४२ अ. भा. दलित महिला परिषदेसंगी गागाण येथे झालेल्या भाषणात ते म्हणतात " स्त्रीयांच्या संघटनेवर फार मोठा विकास ठेवणारा मी मानूस आहे. त्यांना जर विश्वासात घेतले तर त्या काय समाजाची सुधारणा करण्यासाठी काय करू शकतात हे मी जाणतो. सामाजिक दोष नाहीसे करण्याची त्यांनी फार मोठी सेवा केली आहे. माझ्या स्वतःच्या अनुभवावरून सिद्ध करून देईन.

परब पर्यंत वृत्तपत्रात, दूरदर्शनाच्या चॅनल्सवर एकच बातमी फिरत होती शनीमंदिराच्या चौघऱ्यावर चढून एका स्त्रीने शनीचे दर्शन घेतले. शनीच्या चौघऱ्यावर चढण्यास स्त्रीस परवानगी नाही. त्यामुळे सर्वत्र संताप व्यक्त करून शनीशिंगणापूर याजारपेठ बंद ठेवण्यात आली. त्या स्त्रीच्या पदस्पर्शाने अपवित्र झालेला तो चौघरा द्वादहपान धुवून पवित्र करण्यात आला. आणि स्त्रीयांचे भारतीय समाजात काय स्थान आहे. याबद्दलच्या विचाराने वेग पेटला.

केवळ शनीशिंगणपुरच नाही तर केरळचे भद्रनाथस्वामी मंदिर, हाजी अलीचा दर्गा, जामा मशीद असे अनेक उदाहरणे देता येईल. जेथे स्त्रीयांनी जाण्यास बंदी आहे. भारताला स्वातंत्र्य प्राप्त होउन अर्धशतक उलटून गेलयं. भारतीय घटनेने स्त्रीला पुरुषांच्या बरोबरीने सर्व अधिकार दिले. स्त्री पुरुष समानता कायदेशीर झाली. तरीही स्त्रीयांना समान अधिकार मिळालेले काय ? भारतीय समाजात स्त्रीचे स्थान काय ? ती अजूनही दलित, पिडीतच आहे काय ? असे अनेक प्रश्न मनात निर्माण झाले. आणि आठवण झाली ती डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या स्त्रीविषयक दृष्टीकोनाची, विचारांची व कार्याची.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांना एकदा रमाबाईंनी पंढरपुरला जाण्याची इच्छा बोलून दाखवली. तेव्हा बाबासाहेबांनी त्यांना मोठे धार्मिक उत्तर दिले. ते म्हणाले “ तिथे कशाच्या जयचे-विजेचे मेल्ल्याने तुला आत मंदिरात जाता येणार नाही. दर्शन घेता येणार नाही. मो तुझ्यासाठी नवे पंढरपूर निर्माण करीन.” आणि खरोखरच बाबासाहेबांनी उपेक्षित लोकांसाठी नवे पंढरपूर निर्माण केले. परंतु दृष्टीने ते बघण्यास रमाबाई नव्हत्या. म्हणजे जे देऊळ आपल्याला प्रवेशासाठी नकार देते त्या देवालय नकार देण्याची भूमिका बाबासाहेब घेतात.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे भारताला लाभलेले अनमोल असे देणं आहे. त्यांच्या सामाजिक, आर्थिक, राजकीय, शैक्षणिक, कायदे विषयक, संस्कृतीविषयक अभ्यासाने व विचाराने भारतीय इतिहासात फांती वडवलीय. भारतीय घटना तयार करण्यासाठी त्यांनी केलेली कार्यं सर्वश्रुत आहे. डॉ. बाबासाहेबांच्या स्त्रीविषयक दृष्टीकोन काय होता याचा सर्वांग विचार होणे गरजेचे आहे.

पूर्व भारतातील स्त्रीयांचे स्थान:

स्वातंत्र्यपूर्व काळ्यात भारतीय स्त्रीयांची स्थिती अत्यंत दैनियम होती. छिला समाजातच नव्हे तर कुटुंबातही दुय्यम स्थान होते. केशवधन, सतीप्रथा, बालविवाह, जरविवाह अशा अनेक भयानक जाचक प्रथा परंपरांचे ओझे त्यांच्यावर लादले गेले होते. त्यांनी आर्थिक व शैक्षणिक बाजू अगदीच कमकुवत होती. अर्थविषयक, संपत्तीविषयक कोणतेच अधिकार दिले नव्हते.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी एकूणच भारतीय समाजाचा अंतर्गत सखोल अभ्यास केला. त्यामुळे भारतीय दलितांच्यासारखीच स्त्री ही मुष्टा दलित म्हणजेच पिडीत आहे याची त्यांना पूर्णपणे जाणीव होती. दलित वर्गास शिक्षणचे महत्त्व व आपल्या अधिकाराची जाणीव व्हावी या दृष्टीने त्यांनी जसे मोलाचे कार्य केले तसेच स्त्रीयांनाही त्यांच्या सामाजीक स्थानाची व अधिकाराची जाणीव व्हावी म्हणून ते कार्यरत होते. एवढेच नाही तर भारतीय घटनेच्या माध्यमातून त्यांनी स्त्रीयांना मानूस म्हणून जाण्याचा कायदेशीर अधिकार मिळवून दिला.

जोतीबा फुले आणि बाबासाहेब

स्त्रीयांच्या दैनियम स्थिती विषयी सर्वप्रथम म. जोतीबा फुले यांनी विचार केलेला दिसतो. भारतीय समाजाचा सखोल अभ्यास करून त्यांनी आपले कार्य केले. सर्व स्त्री पुरुष हे दोघेही निर्मिकाची निर्मिती असल्याने दोघेही जन्मतः स्वतंत्र आहेत. निर्मिकाने निर्माण केलेल्या सर्व सृष्टीचा उपयोग घेण्याचा दोघाही समान अधिकार आहे. हे जोतीबांनी सांगितले. स्त्रीयांच्या वाट्याला चांगले जीवन यावे असे वाटत असेल तर त्यांना शिक्षण देणे गरजेचे आहे हे ओळखून स्त्रीयांसाठी शाळा काढल्या.

स्त्रीयाना समानतेची जाणूक मिळवी यासाठी विचारणे व कार्यवाहीची बीज जोतीबांनी रोवले त्या बीजाचा महापुत्र करण्याचे कायदेशीर कार्य बाबासाहेबांनी केले आहे.

महाडचा व काळाराम मंदिर सत्याग्रह

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी महाडचे चवदार तळे डबळून काढले चवदार तळ्यावर असमूर्यांना पाणी भरण्यास मनाई होती तसेच काळाराम मंदिरावरील प्रवेशास मनाई होती. या दोन्हीच्या विरोधात बाबासाहेबांनी मोठे आंदोलन केले. ही दोन्ही आंदोलने प्रतिनिधीक मानली पाहिजे. दलिताना सार्वजनिक जीवनात मानाचे बरोबरीचे व समानतेचे स्थान मिळवे, माणूस म्हणून त्याला सर्व अधिकार प्राप्त वाने म्हणून बाबासाहेबांनी आंदोलन केले या आंदोलनात असंख्य महिला सहभागी झाल्या होत्या. स्त्रीयांनाही माणूस म्हणून सर्व अधिकार मिळवेत म्हणून बाबासाहेबांनी त्यांना आंदोलनात सहभागी करून घेतले.

महाडला अनेक स्त्रीया केवळ बाबासाहेबांना बघण्यासाठी आल्या होत्या त्यांचा पायदा घेवून त्यांना मार्गदर्शन करण्यासाठी बाबासाहेबांनी त्यांना सभेत बोलावून घेतले. त्या आल्या त्याबद्दल आनंद व्यक्त केला. आणि घर संस्कारातून अडचणी जशा तुम्ही स्त्री पुरुष मिळून सोडवता तशा समाज संसासच्या अडचणी सुध्दा तुम्ही स्त्री पुरुषांनी मिळून सोडविल्या पाहिजेत असे त्यांना सांगितले. आपले स्थान पुरुषांच्या बरोबरीने आहे. याची जाणीव त्यांना करून दिली. समाजाच्या सर्व कायदा स्त्रीयांनी सहभाग घ्यावा. त्यांना समानतेचे स्थान मिळवे हेच सातून दिसून येते.

मुलगा शिक्षणाबाबत स्त्रीने जागृक राहिले पाहिजे. यासाठी स्त्रीयाना त्यांनी मार्गदर्शन केले आहे. देवदासी प्रथा नाष्ट होवून त्यांना समाजात मानाने जगता यावे यासाठी त्यांनी प्रयत्न केला. काळाराम मंदिराचे दरवाजे दलित स्त्री पुरुषांना उघडे करावे यासाठी त्यांनी आंदोलन केले यातही स्त्रीयाना सर्व मंदिरात एक माणूस म्हणून जावा आले पाहिजे हीच भूमिका होती.

हिंदू कोड बील

हिंदू कोड बील हा तर स्त्री स्वातंत्र्याचा जाहीरनामाच आहे. हिंदू कोड बिलाच्या द्वारे धर्माभिप्रेत स्त्री दास्य सोडून काढण्याचा बाबासाहेबांनी प्रयत्न केलाय. वडीलांच्या संपत्तीमध्ये मुलांच्या बरोबरीने अर्धा हिस्सा मुलीला मिळाल्याने मुलीचे जीवन आर्थिकदृष्ट्या कायम मर्यादी सुरक्षित झाले. शारीरिक आणि मानसिक छळ करणाऱ्या नवऱ्यासून बटस्मोट घेण्याची तरतूद या कायद्यात असल्याने वर्षानुवर्षे होणाऱ्या जुलुमातून सुटका झाली आणि एक्यन्तित्व कायद्याने रुढ झाल्याने वैवाहिक जीवनातील असुरक्षितता दूर झाली. हिंदू धर्मविषयी बाबासाहेब म्हणतात "धर्माच्या नावावर विषता स्त्रीयांना पडद्यात कोबनारा धर्म, धर्माच्या नावावर कोवळ्या पोरीसोरीवर बलत्कार करण्याचा नवऱ्यांना हक्क आहे असे सांगणारा धर्म, धर्माच्या नावावर स्त्रीया व शुद्र यांना कऱ्या साजरापेक्षाही नीच मानणारा धर्म." या त्यांच्या विचारावरून स्त्रीयांकडे बघण्याचा त्यांचा दृष्टीकोन लक्षात येतो.

निष्कर्ष

बाबासाहेबांची स्त्रीविषयक दृष्टी अत्यंत व्यापाक होती. केवळ लिहून बोलून स्त्रीयांना समाजात समान स्थान मिळू शकत नाही हे ते जाणून होते. वर्षानुवर्षे धर्म, रुढी, परंपरांच्या विळख्यात सापडलेल्या स्त्रीला तिचा अधिकार मिळवून घ्यायचा असेल, समाजात पुरुषांच्या बरोबरीचे स्थान मिळवायचे असेल, शैक्षणिक, सामाजिक, राजकीय, आर्थिक, सांस्कृतिक स्वातंत्र्य व अधिकार

जिणे मिळवून घ्यायचे असतील तर भारतीय कायदेशात तशी तरतूद असणे आवश्यक आहे. हे लक्षात घेऊन बाबासाहेबांनी आपले कार्य केले व खोवांना कायदेशीर अधिकार मिळवून दिले.

परंतु स्वातंत्र्य प्राप्ति झेऊन इतक्या वर्षांनंतरही एखादी सवी शनी चौकन्यावर घडते आणि इतका हुंममा सेतो हे अत्यंत वेदनादायक आहे. म्हणूनच आजही बाबासाहेबांना सर्वोच्चमक विशाल दृष्टीकोन सभाजून घेण्याची गरज आहे.

संदर्भ ग्रंथ

१. भारताचे संविधान
संपादक — प्रकाशक — प्रदीप सायकवड
समस्त प्रकाशन एन्सेंबलची ओळखती
२. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची समग्र भाषणे—खंड ४,७,८,९ संपादक —प्रदीप सायकवड

Super hydrophobic surfaces: Handy smart materials

Raksha P. Dhankar^{*}, Umesh K. Warghane^{*}

^{*}Department of Chemistry, Sardar Patel Mahavidyalaya, Ganjward, Chandrapur, 442402
Maharashtra, India
corresponding email: rakshadhankar@rediffmail.com

Abstract :

The super hydrophobic surfaces exhibiting the famous 'Lotus Effect', along with extremely high water contact angle ($>150^\circ$) and low sliding angle ($<10^\circ$), have been broadly investigated and extensively applied on variety of substrates for potential self-cleaning and anti-corrosive applications. Due to the broad range of potential applications of super hydrophobic surfaces, there is a need for deeper understanding of not only how to fabricate such surfaces using simple methods, but also how specific surface properties such as morphology, roughness, and surface chemistry, affects surface wetting and stability. It is the combination of surface roughness and low surface energy modification that leads to super hydrophobicity. This review article could be beneficial for both novice researchers in this area as well as the scientists who are currently working on non-wettable, super hydrophobic surfaces.

Keywords : Self-cleaning; super hydrophobic; sliding angle; wettability

Introduction

Hydrophobicity is usually determined by measuring the contact angle of a water droplet contacting a surface. The angle between the tangent and the water meniscus near the line of contact, measured through the droplet, gives an indication of the wettability of the surface (although the size of the droplet can affect the outcome). There is usually a difference between the angle produced as the volume of the drop is increased (the advancing angle) and that when it is decreased (the receding angle). This difference, termed the contact angle hysteresis, gives a measure of the surface 'stickiness'. The greater this difference (larger hysteresis) the more water drops will stick to the surface [1]. Usually low hysteresis is desired when dealing with super hydrophobic surfaces as this means water droplets will roll off extremely easily. Theoretical equilibrium angles lie between the advancing and receding angles, sometimes being determined by vibrating the drop [2].

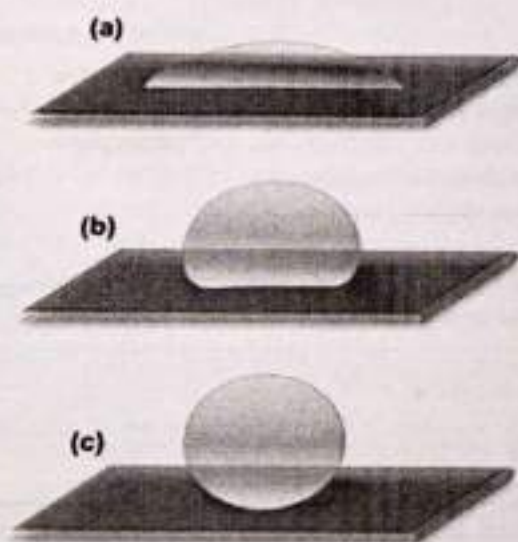

Water drop interaction with solid surface

The property of water drop interacts with a solid surface; the surface can be divided as hydrophilic, hydrophobic or super hydrophobic. Water contact angle measurements are often used to characterize the wettability of the solid surface. A hydrophilic surface shows strong affinity towards water, whereas a hydrophobic surface strongly repels water. The surface is known to be hydrophilic when the water contact angle is less than 90° (Figure 1a), hydrophobic when the water contact angle is greater than 90° (Figure 1b) and super hydrophobic when the water contact angle is larger than 150° [3].

Figure 1. A schematic showing (a) hydrophilic surface with water contact angle less than 90° ; (b) hydrophobic surface with water contact angle greater than 90° and (c) super hydrophobic surface with water contact angle larger than 150° .

To understand the correlation between the surface roughness and wettability, the famous Wenzel and Cassie-Baxter models have been proposed. The behaviour of a water droplet on a rough surface in both Wenzel's and Cassie-Baxter's state are shown in Figure 2. A water drop can either fill the rough structure or sit above the rough structure. In Wenzel's model, the liquid completely fills the rough structure of the solid surface after contact (Figure 2a). Wenzel proposed that with increase in surface roughness, a hydrophobic surface will become more hydrophobic, whereas a hydrophilic surface will become more hydrophilic [4]. When dealing with a dual scale surface structure, the Wenzel model is not satisfactory and therefore the Cassie-Baxter model was proposed. In the case of the Cassie-Baxter model, the liquid drop sits on the top asperities of dual scale surface structure and air is supposed to be trapped in rough structure underneath the liquid, which gives a high water contact angle.

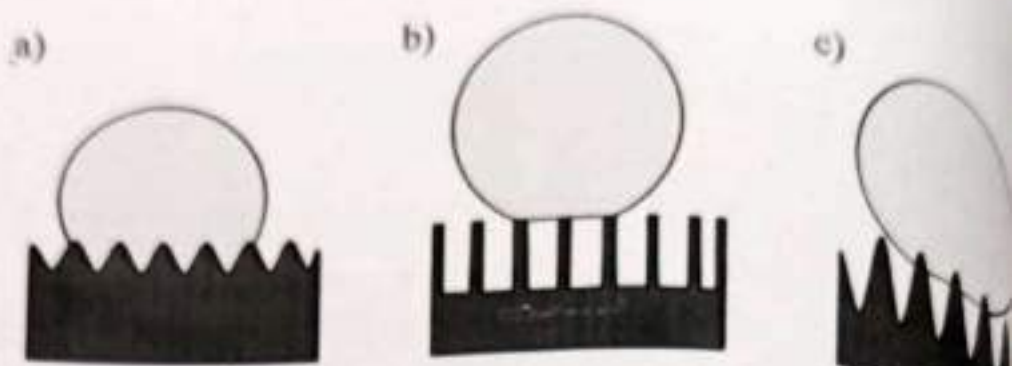

Figure 2. Wetting states (a) Wenzel, (b) Cassie - Baxter and (c) Combined models.

Theoretical Background

The contact time of water impact on a plane, rigid super hydrophobic surface is governed by the droplet size. Upon impact, the droplet spreads, reaches a maximum diameter, fully retracts and vertically lifts off the surface; the only way to adjust the contact time on a plane, rigid, single length scale super hydrophobic surface is by controlling the droplet diameter.

One approach to reduce the contact time is to use a surface with hierarchical super hydrophobic surface features. Droplets impacting miniature super hydrophobic ridges can break impact symmetry and decrease the contact time, by influencing droplet deformation near the miniature features and initiating early de-wetting. The same effect can be induced using a curved surface, when the curvature is on the order of the droplet diameter. Also, during droplet recoil on hierarchical super hydrophobic posts, the surface-to-kinetic energy conversion can be enhanced by storing surface energy in the liquid between the miniature posts during impact, and recovering this energy during rebound [5]. For high speed impacts, droplets lift off near their maximum

spreading diameter in a pancake-like state. Previous approaches require fabrication of micro-features on the impacted surface, and the impacting droplet is precisely aligned with the features. These surface structuring approaches on the droplet to be the energy storage mechanism (surface energy) during impact and recoil.

Artificial super-hydrophobic surfaces

Inspired by natural super-hydrophobic surfaces, a wide variety of fabrication processes such as deep reactive ion etch (DRIE), electroplating, electrodeposition, self-assembly, plasma treatment, chemical vapour deposition and layer-by-layer deposition have been studied to fabricate artificial biomimetic super-hydrophobic hierarchical nano-scale structures [6].

Among various artificial super-hydrophobic surfaces, optically transparent super-hydrophobic surfaces have great potential to be used. Optically transparent coatings, self-cleaning surfaces and reflective coatings are active research topics largely for the coating industry, consumer glass, optical component/lens manufactures, displays/electronic equipment and aerospace [7]. In order to make surfaces transparent to certain range of wavelengths,

of light, it is essential that the surface roughness of the artificial super-hydrophobic surfaces should be much smaller than the wavelength of light. This provides one of the key design criteria for the optically transparent self-cleaning surfaces which should have Nano-scale roughness much smaller than wavelength of visible light (400–700 nm) while having micro-scale roughness for enhanced air-trapping[8].

Usually, two criteria are applied in defining super hydrophobicity. First, the equilibrium water contact angle θ of a super hydrophobic surface must be larger than 150° . Second, water must not stick to the surface, i.e. droplets must roll off easily. Furthermore, a small area of contact between water and the surface lowers the adhesion and ensures good mobility of water drops, qualifying the surface as super hydrophobic [8,9].

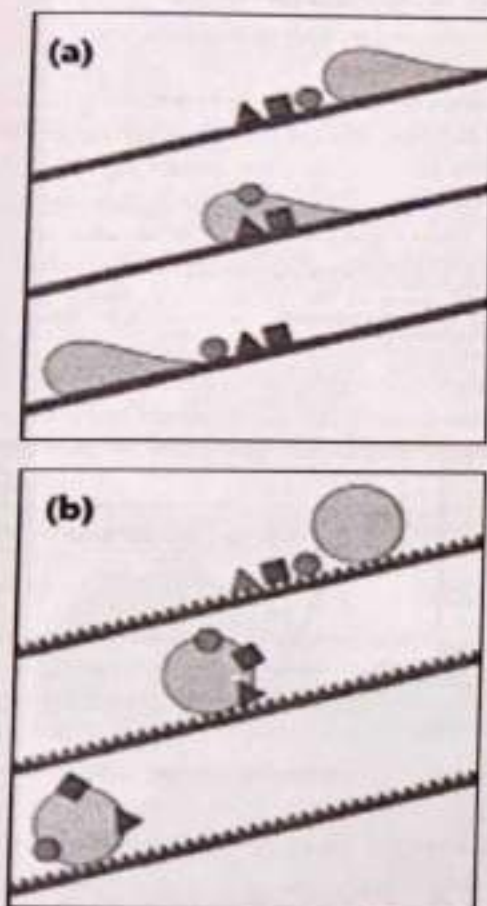

Figure 3. Effects of solid surface bumps and self-cleaning effects (a) self-cleaning of flat surfaces, (b) self-cleaning of roughened surfaces.

Figure 4. Due to the high contact angle and low hysteresis, water droplets easily roll off super hydrophobic surfaces. However, damage to the surface often leads to an increased contact angle hysteresis and, consequently, droplets stick to the surface.

Synthetic approaches to hydrophobic surfaces

(i) Porous aluminium oxide

Aluminium oxide layers can be grown on aluminium metal under anodic potentials in acid. The oxide forms Nano-pores in a hexagonal array with sizes determined by the potential used. The growth of the structure is determined by the size

(iii) Silica nanoparticles based super-hydrophobic thin film

In order to realize artificial hierarchical micro-Nano- dual-scale surface roughness, silica based raspberry-like nanoparticles were investigated. W. Ming et al. showed a super-hydrophobic film from well-defined raspberry-like silica nano particles using Stöber method. The amine functionalized raspberry-like particles which were dispersed in ethanol were deposited on the epoxy film through the reaction between amine and epoxy at 75°C. Therefore, loose particles could be flushed away with ethanol, and then only one layer of the raspberry-like particles covalently bonded to the epoxy based films. It showed a high advancing angle of $165^\circ \pm 1^\circ$ along with a contact angle hysteresis of $^\circ \sim 2^\circ$, and a low sliding angle of $3^\circ \pm 1^\circ$ against 10 μL water droplet on the surface[13]. Although, this approach demonstrated a super-hydrophobic surface, it required a series of relatively complex process such as the preparation of amino-functionalized nanoparticles, epoxy-functionalized micro-particles, and a long reaction and separation procedure.

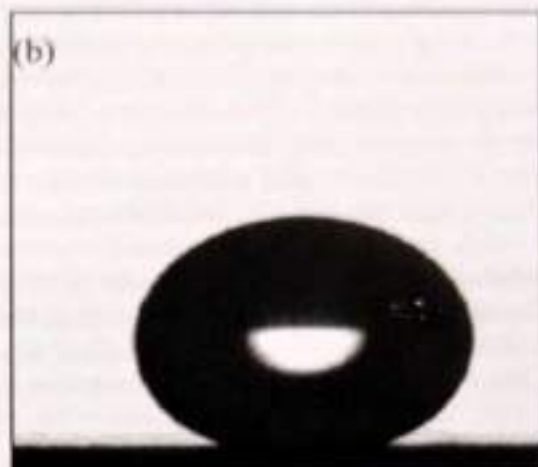
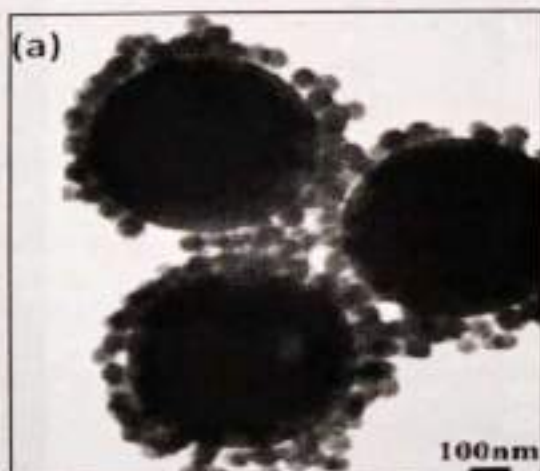

Figure 5. Artificial super-hydrophobic surfaces. (a) TEM image of raspberrylike silica particles and (b) an optical image of water droplet placed on the surface.

(iv) Carbon nanotube based super-hydrophobic thin film

Based on utilizing nanoparticles, super-hydrophobic thin film can be realized by achieving artificial hierarchical dual-scale surface roughness. Li et al. reported aligned CNT (ACNT) films which had perpendicular nanotubes against the substrate showed super-hydrophobic property. Due to its structural property, it can have large fraction of air inducing a low contact area. The grown ACNT films showed contact angle of $158.5^\circ \pm 1.5^\circ$ and it was increased to $171^\circ \pm 0.5^\circ$ by immersion in a methanolic solution of hydrolysed fluoroalkylsilane. Similarly, Lau et al. also reported that carbon nanotube forest coated with polytetrafluoroethylene (PTFE) showed the stable super-hydrophobic property as shown in Figure. The grown CNT forest showed initial static contact angle of 161° but the water droplets were not stable and permeated into the CNT forest voids after a few minutes. However,

by depositing PTFE layer onto the CNT forest, the advancing and receding contact angles were measured to be 170° and 160° indicating the stable super-hydrophobic property. In addition, Jung and Bhushan reported that the CNTs based hierarchical structure created by spray method and showed a high static contact angle of 170° and a low contact angle hysteresis of 2° [14]. The CNT-based hierarchical dual-scale structure could maintain its super-hydrophobic property even after exposing to water falling on it with a pressure of 10 kPa for 24 hours. The static contact angle was remained greater than 150° and the contact angle hysteresis was maintained less than 15° .

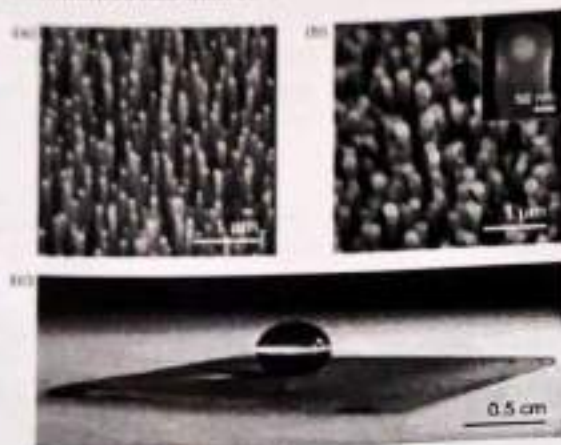

Figure 6. SEM images of carbon nanotube forests. (a) PECVD with nanotube diameter of 50 nm (b) PTFE-coated forest after HFCVD treatment, and (c) PTFE-coated forest

(v) Transparent super-hydrophobic thin film with TiO_2 photo catalyst

TiO_2 nanoparticles with a mean size of 20–30 nm were covered by ultrathin polydimethylsiloxane (PDMS) film, which shows hydrophobic properties. Surfaces consisting of the

PDMS-coated TiO_2 particles showed contact angles close to 170° . In contrast to the hydrophobic films consisting of organic molecules, which photo catalytically decomposed in the presence of UV light, PDMS-coating on TiO_2 is highly stable. The PDMS-coating on TiO_2 suppressed the photo catalytic activity of TiO_2 unique properties of PDMS-coating are exploited for UV protection layer and self-cleaning surfaces [15].

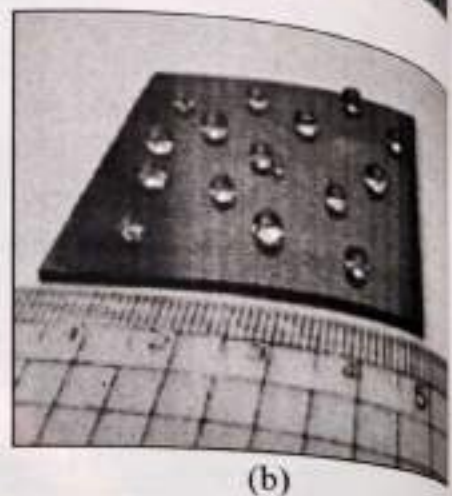
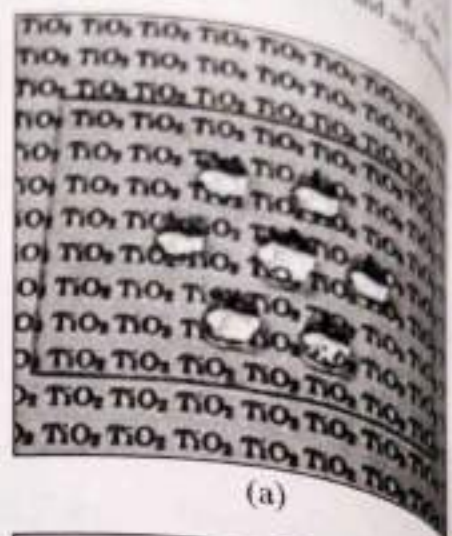

Figure 7. (a) Transparent super-hydrophobic thin film with TiO₂ photo catalyst (Nakajima et al., 2001) (b) Colored superhydrophobic magnesium alloy (Ishizaki and Sakamoto, 2011).

Superhydrophobic coatings can be made from many different materials. The following are known possible bases for the coating:

- Manganese oxide polystyrene (MnO₂/PS) nano-composite
- Zinc oxide polystyrene (ZnO/PS) nano-composite
- Precipitated calcium carbonate
- Carbon nano-tube structures
- Silica nano-coating

The silica-based coatings are perhaps the most cost effective to use [16]. They are gel-based and can be easily applied either by dipping the object into the gel or via aerosol spray. In contrast, the oxide polystyrene composites are more durable than the gel-based coatings; however the process of applying the coating is much more involved and costly. Carbon Nano-tubes are also expensive and difficult to produce with current technology. Thus, the silica-based gels remain the most economically viable option at present.

Applications of super-hydrophobic surfaces

The impetus for the development of materials with superhydrophobic properties is for use in practical applications. Superhydrophobic surfaces have attracted growing interest in the past two decades because of their unique water repellency, self-cleaning property and their

importance in various applications, including self-cleaning windows, roof tiles, textiles, solar panels and applications requiring anti-biofouling and reduction of drag in fluid (micro/nanochannels) (Bhushan and Jung, 2011). Some agricultural applications were also discussed, such as biomedical applications (Xiu et al., 2007), stain resistant textiles (Sato and Nakazumi, 2003), anti-sticking of snow for antennas and windows (Kako et al., 2004) and many others [17]. One of the most important applications for superhydrophobic surface is corrosion resistance for metals and alloys, and remains the most significant goal in this review.

Conclusion

Recently, several studies have addressed this issue by introducing hierarchical roughness structures to reduce damage to the surface roughness features and by avoiding hydrophilic bulk materials that can cause increased sticking of water. Furthermore, it has been demonstrated that a surface can possess a self-healing capability that enables it to recover its hydrophobic layer, and it can be expected that there will be considerable interest in superhydrophobic coatings with an ability to restore its roughness or hydrophobic surface layer after damage. Due to self-cleaning effect, dirt can usually be removed from a superhydrophobic surface just by washing with water. The photocatalytic effect or improved electrical conductivity can be used to improve the self-cleaning properties. A more general non-wettability, omniphobicity, protects the surface from getting stained by organic liquids; however, a re-entrant roughness pattern is then required, which poses a challenge to fabrication and is likely to be more fragile. The recent progress in the development of mechanically robust superhydrophobic surfaces suggests that rough non-wetting surfaces might soon be ready for the market

in terms of mechanical durability. However, the limitations of the self-cleaning effect and accumulation of impurities require more research before the widest range of applications can be realized.

The synthesis approaches reviewed were separated into several types, most of which could realize various surface morphologies with controllable structures. And the related applications benefit from these structures has also been included. This review allows readers to have an easy access to recent advances in this domain in order to find possible approaches to produce such surfaces or to find new functions for interesting applications.

References

1. P. Pannasri, P. Siriphannon, P. Monvisade, and J. Nookaew, *Journal of Polymer Research*, vol. 18, no. 6, pp. 2245–2254, 2011.
2. M. T. Z. Myint, R. Kitsomboonloha, S. Baruah, and J. Dutta, *Journal of Colloid and Interface Science*, vol. 354, no. 2, pp. 810–815, 2011.
3. A. K. Sinha, M. Basu, M. Pradhan, S. Sarkar, and T. Pal, *Photocatalysis Chemistry*, vol. 16, no. 26, pp. 7865–7874, 2010.
4. Y. Sun, R. Zou and W. Li et al., *Cryst. Eng. Comm.*, vol. 13, no. 20, pp. 6107–6113, 2011
5. B. Bhushan and Y. C. Jung, *Progress in Materials Science*, Vol. 56, No. 1, 2011, pp. 1–108. doi:10.1016/j.pmatsci.2010.04.003
6. T. Wagner, C. Neinhuis and W. Barthlott,

- Acta Zoologica*, Vol. 77, No. 3, 1996, pp. 199–204. doi:10.1111/j.1463-6395.1996.tb01261.x
7. A. R. Parker and C. R. Lawrence, *Nature*, Vol. 414, No. 6859, 2001, pp. 33–34. doi:10.1038/35102108
 8. X. Gao and L. Jiang, *Nature*, Vol. 430, 2004, p. 36. doi:10.1038/432036a
 9. D. Byun, J. Hong, Saputra, J. H. Ko, Y. J. Kim, C. Park, B. K. Byun and J. R. Lakem, *Bionic Engineering*, Vol. 6, No. 1, 2009, pp. 4–10.
 10. Rao A.V., Latthe S.S., Mahalik S.A., Kappenstein C., *Appl. Surf. Sci.* Vol. 207, 5772–5776.
 11. Boinovich L.B. and Emelyanenko M., *Mendeleev Commun.* 2013, 23, 3–10.
 12. Latthe S.S. and Demirel A.I., *Polym. Degrad. Stab.* 2013, 4, 246–249.
 13. Jeong C. and Choi C.H., *ACS Appl. Mater. Sci.* 2011, 4, 842–848.
 14. Parkin I.P. and Palgrave R.G. *J. Mater. Sci.* 2005, 15, 1689–1695.
 15. Ma M. and Hill R.M., *Curr. Opin. Colloid Interface Sci.* 2006, 11, 193–202.
 16. Latthe S.S., Terashima C., Nakata K., Sakai and Fujishima A. *J. Mater. Chem. A* 2010, 5548–5553.
 17. X. Li, D. Reinhoudt, M. Crego-Calama, *Soc. Rev.* 2007, 36, 1350..

ISSN 2319-9318

UGC Sponsored

Vidyawarta

Peer Reviewed International Refereed Research Journal

Special Issue

February 2020

**ONE DAY INTERDISCIPLINARY
INTERNATIONAL CONFERENCE
on**

EXPLORATION OF MAHATMA @ 150
on

29th February 2020

**YEARS OF
CELEBRATING
THE MAHATMA**

Edited By
Gandhi Study Centre
New Arts, Commerce & Science College,
Wardha, Maharashtra (India) - 442 001

44	महात्मा गांधीजींचे अहिंसेसंबंधीचे विचार. डॉ. अभिजीत वि. वेरुळकर, कला व विज्ञान महाविद्यालय, पुलगांव	131
44	महात्मा गांधी आणि लोकशाहीचे सिध्दांत. गौरवकुमार गो. ठाकरे, संत गाडगेबाबा अमरावती विद्यापीठ, अमरावती	132
45	गांधीजी आणि भाषा व शिक्षणपद्धती. घनश्याम अ. वाघमारे, संत गाडगेबाबा अमरावती विद्यापीठ, अमरावती	136
46	महात्मा गांधीचे स्वातंत्र्य लढ्यातील योगदान. हर्षल घ. लुंगे, संत गाडगेबाबा अमरावती विद्यापीठ, अमरावती	141
47	अध्यात्म आणि गांधी. प्रा.डॉ.जयश्री सं. सातोकर, प्रगती महिला कला महाविद्यालय, भंडारा	144
48	महात्मा गांधींच्या शैक्षणिक विचारांची प्रासंगिकता. डॉ. कैलाश वि. बिसांदे, अनिकेत समाजकार्य महाविद्यालय, वर्धा	148
49	स्वदेशी चळवळ. कलावती मि. घनकापुरे, न्यू. आर्ट्स, सायन्स अँड कॉमर्स कॉलेज वर्धा	153
50	महात्मा गांधींचे अहिंसा तत्वाचे भारतीय विकासातील योगदान. प्रा. कल्पना एम. बडिवार, अनिकेत समाजकार्य महाविद्यालय, वर्धा	155
51	सत्याग्रहाची लोकशाहीतील भूमिका. प्रगती महिला महाविद्यालय, भंडारा	157
52	गांधीचे विचार : समपर्कता आणि वेगळेपण. कु. कविता मेशकर, संत गाडगेबाबा अमरावती विद्यापीठ, अमरावती	159
53	महात्मा गांधींचा पर्यावरणात्मक दृष्टीकोन. डॉ. माधुरी सु. हिंणकर, कला आणि वाणिज्य महाविद्यालय, वरवट बकाल, जि.बुलढाणा	163
54	गांधीवाद, एक अध्ययन. महेंद्र मि. भगत, संत गाडगेबाबा अमरावती विद्यापीठ, अमरावती	165
55	महात्मा गांधी यांचे विधायक कार्यक्रम. प्रा. मनोहर वागतकर, श्रीमती पंचफुलादेवी पाटील समाजकार्य महाविद्यालय, खडकी, बु. अकोला	167
56	गांधीजींचे आरोग्य विषयक विचार. प्रा.डॉ. मनोज श्री पवार, मातोश्री अंजनाबाई समाजकार्य महाविद्यालय, नरखेड	172
57	महात्मा गांधीजींचे राष्ट्र उभारणीतील योगदान : एक ऐतिहासिक अध्ययन मोहन ओ. बेलोकार, नारायण राणा महाविद्यालय, बडनेरा	173
58	गांधी - खादी. डॉ. नारायण मो. वघाळे, मातोश्री अंजनाबाई मुंदाफळे समाजकार्य महाविद्यालय, नरखेड	175
59	समाजिक चळवळ आणि सुधारणा. प्रा.नयनाथ ब. बडे, श्रीमती पंचफुलादेवी पाटील समाजकार्य महाविद्यालय, खडकी.अकोला	178
60	खेड्याकडे चला : महात्मा गांधी. डॉ. निखिल मनोहरराय देशमुख, सरदार पटेल महाविद्यालय, चंद्रपूर	183
61	नाट्य साहित्यातील गांधी दर्शन. डॉ. सतीश पावडे, महात्मा गांधी अंतराष्ट्रीय हिन्दी विद्यापीठ, वर्धा	186
62	महात्मा गांधीजींचे शैक्षणिक विचार व महत्त्व. प्रा. पुनम रा. भुरे, जोतीराव फुले समाजकार्य महाविद्यालय, उमरेड, जि. नागपूर	190
63	मुदान चळवळीचे सामाजिक आर्थिक परिणाम. प्रफुल ई. डोके, मातोश्री अंजनाबाई मुंदाफळे समाजकार्य महाविद्यालय, नरखेड	194
64	महात्मा गांधी यांच्या धार्मिक विचारांची प्रासंगिकता. प्रा. डॉ. प्रकाश आर. शेन्डे, सरदार पटेल महाविद्यालय, चंद्रपूर	197
65	महात्मा गांधीजींचे आदर्श राज्य. प्रा. डॉ. प्रमोद आचेगावे, न्यू. आर्ट्स अँड सायन्स कॉलेज, वर्धा	199
66	महात्मा गांधींचे स्वदेशी आंदोलन. प्रा. प्रमोद एच. पौनिकर, जोतीराव फुले समाजकार्य महाविद्यालय, उमरेड, जि. नागपूर	200
67	गांधीजी आणि नैतिकता. प्रा. प्रमोद बा. तडस, न्यू. आर्ट्स, कॉमर्स अँड सायन्स कॉलेज, वर्धा	204

“खेडयाकडे चला” : महात्मा गांधी

डॉ. निखिल मनोहरराव देशमुख
भूगोल विभाग,

सरदार पटेल महाविद्यालय, चंद्रपूर,
E-mail ID:- nmadeshmukh1@gmail.com
Mob. No. - 9890826933

प्रस्तावना :-

आजच्या आधुनिक युगात एक भवान वास्तविकता आपल्या समोर यक्षा प्रश्न म्हणून उभी आहे ती म्हणजे शहरातील वाढती लोकसंख्या, ही लोकसंख्या नेमकी शहरी भागातच का वाढतेय याचा विचार जेव्हा आपण करतो तेव्हा आपल्या लोकांसमोर उपाय म्हणून रोजगार येतो, पण हा रोजगार शहरातच का ? या प्रश्नावे उत्तर व समाधान हे राष्ट्रीयता महात्मा गांधी यांनी १९३० ते १९४० या काळात दिले, जर तेव्हा या विधानामागिल गांधीजींची बाजू आपणास समजली असती तर आज भारताच विषय थोड वेगळे दिसले असते. आज जे अनेक प्रश्न शहरात व खेड्यात निर्माण होत आहे ते कदाचित निर्माण झालेच नसते, १९५१ भारतीय जनगणनेवेळी भारताच्या एकुल लोकसंख्येपैकी ८६.१४ : ही ग्रामिण भागात वास्तव्य करीत होती, तर १९९१ मध्ये ही टक्केवारी ८९.१५ : होती तर २००१ ला ती ७२.१७ : झाली व २०११ मध्ये जवळ जवळ ६८ : लोकसंख्या ही ग्रामिण भागात शिल्लक आहे, या चरम वरिल समस्यांचे गांधीज आपल्या लढात रोईल

विशेषतः :- शहर, खेडे, लोकसंख्या, बेरोजगारी, समस्या, समाधान, जनगणना.

उद्दिष्टे :-

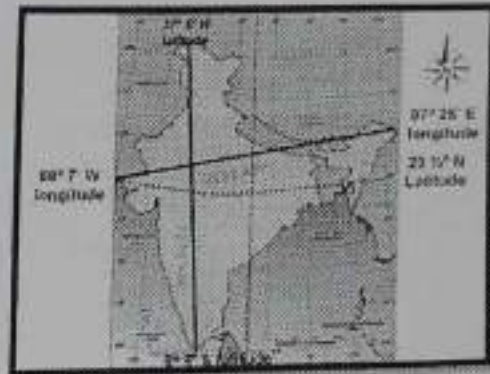
प्रस्तुत शोध प्रबंधातील प्रमुख उद्दिष्ट्य हे शहरी व ग्रामिण लोकसंख्येतील १९०१ ते २०११ पर्यंत झालेल्या बदलाचे अध्ययन असून गांधीजींच्या विचारांची प्रणीत करून देणे होय.

अव्यास पध्दती :-

प्रस्तुत अध्ययनकरीता मुख्यतः आकडेवारीचा उपयोग करण्यात आला आहे. ही आकडेवारी राष्ट्रीयपत्रक व्हाटने इन्स्टीट्यूट ऑफ डेटा १९९१ जव २०११ अशी घेण्यात आली आहे. एकुल लोकसंख्येतून

शहरी व ग्रामिण लोकसंख्येची टक्केवारी काढण्यात आली आहे.

भौगोलिक पार्श्वभूमी :-

भारताचे स्थान उत्तर व पूर्व गोलार्धात आहे ते आशिया खंडाच्या दक्षिण भागात आहे. भारताचा मुख्य भूप्रदेशाचा अक्षावृत्तीय विस्तार ३७°६'५३" उत्तर ते ८°४'२८" उत्तर असा आहे. तर भारताचा रेखावृत्तीय विस्तार ६८°४'३३" पूर्व ते ९७°२४'४७" पूर्व इतका आहे.

अध्ययन क्षेत्र :-

२०११ च्या जनगणनेनुसार भारतातील ६८.८४ : लोकसंख्या ही ६.४०, ८६७ खेड्यात राहतात तर या पैकी २, ३६, ००४ खेड्यातील लोकसंख्या ही ५०० पेक्षा कमी आहे. तर ३९७६ खेड्यात ही लोकसंख्या १०,००० पेक्षा जास्त आहे. जवळ जवळ ४००० शहरे आहे. त्यापैकी ३०० शहरातील लोकसंख्या १,००,००० पेक्षा जास्त तर ७ शहरातील लोकसंख्या ३ करोड पेक्षा जास्त आहे. यात मुंबई एक आहे.

टेबल क. १

भारतातील शहरी व ग्रामिण लोकसंख्या टक्केवारीमध्ये (१९९१ - २०११)

वर्ष	ग्रामिण लोकसंख्या :	शहरी लोकसंख्या :
१९०१	८९.१५	१०.८४
१९११	८९.७०	१०.२९
१९२१	८७.७७	१२.२२
१९३१	८८.०	११.९९
१९४१	८६.१४	१३.८५
१९५१	८२.७०	१७.२९

ISSN 2319-9318

UGC Sponsored

Vidyawarta

Peer Reviewed International Refereed Research Journal

Special Issue

February 2020

**ONE DAY INTERDISCIPLINARY
INTERNATIONAL CONFERENCE
on**

EXPLORATION OF MAHATMA @ 150
on

29th February 2020

**YEARS OF
CELEBRATING
THE MAHATMA**

Edited By
Gandhi Study Centre
New Arts, Commerce & Science College,
Wardha, Maharashtra (India) - 442 001

44	महात्मा गांधीजींचे अहिंसेसंबंधीचे विचार. डॉ. अभिजीत वि. वेरुळकर, कला व विज्ञान महाविद्यालय, पुलगांव	131
44	महात्मा गांधी आणि लोकशाहीचे सिध्दांत. गौरवकुमार गो. ठाकरे, संत गाडगेबाबा अमरावती विद्यापीठ, अमरावती	132
45	गांधीजी आणि भाषा व शिक्षणपद्धती. घनश्याम अ. वाघमारे, संत गाडगेबाबा अमरावती विद्यापीठ, अमरावती	136
46	महात्मा गांधीचे स्वातंत्र्य लढ्यातील योगदान. हर्षल घ. लुंगे, संत गाडगेबाबा अमरावती विद्यापीठ, अमरावती	141
47	अध्यात्म आणि गांधी. प्रा.डॉ.जयश्री सं. सातोकर, प्रगती महिला कला महाविद्यालय, भंडारा	144
48	महात्मा गांधींच्या शैक्षणिक विचारांची प्रासंगिकता. डॉ. कैलाश वि. बिसांदे, अनिकेत समाजकार्य महाविद्यालय, वर्धा	148
49	स्वदेशी चळवळ. कलावती मि. घनकापुरे, न्यू. आर्ट्स, सायन्स अँड कॉमर्स कॉलेज वर्धा	153
50	महात्मा गांधींचे अहिंसा तत्वाचे भारतीय विकासातील योगदान. प्रा. कल्पना एम. बडिवार, अनिकेत समाजकार्य महाविद्यालय, वर्धा	155
51	सत्याग्रहाची लोकशाहीतील भूमिका. प्रगती महिला महाविद्यालय, भंडारा	157
52	गांधीचे विचार : समपर्कता आणि वेगळेपण. कु. कविता मेशकर, संत गाडगेबाबा अमरावती विद्यापीठ, अमरावती	159
53	महात्मा गांधींचा पर्यावरणात्मक दृष्टीकोन. डॉ. माधुरी सु. हिंणकर, कला आणि वाणिज्य महाविद्यालय, वरवट बकाल, जि.बुलढाणा	163
54	गांधीवाद, एक अध्ययन. महेंद्र मि. भगत, संत गाडगेबाबा अमरावती विद्यापीठ, अमरावती	165
55	महात्मा गांधी यांचे विधायक कार्यक्रम. प्रा. मनोहर वागतकर, श्रीमती पंचफुलादेवी पाटील समाजकार्य महाविद्यालय, खडकी, बु. अकोला	167
56	गांधीजींचे आरोग्य विषयक विचार. प्रा.डॉ. मनोज श्री पवार, मातोश्री अंजनाबाई समाजकार्य महाविद्यालय, नरखेड	172
57	महात्मा गांधीजींचे राष्ट्र उभारणीतील योगदान : एक ऐतिहासिक अध्ययन मोहन ओ. बेलोकार, नारायण राणा महाविद्यालय, बडनेरा	173
58	गांधी - खादी. डॉ. नारायण मो. वघाळे, मातोश्री अंजनाबाई मुंदाफळे समाजकार्य महाविद्यालय, नरखेड	175
59	समाजिक चळवळ आणि सुधारणा. प्रा.नयनाथ ब. बडे, श्रीमती पंचफुलादेवी पाटील समाजकार्य महाविद्यालय, खडकी.अकोला	178
60	खेड्याकडे चला : महात्मा गांधी. डॉ. निखिल मनोहरराय देशमुख, सरदार पटेल महाविद्यालय, चंद्रपूर	183
61	नाट्य साहित्यातील गांधी दर्शन. डॉ. सतीश पावडे, महात्मा गांधी अंतराष्ट्रीय हिन्दी विद्यापीठ, वर्धा	186
62	महात्मा गांधीजींचे शैक्षणिक विचार व महत्त्व. प्रा. पुनम रा. भुरे, जोतीराव फुले समाजकार्य महाविद्यालय, उमरेड, जि. नागपूर	190
63	मुदान चळवळीचे सामाजिक आर्थिक परिणाम. प्रफुल ई. डोके, मातोश्री अंजनाबाई मुंदाफळे समाजकार्य महाविद्यालय, नरखेड	194
64	महात्मा गांधी यांच्या धार्मिक विचारांची प्रासंगिकता. प्रा. डॉ. प्रकाश आर. शेन्डे, सरदार पटेल महाविद्यालय, चंद्रपूर	197
65	महात्मा गांधीजींचे आदर्श राज्य. प्रा. डॉ. प्रमोद आचेगावे, न्यू आर्ट्स अँड सायन्स कॉलेज, वर्धा	199
66	महात्मा गांधींचे स्वदेशी आंदोलन. प्रा. प्रमोद एच. पौनिकर, जोतीराव फुले समाजकार्य महाविद्यालय, उमरेड, जि. नागपूर	200
67	गांधीजी आणि नैतिकता. प्रा. प्रमोद बा. तडस, न्यू आर्ट्स, कॉमर्स अँड सायन्स कॉलेज, वर्धा	204

“खेडयाकडे चला” : महात्मा गांधी

डॉ. निखिल मनोहरराव देशमुख
भूगोल विभाग,

सरदार पटेल महाविद्यालय, चंद्रपूर,
E-mail ID:- nmadeshmukh1@gmail.com
Mob. No. - 9890826933

प्रस्तावना :-

आजच्या आधुनिक युगात एक भवान वास्तविकता आपल्या समोर यक्षा प्रश्न म्हणून उभी आहे ती म्हणजे शहरातील वाढती लोकसंख्या, ही लोकसंख्या नेमकी शहरी भागातच का वाढतेय याचा विचार जेव्हा आपण करतो तेव्हा आपल्या लोकांसमोर उपाय म्हणून रोजगार येतो, पण हा रोजगार शहरातच का ? या प्रश्नावे उत्तर व समाधान हे राष्ट्रीयता महात्मा गांधी यांनी १९३० ते १९४० या काळात दिले, जर तेव्हा या विधानामागिल गांधीजींची बाजू आपणास समजली असती तर आज भारताचा विषय थोडा वेगळे दिसले असते. आज जे अनेक प्रश्न शहरात व खेड्यात निर्माण होत आहे ते कदाचित निर्माण झालेच नसते, १९५१ भारतीय जनगणनेवेळी भारताच्या एकूण लोकसंख्येपैकी ८६.१४ : ही ग्रामिण भागात वास्तव्य करीत होती, तर १९९१ मध्ये ही टक्केवारी ८९.१५ : होती तर २००१ ला ती ७२.१७ : झाली व २०११ मध्ये जवळ जवळ ६८ : लोकसंख्या ही ग्रामिण भागात शिल्लक आहे, या चरम वरिल समस्यांचे गांधीज आपल्या लढात रोईल

विशेषतः :- शहर, खेडे, लोकसंख्या, बेरोजगारी, समस्या, समाधान, जनगणना.

उद्दिष्टे :-

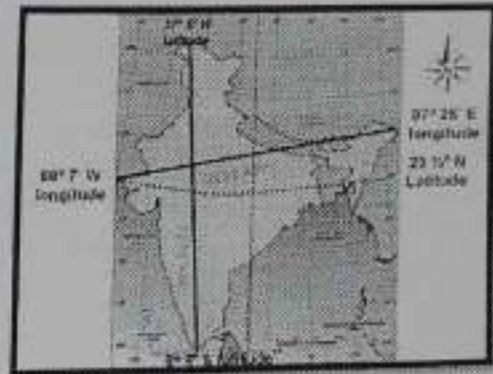
प्रस्तुत शोध प्रबंधातील प्रमुख उद्दिष्ट्य हे शहरी व ग्रामिण लोकसंख्येतील १९०१ ते २०११ पर्यंत झालेल्या बदलाचे अध्ययन असून गांधीजींच्या विचारांची प्रणीत करून देणे होय.

अव्यास पध्दती :-

प्रस्तुत अध्ययनकरीता दुसऱ्या आकडेवारीचा उपयोग करण्यात आला आहे. ही आकडेवारी तपेजतपबज व्हावे म्हणून इंदिरा गांधी नॅशनल इन्स्टीट्यूट ऑफ स्टॅटिस्टिक्स या संस्थेने १९९१ जव २०११ अशी घेण्यात आली आहे. एकूण लोकसंख्येतून

शहरी व ग्रामिण लोकसंख्येची टक्केवारी काढण्यात आली आहे.

भौगोलिक पार्श्वभूमी :-

भारताचे स्थान उत्तर व पूर्व गोलार्धात आहे ते आशिया खंडाच्या दक्षिण भागात आहे. भारताचा मुख्य भूप्रदेशाचा अक्षावृत्तीय विस्तार ३७°६'५३" उत्तर ते ८°४'२८" उत्तर असा आहे. तर भारताचा रेखावृत्तीय विस्तार ६८°४'३३" पूर्व ते ९७°२४'४७" पूर्व इतका आहे.

अध्ययन क्षेत्र :-

२०११ च्या जनगणनेनुसार भारतातील ६८.८४ : लोकसंख्या ही ६.४०, ८६७ खेड्यात राहतात तर या पैकी २, ३६, ००४ खेड्यातील लोकसंख्या ही ५०० पेक्षा कमी आहे. तर ३९७६ खेड्यात ही लोकसंख्या १०,००० पेक्षा जास्त आहे. जवळ जवळ ४००० शहरे आहे. त्यापैकी ३०० शहरातील लोकसंख्या १,००,००० पेक्षा जास्त तर ७ शहरातील लोकसंख्या ३ करोड पेक्षा जास्त आहे. यात मुंबई एक आहे.

टेबल क. १

भारतातील शहरी व ग्रामिण लोकसंख्या टक्केवारीमध्ये (१९९१ - २०११)

वर्ष	ग्रामिण लोकसंख्या :	शहरी लोकसंख्या :
१९०१	८९.१५	१०.८४
१९११	८९.७०	१०.२९
१९२१	८७.७७	१२.२२
१९३१	८८.०	११.९९
१९४१	८६.१४	१३.८५
१९५१	८२.७०	१७.२९

GURUKUL INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY RESEARCH JOURNAL

Quarterly

Mar - 2017

Issue - I

Volume - VII

ISSN No. 2394-8426

International Impact Factor 2.254

Online Published By

Chief Editor

Mr. Mohan Hanumantrao Gitte

Mob. No.: +91 92 73 75 9904

mohangitte@gmail.com

info@gurukuljournal.com

Website

<http://gurukuljournal.com/>

Index

Paper No.	Title	Author	Page No.
1	साहित्यिक अण्णाभाऊ साठेचे सामाजिक प्रबोधन : एक विश्लेषणात्मक अध्ययन	डॉ. राजेंद्र ओ. बेलोकार	1-4
2	सांगे गुरूजींच्या जादू मद्यावर असलेला गांधीविचारांचा प्रभाव	डॉ. परमानंद बावनकुळे	5-9
3	आजच्या बदलत्या कृषी विपणनातील आवाम व महत्व	प्रा. राजेश एस. डोंगरे	10-12
4	शहरीकरण व मानवी आरोग्याच्या वाढत्या समस्या : विशेष संदर्भ नागपूर विभाग	डॉ. जयंतकुमार एम. मस्के	13-18
5	महिला सक्षमीकरणाची वाटचाल व आव्हाने	श्री. मदन जी. प्रधान	19-23
6	धार्मिकताच्या डोंगरद-यातील ऐतिहासिक तथा धार्मिक स्थळांचे महत्व	प्रा. संजय के. सयाम	24-29
7	भारतीय पर्यटन व्यवसायाचे सांस्कृतिक व धार्मिक घटक	प्रा. डॉ. अरुणा अर्जुन मोरे	30-32
8	Adsorption Kinetics And Thermodynamic Studies Of Newly Developed Adsorbent For The Control Of Chromium(VI) Pollution From Industrial Waste	Hunge S.S.	33-40
9	विकास एवं पर्यावरण का समन्वय- महात्मा गांधी के दर्शन में	डॉ. मकरन्द जायसवाल	41-47
10	आधुनिक हिंदी साहित्य के कथाकार : विष्णु प्रभाकर	कु. ज्योती भिमराव जगताप शैलेंद्र कुमार शुक्ल	48-50
11	लोककथा : निर्मिती आणि ग्रंथसंपदा	डॉ. सौ. वीरा मांडवकर	51-55
12	दलित आत्मकथनातील समाजविषे व स्त्री जीवन	प्रा. संजय केशवराव नाटेलवार	56-58
13	Application Of ICT In Library Service	Sunil R. Munjankar	59-61
14	Stress And Mental Health Among Banjara Women	Dr. Subhash B. Jadhao	62-66
15	Study Habits Among The B. Ed. College urban and rural area students - Amravati District	Dr. Nilima. Ambadkar	67-71
16	महाराष्ट्रातील अनुसूचित जातीच्या लोकसंख्येच्या अभिप्रेत वितरणातील बदल एक भौगोलिक अभ्यास	डॉ. व्ही. एन. लाखे प्रो. डॉ. बी. दांडेकर	72-75
17	महाराष्ट्रातील बहुजन समाजाची वाटचाल	डॉ. रामदास रसाळ	76-79
18	प्राथमिक व उच्च प्राथमिक स्तरावर स्वतंत्रपूर्ण सर्वंकष मूल्यमापनात शिक्षकांना येणाऱ्या अडचणींचा अभ्यास	डॉ. राजेश शंकरराव पल्लवार	80-82
19	महिला सक्षमीकरण, जागतिकीकरण आणि प्रसारमाध्यमे	डॉ. रामदास रसाळ	83-89
20	जागतिकीकरण, काळा पैसा, सार्वजनिक धोरण आणि भारतीय अर्थव्यवस्थेवर परिणाम	प्रा. डॉ. पी.एल. डेंगळे	90-94
21	नवीन लहान राज्याच्या मागण्या : विदर्भ राज्याच्या संदर्भात	प्रा. राजू पांडुरंगजी लिपटे	95-97

महाराष्ट्रातील अनुसूचित जातीच्या लोकसंख्येच्या अधिकेरीय वितरणातील बदल एक भौगोलिक अभ्यास

डॉ. बी.एन. लोखे
विभाग प्रमुख
महाराष्ट्र शासकीय महानिदेशालय,
पंढरा

डॉ. बी.बी. राठोड
अध्यक्ष, लोकसंख्या विभाग,
पंढरा

सारांश -

लोकसंख्याशास्त्रात तीन घटकांचा अभ्यास करणाना येतो, लोकसंख्येत होणारा बदल, लोकसंख्येची रचना व वैशिष्ट्ये लोकसंख्येचे अर्थव्यवस्था विभाजन होय. नागरीकरण व औद्योगिकीकरणाला युगातही समाजसंरक्षित प्रत्येक घटकाचा लोकसंख्येच्या सहभागाचा अभ्यास अतिशय महत्वाचा आहे. मानवाच्या विविध क्षेत्रात अनुसूचित जातीच्या लोकसंख्येचे योगदान विकासासाठी गती देणारे आहे. प्रस्तुत शोधनिबंधामध्ये महाराष्ट्रातील एकूण लोकसंख्येत अनुसूचित जातीचे प्रमाण वाढून त्याच्या वितरणाचा द्वि दशकातील बदलाचा अभ्यास करणाऱ्या प्रयत्न केलेला आहे. अशा प्रकारचा अभ्यास लोकसंख्या शास्त्रात उदायोगी ठरतो.

बीजसंज्ञा -

लोकसंख्याशास्त्र, अर्थव्यवस्था विभाजन,
नागरीकरण, अनुसूचित जाती,
प्राथमिक -

भारत देश इतर देशांच्या तुलनेने विविध जाती धर्माचा देश आहे. भारतीय समाजाने मोठ्या प्रमाणातील गट म्हणजे हिंदू याच गटाचे काही उपविभाग आणि किर्याक जाती उपस्थित झाल्यात. प्रत्येक जात कार्यानुसार संपादित करणाना आली. भारतीय घटनेपुरता विचार केल्यास घटनेच्या कालम ३४१ नुसार ज्या जाती वंश, जनजाती यांचे भाग व त्यातील गट यांचा अनुसूचित जाती म्हणून ठरलेले करणाना आला अनुसूचित जातीमध्ये महाराष्ट्र, धर्मकार, यांची लोकसंख्या जास्त आहे त्याचप्रमाणे होलिया, होलार, ठोर, खादिक, मेडगी, मेहतर, डोंब, वेरड, रोजवी यांचा समावेश आहे. यांच्यातिरिक्त नवबीछांचा समावेश केलेला आहे. महाराष्ट्र राज्य घेऊन अनुसूचित जातीच्या लोकसंख्येच्या वितरणातील द्वि दशकातील बदलाचा अभ्यास केलेला आहे.

वर्तमान वाळण पोखरेसाठी एक मोठा प्रयत्न म्हणून महत्वाचा आहे.

उद्दीष्टे -

प्रस्तुत शोध निबंधामध्ये महाराष्ट्रातील अनुसूचित जातीच्या लोकसंख्येचे अधिकेरीय वितरणातील बदल वाढण्यात आला असून पुढील क्षेत्रात पूर्णतः वाढण्यात आले.

- महाराष्ट्र राज्यातील एकूण लोकसंख्येच्या बाबतीच्या टाकरीचा अनुसूचित जातीच्या लोकसंख्येच्या प्रमाणातील बदल पाहणे
- अनुसूचित जातीचे क्षेत्रीय वितरण १९९१ व २०११ साली द्वि दशकातील बदल पाहणे.
- भौगोलिक विरलेपणातून आलेल्या बदलाची कारणमिमांसा करणे.

पूरीतकृत्य -

क्षेत्रीय वितरणातील कारकाचे विरलेपण केले असता राज्यात अनुसूचित जातीची पातळी वेगवेगळी आढळली अनुसूचित जातीच्या लोकसंख्येचे वाढणे प्रमाण व विशिष्ट भागाने केलेल्या झालेले दिवस घेते.

अभ्यास क्षेत्र -

देशाचा पश्चिम व मध्य भाग व्यापलेल्या महाराष्ट्र राज्यास अरबी समुद्र किनाऱ्या, पश्चिमेकडील महाराष्ट्राच्या रांग, उत्तरेस मानगुडा पर्वताच्या रांग, पूर्वेस भामरागड, चिंचोरी, नांदुरी डोंगरांचा होय. महाराष्ट्राची २२६.१ लाख हेक्टर जमीन लागवडी खाती आहे तर ५२.१ लाख हेक्टर जमीन वनाखाली आहे. जनगणना २०११ नुसार महाराष्ट्र हे लोकसंख्येत देशात दुसऱ्या क्रमांकावरील राज्य आहे. औद्योगिकीकरण झालेले हे राज्य, सगळी भूमी म्हणून ओळखले जाते. अजोडा, वेरुड, भारापुरीची लेणी, गेटवे ऑफ इंडिया व वास्तुशास्त्राचे वैशिष्ट्यपूर्ण वास्तुविहार, सैन्य पर्यटनाचे आकर्षण केंद्र आहे.

स्थान व विस्तार -

महाराष्ट्र राज्याचा अक्षांसीय विस्तार १६°४' उत्तर ते २२°१' उत्तर अक्षांश असून रेखांसीय विस्तार ७२°६' पूर्व ते ८०°९' पूर्व रेखांश आहे. राज्याचे क्षेत्रफळ ३०७७१५ चौ.कि.मी आहे.

महाराष्ट्राचे १९९१ च्या जनगणनेप्रमाणे एकूण तीस जिल्हे होते मुंबई उपनगर नावाचा जिल्हा झाला नंतर ३१ जिल्हे झाले. सन २०११-१२ नुसार ३५ जिल्हे असून ६ प्रशासकिय विभाग, आहेत.

हवामान —

महाराष्ट्रातील हवामान विभागानुसार कोकण — उष्ण सम सहयाद्री आर्द्र व थंड, महाराष्ट्र पंजर — उष्ण विषम व कोरडे हवामान असून उष्णकरीबधीय वर्षारण्याचा हवामान विभाग Am मध्ये होत असून दैनिक तापमान २०°C पेक्षा जास्त सापेक्ष आर्द्रता ५० टक्के पेक्षा जास्त व नैऋत्य मानसून नुसार भरपूर पर्जन्य पडते. विषय विवेचन —

लोकसंख्येची वृद्धी व सराफा १९९१ च्या भारतीय जनगणनेप्रमाणे महाराष्ट्राची एकूण लोकसंख्या ७,८७,०६,७१९ होती त्यापैकी ८७,५७,८४२ लोक अनुसूचित जातीचे ११.९ टक्के होते तर २००१ च्या जनगणनेनुसार महाराष्ट्राची लोकसंख्या ९,६८,७८,६२७ सुमारे (९.६९ कोटी) होती २००१-२०११ या दशकामध्ये १५,४९,४३४५ लोकसंख्येची भर पडली २००१-२०११ या दशवार्षिक काळामधील महाराष्ट्रात लोकसंख्या वाढीचा दर १५.९९ टक्के होता. महाराष्ट्रात सन २०११ च्या जनगणनेनुसार अनुसूचित जातीची लोकसंख्या ९८.१९ लाख होती यापैकी ५०.६३ लाख पुरुष व ४८.१९ लाख स्त्रियांचे प्रमाण आहे. ग्रामीण भागात अनुसूचित जातीचे ६१.७ ७. लोक राहतात तर ३६.४१ टक्के लोक शहरात राहतात. अनुसूचित जातीचे प्रमाण १०.२३ आहे अनुसूचित जातीत साक्षरतेचे प्रमाण ५६.४६ टक्के आहे.

तक्ता क्रमांक १ महाराष्ट्रातील दशकानुसार अनुसूचित जातीच्या लोकसंख्येची वृद्धी

अ.क्र.	जनगणने वर्ष	अनुसूचित जातीची लोकसंख्या	शेकडवृद्धी
१	१९९१	८७,५७,८४२	२३.७६
२	२००१	९८,८१,६५६	३१.२३
३	२०११	१,२९,५८,१२७	४९.०१

स्त्रोत — [WWW.Maha.gov.in>Sense3\(31597215\)](http://WWW.Maha.gov.in>Sense3(31597215))

महाराष्ट्रातील अनुसूचित जातीच्या लोकसंख्येचे जिल्हानिहाय ग्रामीण व नागरी प्रमाण व महाराष्ट्रातील

एकूण अनुसूचित जातीच्या लोकसंख्येपैकी (८७,५७,८४२) १९९१ च्या जनगणने प्रमाणे अधिक जनसंख्या

तक्ता क्र. १.१

महाराष्ट्रातील एकूण लोकसंख्ये पैकी अनुसूचित जाती प्रमाण

अ.क्र.	जिल्ह्याचे नाव	अ.क्र.	जिल्ह्याचे नाव	अ.क्र.	जिल्ह्याचे नाव
१	मुंबई	१३	जलना	१३	१३
२	मुंबई उपनगर	१४	गरमणी	१४	१४
३	ठाणे	१५	बीड	१५	१५
४	रायगड	२०	नांदेड	२०	२०
५	रत्नागिरी	२१	अहमदनगर	२१	२१
६	मिर्जापूर	२२	लतूर	२२	२२
७	नशिक	२३	जुन्नारगाव	२३	२३
८	पुणे	२४	हकोला	२४	२४
९	जळगाव	२५	उलासगिरी	२५	२५
१०	अहमदनगर	२६	यवामागड	२६	२६
११	पुणे	२७	जळी	२७	२७
१२	मनगा	२८	नागपूर	२८	२८
१३	सांगली	२९	कोल्हा	२९	२९
१४	सोलापूर	३०	पंढर	३०	३०
१५	कोल्हापूर	३१	पार्श्वगिरी	३१	३१
१६	औरंगाबाद	३२	३२	३२	३२

स्त्रोत — सामाजिक व आर्थिक अहवाल चंद्रपूर जिल्हा २००१-२००२

आकृती क्र. १

ग्रामीण भागात केंद्रीत झाली असून कमी लोकसंख्या नागरी भागात राहते. महाराष्ट्रात सर्वात जास्त अनुसूचित जातीचे लोकसंख्येचे शेकडा प्रमाण लातूर जिल्ह्यात १९.६६ टक्के आढळते. तर सर्वात कमी प्रमाण रत्नागिरी जिल्ह्यात १.७३ टक्के आढळते. नागरी लोकसंख्येचे केंद्रीकरण प्रामुख्याने महाराष्ट्रातील मोठमोठ्या शहरात झाले आहे. ग्रामीण लोकसंख्येच्या बाबतीत मिथुन जिल्हा हा प्रथम क्रमांकावर ९२.२२% आहे.

लोकसंख्येचे क्षेत्रीय वितरणाचे बदलते स्वरूप -

महाराष्ट्रातील अनुसूचित जातीचे लोकसंख्येचे क्षेत्रीय वितरण जिल्हानिहाय टक्केवारी काढून आकृती क्रमांक १.१ मध्ये तक्ता क्रमांकामध्ये दर्शविले आहे. यावरून दिसून येते कि सर्वात अधिक प्रमाण मराठवाडा विभागातील नांदेड व लातूर जिल्ह्यात आहे. लातूरला १९.०६ प्रतिशत तर नांदेडला १८.१५ टक्के अनुसूचित जातीची लोकसंख्या आहे. विदर्भातील चार जिल्ह्यात लोकसंख्येचे केंद्रीकरण झाले असून ह्यात १४-१५ टक्के लोकसंख्या अनुसूचित जातीची आहे. यात सर्वात जास्त नागपूर जिल्ह्यात आढळते. १२ ते १६ टक्के अनुसूचित जातीची लोकसंख्या महाराष्ट्रात पूर्व, मध्यभागी व नैऋत्य भागातील जिल्ह्यात आढळते. गडचिरोली या मागासलेल्या जिल्ह्यात अनुसूचित जातीच्या लोकसंख्येचे प्रमाण १२.२० टक्के आहे.

तक्ता क्र. १.२

अ. क्र.	जिल्ह्याचे नाव	एकूण लोकसंख्येपैकी अनुसूचित जातीचे लोकसंख्या प्रमाण	अ. क्र.	जिल्ह्याचे नाव	एकूण लोकसंख्येपैकी अनुसूचित जातीचे लोकसंख्या प्रमाण
१	१	१	१	२	२
१	महाराष्ट्र	२.९२	१९	औरंगाबाद	१२.५९
२	पुणे	६.२२	२०	नाशिक	१.७१
३	जळगाव	९.२९	२१	हिंगोली	६.६९
४	बुलढाना	९.८९९	२२	मुंबई उपनगर	६.२५
५	अकोला	२०.०९	२३	मुंबई	६.५९
६	नाशिक	१९.८९	२४	रायगड	५.८२
७	अमरावती	१०.५३	२५	पुणे	१२.५३
८	वर्धा	१४.५३	२६	अहमदनगर	१२.५३
९	नागपूर	१८.६०	२७	बीड	१३.५०
१०	बहाग	१९.७९	२८	लतूर	१९.५०
११	लेहिया	१३.३९	२९	अमरावती	१५.९३
१२	गडचिरोली	१९.२०	३०	मोहापूर	१५.२५
१३	पंढरपूर	१५.८३	३१	सांगली	१८.७६
१४	पंढरपूर	१९.८३	३२	रामगड	१३.५९
१५	नांदेड	१९.०६	३३	सिंधुदुर्ग	६.५९
१६	हिंगोली	१५.८०	३४	कोल्हापूर	१३.५९
१७	रायगड	१३.५९	३५	सांगली	१८.७६
१८	अकोला	१९.०६			

स्रोत - www.mahadhs.maha.gov.in

आकृती क्र. १.१

सन २०११ मधील महाराष्ट्रातील अनुसूचित जातीचे लोकसंख्येचे क्षेत्रीय वितरण जिल्हानिहाय टक्केवारी काढून तक्ता क्रमांक १.२ मध्ये दर्शविले आहे. सर्वात जास्त

या लोकसंख्या विदर्भात बुलढाना, अकोला, नाशिक, अमरावती, नागपूर भंडारा या जिल्ह्यात केंद्रीय झालेली दिसून येते. अनुसूचित जातीचे सर्वात कमी प्रमाण मराठवाड्यातील नंदुरवार जिल्ह्यात दिसून येते.

सन १९९१ चा विचार करता सर्वात जास्त प्रमाण मराठवाडा विभागात लातूर जिल्ह्यात होते तर २०११ मध्ये विदर्भात अकोला जिल्ह्यात दिसून आले (२०.०९%) ८.१२% दरम्यान अनुसूचित जाती लोकसंख्येमध्ये सन २०११ मध्ये पाच जिल्ह्यांचा समावेश झाल्या त्यात नाशिक जिल्ह्याचे (९.७३%) गडचिरोली (११.२६%) जळगाव (९.२९%) यवतमाळ (११.८३%) हे चा प्रमाण आहे. १२ ते १६ टक्के मध्ये अनुसूचित जातीची लोकसंख्या महाराष्ट्रात पूर्व, मध्यभागी व दक्षिणपूर्व व नैऋत्य भागातील जिल्ह्यात आढळते. यात १४ जिल्ह्यांचा समावेश झालेला आहे. या गटात सर्वात जास्त उस्मानाबाद १५.९३ टक्के आढळून येते. सांगली या जिल्ह्यात हे प्रमाण १२.५९ टक्के आहे. सन १९९१ पेक्षा सन २०११ मध्ये पाच जिल्ह्यांची यात भर पडली. ४% पेक्षा कमी असलेल्या गटात सन २०११ मध्ये एक जिल्हा म्हणजे नंदुरवार (२.११%) असून १९९१ मध्ये या गटात तीन जिल्ह्यांचा समावेश होता. अनुसूचित जातीच्या लोकसंख्या बदलाची कारणमिमांसा -

महाराष्ट्रात यांच्या उपजाती पैकी महार जातीचे प्रमाण आढळते. या लोकांनी परंपरागत व्यवसायाचा त्याग करून वेगवेगळ्या व्यवसायात प्रवेश केला त्यामुळे शहराकडे यांची कल दिसून येतो व यांच्या प्रमाणात वृद्धी दिसून येते.

ग्रामीण भागात या जातीमध्ये साक्षरतेचे प्रमाण कमी आढळते ऐतिहासिक, सांस्कृतिक व आर्थिक घटकाचा प्रभाव दिसून येतो. पण मोठ्या शहरात रोजगारासाठी स्थलांतरीत झालेल्या लोकांमध्ये साक्षरतेचे प्रमाण अधिक आढळते.

अनुसूचित जमातीच्या उपजातीचे लोक परंपरागत व्यवसाय झाडू, दोरखंड वनविने करीत असून मोलमजुरी व उद्योगात कामगार म्हणून आहेत.

तसेच स्त्री व पुरुष अशा प्राथमिक व्यवसायात
हातभार लावतात.

निष्कर्ष -

प्रस्तुत शोध निबंधामध्ये महाराष्ट्रातील
अनुसूचित जातीच्या लोकसंख्येच्या अभिक्षेत्रीय
वितरणाचा अभ्यास केला असून असे दिसून
आले कि महाराष्ट्रातील अनुसूचित जातीची
लोकसंख्या काही जिल्ह्यात विखुरलेली आहे
मराठवाड्यातील लातूर जिल्ह्यात ती सर्वात
अधिक (१९.६%) आहे तर सर्वात कमी
रत्नागिरी जिल्ह्यात १.७१ टक्के आढळते. तर
२०११ मध्ये ही दशकातील बदल पाहिला
असता महाराष्ट्रातील अनुसूचित जातीची
लोकसंख्या विदर्भातील काही जिल्ह्यात केंद्रीत
झालेली दिसून येते. तर सर्वात कमी नंदुरबार
जिल्ह्यात २.९१ टक्के दिसून आली नंदुरबार
जिल्हा हा साक्षरतेत कमी विभागात मोठ्या
म्हणजे शिक्षणासाठी स्थलांतर झालेले असावे.

शहरी भागात रहणारे अनुसूचित जातीचे
लोक परंपरागत व्यवसायाव्यतिरीक्त लहान
मोठ्या उद्योगात कामगार म्हणून काम करताना
आढळतात. शिक्षणात यांचा कल राष्ट्र
विकासाचा चालना देणारा ठरू शकतो.

संदर्भ साहित्य -

- १) Chandana R.C. 'Geography of Population' Ralyan
Publishers
- २) खवटी पु.बी. महाराष्ट्राचा भूगोल 'निराली प्रकाशन'
- ३) सौ. तारा कानिटकर, सौ. सुमती कुलकर्णी 'लोकसंख्या
शास्त्र 'श्री विद्या प्रकाशन'
- ४) महाराष्ट्र राज्य सामाजिक आर्थिक समालोचन १९९१-
९२
- ५) सामाजिक व आर्थिक अहवाल चंद्रपूर जिल्हा २००१-
२००२
- ६) WWW.Nahasdb.Maharashtra.gov.in/Home/census/popul
8
- ६) महाराष्ट्र भूगोल शास्त्र संशोधन पत्रिका खंड १ अंक १
जानेवारी, जुन १९९५

मर्देंकरांच्या कवितेतील प्रतिमा : एक शोध

डॉ. पद्मशेखर धनकर

सरदार पटेल महाविद्यालय, चंद्रपूर

मोबा. ९८८१९४५५५७

प्रस्तावना

मराठी साहित्यात काव्यची अत्यंत वैभवशाली आणि समृद्ध परंपरा आहे. या मराठीच्या भव्य महाव्दारी संतकाव्याने तोरण बांधले असले तरी काव्याची ही वैभवी पताका पुढे पंतकाव्य, शाहिरी काव्य, आधुनिक कवितेने आपल्या खांद्यावर मिरविली. या काव्यवाटचालीतील प्रत्येक पायरी बरोबर तिच्यातील आशय आणि अभिव्यक्ती बदलत गेली. परमेश्वराचा घ्यास व परमेश्वर चिंतन यास केंद्रस्थानी मानून संतकाव्य निर्माण झाले. परंतु मानसाला कवितेचा नायक करण्याची मोठी कांती आधुनिक कवितेने केली. केशवसुताना आधुनिक कवितेचे जनक म्हटल्या जाते. प्रेमविषयक कविता, राजकीय कविता, सामाजिक कविता, निसर्ग कविता, तात्त्विक कविता असे मानवी जीवनाच्या भाव-भावनांवर आधारित, प्रश्नांवर आधारित कवितांची निर्मिती होऊ लागली.

आधुनिक कवितेत आशय आणि अभिव्यक्तीत पुन्हा बदल झाल्याचे दिसते ते नवकवितेत नवकवितेचे जनक आपण डॉ. सी. मर्देंकरांना म्हणतो. सामान्य व त्यातही मध्यमवर्गीय माणूस मर्देंकरांच्या कवितेचा अभ्यासाचा व चिंतनाचा विषय आहे. 'काही कविता' या कवितासंग्रहाने दुस-या महायुद्धाची पार्श्वभूमी आहे. या महायुद्धामुळे मानवी जीवनात काय स्थित्यंतर झाली सामान्य मानसाचे जीवन कसे उध्वस्त झाले भारताबद्दल खूप दूर हे युद्ध होऊनही त्याच्या इच्छा भारतीय लोकना कशा सोसाव्या लागल्या याचे चित्रण आहे.

'मर्देंकरांच्या कवितांतील विज्ञान प्रतिमा' हा एक महत्त्वपूर्ण अभ्यासविषय आहे. मर्देंकरांच्या कवितेचे प्रमुख अंतःसूत्र हे माणूस आहे. त्यामुळे मानव आणि मानवी जीवन यास व्यापून असलेल्या विज्ञानाचेही चिंतन त्यांच्या कवितेत आले आहे. विज्ञानाबद्दलचे त्यांचे विचार व अत्यंत सूक्ष्म विज्ञान प्रतिमाही त्यांच्या कवितेत आल्या आहेत.

नवज्ञानविज्ञान आणि यंत्रविषयक मर्देंकरांचा दृष्टीकोन व्यक्त करण्याच्या अनेक कविता आहेत. मर्देंकर बुद्धीबंदी, विज्ञाननिष्ठ आणि विज्ञानावर श्रद्धा असणारे कवी आहे. विज्ञानाने केलेल्या प्रगतीचे महत्त्व समजूनही विज्ञानाने इतकी प्रगती करूनही मानवी मुलभूत प्रश्न सुटले नाहीत याची त्यांना खंत वाटते.

आहे विज्ञान महंत। आणि भावनेने संत।

जन्ममृत्यूची ना खंत। टळे परी ॥

आहे रक्तात उजाळा। सूक्ष्मदर्शी चष्मा डोळा।

नाही बुद्धीचा पांगळा। मानव मी॥

विज्ञानाचे महत्त्व त्यांना जाणवत असले तरी माणसाच्या जन्ममृत्यूचे गुढ विज्ञान सोडवू शकले नाही. त्या अर्धाने डोळ्यांना विज्ञानरूपी अतीसूक्ष्म दाखवणारी दुर्बिण डोळ्याला लावली तरी मानवी जीवनातले गुढ मानवाची पांगळी बुद्धी उक्कलू शकली नाही हे त्यांना सतत जाणवत राहते.

विज्ञानाने आम्हाला काय दिले? हा प्रश्न मर्देंकरांना सतत छळत राहतो. दुस-या महायुद्धात झालेला मानवी जीवनाचा भयाण संहार ते पाहतात. हिरोशिमाचा झालेला विध्वंस ते पाहतात. विज्ञानवादी दृष्टीकोन

असर्ण, विज्ञान आपल्या विचारात आघरणात रुजवण आणि विज्ञानाचा वापर आपण कसा करतो यात फरक, आहे. मर्देंकरांना विज्ञानाचा होणारा गैरवापर दिसत राहतो.

प्रमाचे लक्षाळे

सौंदर्य नक्ताळे

शोषू?

आसपास

मुडटायांची रास

मोळयांची पराग

विमानाचे हल्ले

बेचिरान जित्ते

विज्ञानाचा गैरवापर करून माणसाने मानव्यहीन प्रवृत्तीचा परिचय दिलाय. विज्ञान हे मानव्यविरोधी नाही. ते मानवाच्या प्रगतीसाठी आहे. पण माणूस जर त्याचे महत्त्व जाणून न घेता त्याचा विध्वंसासाठी उपयोग करत असेल तर त्या विज्ञानाच्या नाही तर माणसाच्या मर्यादा आहेत ही मर्देंकरांची दृष्टी आजच्या परिस्थितीतही समर्पक वाटते आजही जागतिक पातळीवर सर्वत्र अतिरेकी, दहशतवादी विज्ञानाचा विध्वंसासाठी वापर करीत आहे.

विज्ञानाच्या प्रगतीने अखिल मानवाचे हीत झाले काय? सामाजिक जीवनातील विषमता मिटली काय? या डलट सामाजिक विषमतेची दरी अधिक खोल झाली मुठभर भांडवलदारांकडे समृद्धता आली तर कामगार आणि सर्वसामान्यांचे जीवन अधिक हलखोईचे झाले. माणूनच अर्धपोटी, अर्धनग्न असलेल्या टिपा बडवीत भिक मागणारा पोणा बघून त्याची पोससाठी असणारी लाचारी बघून ही संपूर्ण मानवाचीच हलखोई त्यांना वाटते. आणि मग मर्देंकरांच्या मनात प्रश्न उभा राहतो.

सत्याचे सुपीक। विरवातून वेचू

प्रयोगात खेचू। परमाणू।।

अधिकार ऐसा। मिळविला आम्ही

आमूच्याच धावी। नठाळ का?

विज्ञानयुगाने आलेले यंत्रयुगही मर्देंकरांनी बुद्धीवादी भूमिकेतून स्वीकारने पण या यंत्रमंत्राच्या जागरात माणसाला आपल्या परमशक्तीचा विसर पडतोय येवढय नाही तर यंत्रयुगात जगता जगता माणूस स्वतःच एक यंत्र होतोय. त्याचं जगणं यात्रिक झालंय हे त्यांना दिसत होतं।

सकाळी उठोनी। चहा कॅफी प्यावी

तशीच गाठावी। विजगाडी।।

दानी तूण घ्यावे। हजूर म्हणूनी

दुपारी भोजन। हेची सार्व।।

भाषिक समृद्धी - मर्देंकरांनी विज्ञान प्रतिमा वापरून भाषिक दृष्टयासुद्धा समृद्धी आणली आहे. मर्देंकरांचा ज्ञानविज्ञानबाबतचा दृष्टीकोन व त्यांनी वापरलेल्या विज्ञान प्रतिमा या दोहोंचे अत्यंत सुंदर उदाहरण म्हणजे

पंचचली जरी रज दिव्यानी ही कविता आहे. अज्ञानरूपी अंधाराला नव्या ज्ञान विज्ञानरूपी दिव्यानी पंश्वर करण्याचा प्रयत्न केला तरी 'कुणी तरी सतत काळोख पंपत आहे.

पंश्वरली जरी रज दिव्यानी

तरी पंपतो कुणी काळोख

यात येणारे पंचचरली, पंपतो यासारखे शब्द मराठीत नाही पंचचर, पंप या इंग्रजी शब्दाला मराठी प्रत्यय लावून त्यांनी नवीनच शब्द तयार केलाय तसेच खरी रज, खरी कुजी, अबलख पिस्टन अशा अनेक प्रतिमातून माणसाच्या संज्ञाहीन मनाची अशक्तता ते दाखवतात.

वृतीत जीवन सुटी कल्पना

टिंग टिंग जैसा छोटा नंबर

सलग जमेना एक भावना

हॅलो हॅलो ला हलकट उत्तर

या कवितेतून विज्ञानाने शोध लावलेल्या दूरध्वनीचा प्रतिमादाखल उपयोग करून ते मानवी जीवनातील विसंवाद सांगतात.

आशयाचा गडदपणा - मद्धेकर विज्ञानदृष्टे होते असा आरोप त्यांच्यावर होतो. पण हे खरे नाही. मद्धेकरांनी विज्ञानाचं मोठेपण बुध्दीबाली मनाने नेहमीच मान्य केले पण विज्ञानाच्या महत्वाबरोबरच माणसाने ते योग्य प्रकारे आत्मसात न केल्याने आलेल्या मर्यादा त्यांना जाणवत राहिल्या या आपल्या विचारांना व कवितेतील आशयद्वय्याला अधिक गडद करण्यासाठी अधिक तीव्र करण्यासाठी त्यांनी विज्ञान प्रतिमा वापरल्या.

१) लावा दुर्बिन आकाशी। फोडा परमाणू राशी

आम्ही अघाशी उपाशी॥ आम्हा नेणे॥

२) पंगू लपे हिमालीरी । नाव घाले जॅलेदरी

जीव पैशाला पासायी। अणु-पुगी॥

३) आहे बुध्दीशी इमान । जाणे विज्ञानाची ज्ञान

परि कोठे तरी जान । तान पडे॥

४) इंजेक्शन वाढे शक्ती । इंजेक्शन जेई भीती

इंजेक्शन लठ होती । बुध्दी स्नायू ॥

अशी अनेक उदाहरणे देता येईल.

मानव आणि मानवी जीवन हाच मद्धेकरांच्या विचारांचा आणि कवितेचा विषय आहे त्यामुळे रजे ज्ञानविज्ञानाच्या पुढात मानवी जीवनाचे सतत ते चिंतन करतात. विज्ञान हे साधन आहे. पण त्याचा मानवी प्रगतीसाठी उन्नतीसाठी, समृद्धीसाठी केवळ उपयोग न होता मानवी जीवनाच्या विध्वंससाठी उपयोग होतोय या पुढात मानवीजीवन मानव्यहोन, असंबद्ध, विसंवादी, यांत्रिक, कृत्रीम होतंय याची खंत त्यांना सतत जाणवते व आपल्या या आशय द्वाल्याला अधिक गडद व तीव्र करण्यासाठी त्यांच्या कवितेत जागेजागी विज्ञान प्रतिमा येतात.

MAH/MUL/03051/2012
ISSN-2319 9318

Special Issue 25th February 2018

Vidyaawarta®

International Multilingual Research Journal

Bharatiya Vidya Mandir Amravati's
Bharatiya Mahavidyalaya, Morshi Dist. Amravati
(Affiliated To Sant Gadge Baba Amravati University, Amravati)

One Day National Conference
On

**Recent Trends In Geography
For Wildlife And
Environment Conservation**

Principal
G.S. Meshram

Chief Editor
Prof. Virag Gawande

Editor
Dr. Sawan Deshamuk

Organized By
Department Of Geography
Bharatiya Mahavidyalaya, Morshi Dist. Amravati
In Collaboration With
Aadhar Social Research & Development Training Institute, Amravati
&
Centre for Animal Rescue & Study, Amravati.

MAH/MUL/ 03051/2012

ISSN :2319 9318

Bharatiya Vidya Mandir Amravati's
Bharatiya Mahavidyalaya, Morshi Dist. Amravati
(Affiliated To Sant Gadge Baba Amravati University, Amravati)
One Day National Conference
On

Recent Trends In Geography For Wildlife And Environment Conservation.

25th February 2018

Principal

G. S. Meshram

Bharatiya Mahavidyalaya, Morshi Dist. Amravati

Chief Editor

Prof. Virag Gawande

Director, Aadhar Social Research & Development Training Institute Amravati

Editor

Dr. Sawan M. Deshmukh

Organized by

Department of Geography, Bharatiya Mahavidyalaya, Morshi Dist. Amravati

&

Aadhar Social Research & Development Training Institute Amravati

&

Centre for Animal Rescue & Study, Amravati

Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.

Reg.No.U74129 MH0013 PTC 251205
At Post Limbaganesh, Tq. Dist Beed
Pin-431126 (Maharashtra) Cell: 07588057585, 09850203295
harshwardhanpublic@gmail.com, vidyawarta@gmail.com

All Types Educational & Reference Book Publisher & Distributors www.vidyawarta.com

❖ विद्यावार्ता: Interdisciplinary Multilingual Refereed Journal Impact Factor 5.131 (IIJIF)

- 27) वैश्विक तापमान वाढीचा पर्यावरण, जैविक विविधता व कृषीवर होणारा परिणाम व उपाययोजना
प्रा. डॉ. वासुदेव जे. उईके, चांदूर रेल्वे ||101
- 28) हवामान बदलाचे संकट व परिणाम
प्रा. अनिता जा. चव्हाण (पवार), जि. अकोला ||104
- 29) हवाप्रदूषणाचा मानवी आरोग्यावर होणारा परिणाम
प्रा.डॉ.सो. अरुणा प्र. पाटील, जि. अमरावती ||106
- 30) मेळघाट प्रदेशातील आदिवासी जमातींच्या लोकसंख्येचे कुपोषण व सरकारी योजना
डॉ. रजनी एम. देशमुख & प्रा. निखिल एम. देशमुख, चंद्रपूर ||108
- 31) Impact of Irrigation on Agriculture and Water Resource Management: A ...
Dr. Rajani Chaturvedi & Miss. Jyoti S. Rokde, Nagpur University ||112

International Multilingual Research Journal

Printing
Area
9850203295 7588057695

६) घूर प्रतिबंधात्मक कायदे तयार करणे व त्या उपायांचे पालन करणे.

७) अणुस्फोट चाचण्यांना बंदी घालणे.

८) ग्रामीण भागातील लोकांना अपारंपारिक उर्जा साधनांची जास्तीत जास्त माहिती देणे उदा. गोबर गॅस

९) ओझोनचे महत्त्व पटवून देणे.

१०) ओझोनचा -हास कसा थांबवीता येईल त्यासाठी प्रयत्न करणे.

११) CFC वर निबंधण ठेवणे (कारण ९०% ओझोनचा -हास CFC मुळे होतो)

१२) रसयन्नावर प्रतिबंध ठेवणे

संदर्भ -

पर्यावरण शास्त्र प्रा. डॉ. शा.रि. सुर्यवंशी

मेळघाट प्रदेशातील आदिवासी जमातीच्या लोकसंख्येचे कुपोषण व सरकारी योजना

डॉ. रजनी एम देशमुख,
मार्गदर्शक,
भारतीय महाविद्यालय, अमरावती

प्रा. निखिल एम. देशमुख
संशोधक,
सरदार पटेल महाविद्यालय, गवदपूर

सारांश:

भारत हा देश कुपोषणा बाबतीत सतत वर्तू मध्ये असून, जागतिक क्रमवारीत कुपोषणामध्ये भारताचा प्रथम क्रमांक लागतो. कुपोषण हे आजही भारतातील विविध राज्यामध्ये असलेले दिखून येते. आदिम जमातीच्या लोकसंख्येमध्ये तराच जे लोक दुर्गम भागात निवास करतात तेथे आढळते. कुपोषणाचे उच्चाटन करण्याचे अनेक प्रयत्न शासकीय स्तरावर सुरू असूनही ही समस्या आजही डोके वर काढतात दिवते. आज अनेक प्रदेशात कुपोषणाची प्रमाण जास्त असून महाराष्ट्रातील मेळघाट हे क्षेत्र सुद्धा कुपोषणाचे केंद्र आहे. आज कुपोषण कमी करण्यासाठी विविध उपाय योजनांचे अमलबजावणी होत आहे, परंतु ते प्रयत्न अपूर्ण पडत आहे. महाराष्ट्राच्या एकूण लोकसंख्येमध्ये आदिवासी लोकसंख्या ही २०११ नुसार १०.५.२० (९.५५) लक्ष अशी होती. तर अमरावती जिल्ह्यातील मेळघाट प्रदेशातही आदिवासी जमातीची लोकसंख्या ही ९. ऐवजी आढळते व त्यामध्ये कुपोषणाचे प्रमाणही धरपूर आहे. ग्रामूखवते ० ते ६ वर्षांमधील बालकांमध्ये ही समस्या पाहण्या मिळते.

सरकारी सहयोगातून बालविकास अधिकारी व अंगणवाडी सेवा केंद्र या माध्यमातून करोडोत मुलांना आहार, औषधा, सेवा दिली जाते. तसेच विविध आर्थिक, सामाजिक, स्तरावर योजनां माध्यमातून जगात परंतु आजही जास्त कुपोषण (SAM) मध्यम कुपोषण (MAM) अशा कुपोषित स्तरावरील मुलांची समस्या जास्त आढळते.

विज संज्ञा: मेळघाट प्रदेश, आदिवासी जमाती, योजना, कुपोषण, (SAM, MAM)

प्रास्ताविक:

लोकसंख्या भूगोलाच्या अभ्यासात उपयुक्त लोकसंख्येला अधिक महत्त्व आहे. कोणत्याही क्षेत्रात उच्च गुणवत्ता प्राप्त व कार्यक्षम लोकांना महत्त्वाचे स्थान आहे. व कार्यक्षमता ही शिक्षण, आरोग्य, आहार, गरणीमानाच्या दर्जा इ. अनेक घटकांवर आधारलेली असते. पातळी सर्वोच्च महत्त्वापूर्ण घटक म्हणजे आहार. ह्या भारत हा असा देश होय जेथे आजही ४० लोकसंख्या ही अर्धपोटी जापी जाते. तर ५० लोकसंख्येला नक्कड पाणी पिण्यासाठी उपलब्ध नाही. जर कार्यक्षम लोकसंख्येत वाढ करावयाची असेल तर प्रथम त्यांना आहाराबाबत जागरूक करणे आवश्यक आहे. परंतु भारत हा देश जगात कुपोषणाबाबत प्रथम क्रमांकावर येतो व हे कुपोषण भारतात अति दुर्गम, अप्रगत, आदिवासी बंहुल क्षेत्रांमध्ये आढळून येते. तसेच महाराष्ट्रातील प्रमुख जिल्हे मंदूरवार, अमरावती, पालघर, नांदेड, यशतमाळ येथे हे कुपोषणाचे प्रमाण जास्त आहेत. भारतात बालकांच्या कुपोषणाचे प्रमाण जास्त आहे. आपल्या देशात एकूण लोकसंख्येपैकी जवळ-जवळ ४० बालके हे कुपोषणाच्या विळख्यात आहे.

उपलब्ध भोजन व मानवी आरोग्य यांमध्ये जवळता संबंध आहे. असं लोक जे अपर्याप्त मात्रे मध्ये भोजन प्राप्त करतात, ते अनेक रोगांनी ग्रसलेले असतात. भूक व कुपोषणामुळे ते कमजोर होतात त्यामुळे त्यांची रोग प्रतिकारक्षकता कमी होते.

अभ्यासक्षेत्र:

अमरावती जिल्ह्याच्या उत्तरेस सातपुडा पर्वतरांगामधील गावोळनड पर्वतरांगेच्या पायथ्याशी

मेळघाट प्रदेश आहे. अमरावती जिल्ह्यातील मेळघाट प्रदेशात धारणी व चिखलदरा या क्षेत्र तालुक्याच्या समावेश होतो. याचा अक्षावर्ततीय विस्तार २१°३१' उत्तर २१°४०' उत्तर तर रेखावर्ततीय विस्तार ७६°३०' पूर्व ते ७७°३०' पूर्व रेखावर्तान्या दरम्यान असून या प्रदेशात (३,६८,९३६.१६) चौ.कि.मी. क्षेत्र व्यापलेले आहे याची समुद्रसपाटीपासूनची सर्वसाधारण उंची २०० ते १२०० मीटर असून या प्रदेशाचा बहुतांश भाग डोंगराळ व पर्वतीय प्रदेशात असून तो दाट जंगलाने व्यापलेला आहे.

अभ्यासपद्धती:

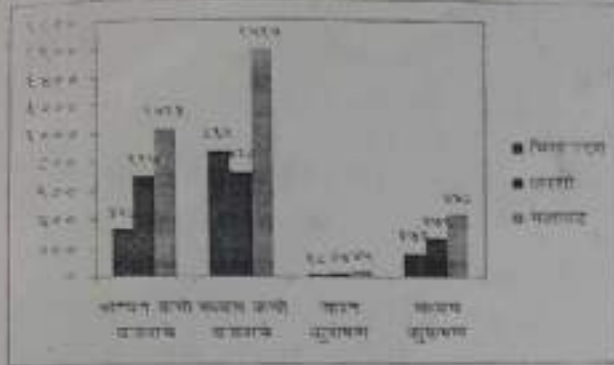
मेळघाट प्रदेशातील चिखलदरा व धारणी तालुक्यातील कुपोषित मुलांची आकडेवारी ही प्राथमिक स्वरूपाची आहे. ही माहिती जिल्हा परिषद व बाल विकास प्रकल्प अधिकारी यांच्या कार्यालयाद्वारे प्राप्त झाली आहे. मेळघाट प्रदेशामध्ये राबविल्या जाणाऱ्या योजनांची माहिती सुध्दा पंचायत समिती (धारणी व चिखलदरा) तसेच जिल्हा परिषद, बाल विकास प्रकल्प अधिकारी यांच्याद्वारे प्राप्त झाली आहे.

विषय विवेचन:

मेळघाट प्रदेशातील कुपोषित बालकांची संख्या

	SUM	MUW	SAM	MAM
प्रकार	जलयत कधी व जवळचे	मध्यम कधी व जवळचे	जास्त कुपोषण	मध्यम कुपोषण
चिखलदरा	१३०	८९९	१८	१७९
धारणी	६९५	१३८	१०	२०५
मेळघाट	१००३	१०९७	२८	४८४

स्त्रोत: महिला व बाल कल्याण विभाग जिल्हा परिषद, अमरावती, मेळघाट संक्षिप्त माहिती.

मेळपाट प्रदेशामध्ये आदिवासी जमातीच्या लोकसंख्येमध्ये कुपोषणाचे प्रमाण हे खूप जास्त आहे. प्रस्तुत आलेखामध्ये यामध्ये अत्यंत कमी वजनाचे, मध्यम कमी वजनाचे, जास्त कुपोषण असणारे व मध्यम कुपोषण अशी वर्गीवारी केली असताना अत्यंत कमी वजनाचे व मध्यम कमी वजनाच्या बालकांची संख्या जास्त आहे. जास्त कुपोषण व मध्यम कुपोषण असणाऱ्या बालकांची संख्या सुद्धा मध्यम स्वरूपाची आहे.

SUM (अत्यंत कमी वजनाची बालके)

मेळपाट प्रदेशामध्ये अत्यंत कमी वजनाची एकूण बालके १,०२३ एवढी आहे. यामध्ये धारणी तालुक्यात ६९५ तर चिखलदरा तालुक्यात ३२८ बालके अत्यंत कमी वजनाची आहे.

चिखलदरा तालुक्यामध्ये SUM मधील ३२८ बालकांचे वितरण पाहिल्यास ते सर्वात जास्त घुरणी ६५, खटकाली ४०, हतरु ३७, सलोना ३८ या प्रकल्पातील बिट मध्ये सर्वात जास्त होती, तर जारोदा ३९ येथे तो खूप कमी होती.

धारणी तालुक्यामध्ये SUM मधील बालकांची एकूण संख्या ६९५ होती. यामध्ये टिंका १३५, कळमखार ८२, विजुधावडी ७९, साद्रावाडी ९६, पुळवाट ६६ या बिट मध्ये सर्वात जास्त SUM बालकांची संख्या आढळते, तर चाकर्दी ३५, दुनी ४२ येथे SUM बालकांची संख्या खूप कमी आहे.

MUM (मध्यम कमी वजनाचे बालके)

मेळपाट प्रदेशात MUW बालकांची एकूण संख्या १,५९७ एवढी खूप जास्त स्वरूपाची आहे. यामध्ये चिखलदरा तालुक्यात MUW बालकांची एकूण संख्या ८६९ तर धारणी तालुक्यात ही संख्या ७२८ असून

चिखलदरा तालुक्यातही कमी आहे.

चिखलदरा तालुक्यातील सलोना २२५, जरीना १०४, सेमाडोह ९७, मोठा ५६, डभुसाडा २०५ अशी खूप जास्त असून, घुरणी ३९, हतरु ३९, खटकाली ८८ येथे ही संख्या कमी झाली आहे.

धारणी तालुक्यात विजुधावडी ११३ व कळमखार १०८ या बिट मध्ये MUW बालकांची संख्या खूप जास्त आहे. तर दुनी २८, चाकर्दी ३६, साद्रावाडी ५६, वैरागड ५० हे बालकांची संख्या खूप कमी आहे.

SAM (जास्त कुपोषित बालके)

SAM म्हणजेच जास्त कुपोषित बालकांची एकूण संख्या ही मेळपाट प्रदेशात ८५ असून यात चिखलदरा तालुक्यात १८ व धारणी तालुक्यात २७ एवढी विभाजीत झाली आहे.

चिखलदरा तालुक्यातील घुरणी ४, गौलखंडा ६ या बिट मध्ये ही संख्या खूप जास्त आहे.

धारणी तालुक्यात विजुधावडी ७, टिंका ४, दुनी व कळमखार येथे क्रमक्रमे ३ एवढी मध्यम स्वरूपाची आहे. तर चाकर्दी बिट मध्ये कुपोषित बालके आढळत नाही.

MAM (मध्यम कुपोषित बालके)

मध्यम कुपोषित बालकांची (MAM) संख्या ही मेळपाट प्रदेशात ४४८ एवढी आहे. या धारणी तालुक्यात २७६ तर चिखलदरा तालुक्यात २७२ आहे. धारणी तालुक्यामध्ये टिंका ७३, विजुधावडी ३५ बिट मध्ये ही संख्या खूप जास्त आहे. तर दुनी ९, कळमखार १२, येथे ती कमी झाली आहे.

चिखलदरा तालुक्यात घुरणी ४०, मोठा ३९ बिट मध्ये MAM बालकांची संख्या खूप जास्त आहे. तर जारोदा ५, सेमाडोह १० येथे MAM बालकांची संख्या कमी झाली आहे.

एकदरीतच घुरणी, गौलखंडा, टिंका, विजुधावडी या बिट मध्ये SAM कुपोषित बालकांची संख्या जास्त आहे. तर मध्यम कुपोषित MAM बालकांची संख्या घुरणी, मोठा, टिंका, विजुधावडी बिट मध्ये जास्त आहे.

तर SUW अत्यंत कमी वजनाच्या बालकांची संख्या ही घुरणी, खटकाली, टिंका, कळमखार या बिट मध्ये खूप जास्त आहे. इथे मध्यम कमी

बच्चानांच्या वारक्यान्वये संख्या ही सरासरी, जसेदा, टिफ्टेसडा, कळसकर, टिफ्टे, विजुधावडी या विट मध्ये खूप जास्त आहे.

मेळघाटप्रदेशात राबविण्यात येणाऱ्या योजना

महिला व बाल कल्याण विभाग जिल्हा परिषद अमरावती अखेर राबविण्यात येत असलेल्या विविध योजनांमध्ये यादी.

१. इंदिरा गांधी मातृत्व सहयोग योजना

इंदिरा गांधी मातृत्व सहयोग योजना महाराष्ट्र राज्यात असल्याने व थोडा काळ जिल्ह्यात एकात्मिक कार्यविभाग (ICDS) मारुत राबवित्या जाते. याला नाका, मरुत नाका व अन्नक यांचे आरोग्य व पोषणाचा, सार अर्थविषयासाठी बुडीत मजुरीपोटी व केवळाला जहाजाने बघाई मणून ही योजना सुरू करायला आली आहे.

२. बालसाधन योजना

आर्थिक परिस्थितीमुळे मुलांचे पालन करण्यास असमर्थ असलेल्या कुटुंबातील ० ते १८ वर्षांपासूनील बालकांसाठी मरुतकालीन पालकांला रु. ४२५ दरमहा जास्त मरुतकालीन अनुदान. तसेच देखरेख देवणाऱ्या मरुतकालीन स्थळांसाठी मरुतला प्रती लाभाई रु. ७५ जास्तला दरमहा अनुदान.

३. जननी सुरक्षा योजना

कॅट शासनाने राष्ट्रीय प्रमोण आरोग्य मिशन अखेर जननी सुरक्षा योजना सन २००५-२००६ च्या सुरू राबविले कार्यविभाग करण्यात आली आहे. परिणामी राज्यात कॅट शासनाने सुरू असलेली राष्ट्रीय मातृत्व स्थान योजना थट करण्यात आली आहे. या नवीन योजनेस सार नवमतीवरील योजनेअंतर्गत मातृत्व लाभ देण्यास लाभाईला देत असल्यावरून मिळू शकते. ४. भारतारत हा. ए.पी.जे. अब्दुल कलाम अखून आहार योजना.

मातृत्व शासनाने भारतारत हा. ए.पी.जे. अब्दुल कलाम अखून आहार योजना या नावाने महाराष्ट्र राज्यातील १६ जिल्ह्यांमध्ये ८५ आदिवासी मातृत्वस्थानांमध्ये योजना सुरू करण्याचा आदेश यांगला निर्णय घेतला आहे. दिनांक १ डिसेंबर २०१५ रोजी या अखून, जिल्हा अमरावती, या मुख्य कार्यकारी अधिकारी व या शाखातील महिला व बालकल्याण यांचे प्रमुख उपस्थितीत योजनेचा शुभारंभ दिनांक २

डिसेंबर २०१५ रोजी विखलदरा तालुक्यातील विहाली या गावामध्ये करण्यात आला. तसेच मेळघाट, भारणी व विखलदरा तालुक्यांमध्ये प्रत्येकी ३० अशा एकूण ६० अंगणावाडी वेळामध्ये योजना सुरू झाली असून अनुदार प्राप्त होताना सार अंगणावाडी मध्ये योजना सुरू करण्यात येईल.

एकंदरीतच मेळघाट प्रदेशात कुपोषणाच्या उच्चदरासाठी राबविण्यात येणाऱ्या योजना या अत्यंत कमी व प्रत्येक कुपोषित बालकावरून पोषणाच्या नाही. कारण आदिवासी लोकसंख्येमध्ये अज्ञान व मजुरीसाठी दुसऱ्या जिल्ह्यामध्ये स्थलांतरीत प्रमाण जास्त असल्यामुळे तसेच आरोग्य विषयक सोयी सुविधांच्या कमतरनेमुळे कुपोषणाचे प्रमाण हे आढळतावाते जात आहे. शासनाने आदिवासी लोकांची आर्थिक याजू बळकट करून त्यांना स्वयंभू करणे गरजेचे आहे जो पर्यंत त्यांना आहाराचे व गेजगार मिळकतीची माधने उपलब्ध होणार नाही. तोपर्यंत मेळघाट प्रदेशातील कुपोषणाचे प्रमाण कमी होणार नाही.

निष्कर्ष:

१. मेळघाट हा प्रदेश अत्यंत दुर्गम व पर्वतीय स्वरूपाचा असल्यामुळे येथे आदिवासी जमातीच्या लोकांची संख्या खूप जास्त आहे.
२. पर्वतीय प्रदेश असल्याने येथे जंगलाचे प्रमाण जास्त असल्याने कृषी क्षेत्र कमी आढळते.
३. येथे प्राथमिक स्वरूपाचे व्यवसाय मोठे प्रमाणात चालतात त्यामुळे प्राथमिक अर्थव्यवस्था येथे पाहायला मिळते.
४. वैद्यकीय सेवा प्रत्येक गावामध्ये नाही, त्यामुळे गरीब स्त्रीया व बालके दगावतात.
५. पिण्याच्या पाण्याची व चांगल्या पोषण आहाराची या प्रदेशात कमतरता दिवून येते.

संदर्भ ग्रंथसूची

१. हुसेन मजीद (२००४), ए.पी. भुगोल, न्यू दिल्ली, राका पब्लीकेशन, पृष्ठ क्र. २६१-२६९.
२. महिला व बालकल्याण विभाग, विखलदरा.
३. महिला व बालकल्याण विभाग, भारणी.
४. महिला व बालकल्याण विभाग, जिल्हा परिषद, अमरावती.
५. जिल्हा परिषद व बालविकास प्रकल्प अधिकारी कार्यालय, अमरावती.

Peer Reviewed Referred
and UGC Listed Journal
(Journal No. 40776)

ISSN 2277 - 5730
AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
QUARTERLY RESEARCH JOURNAL

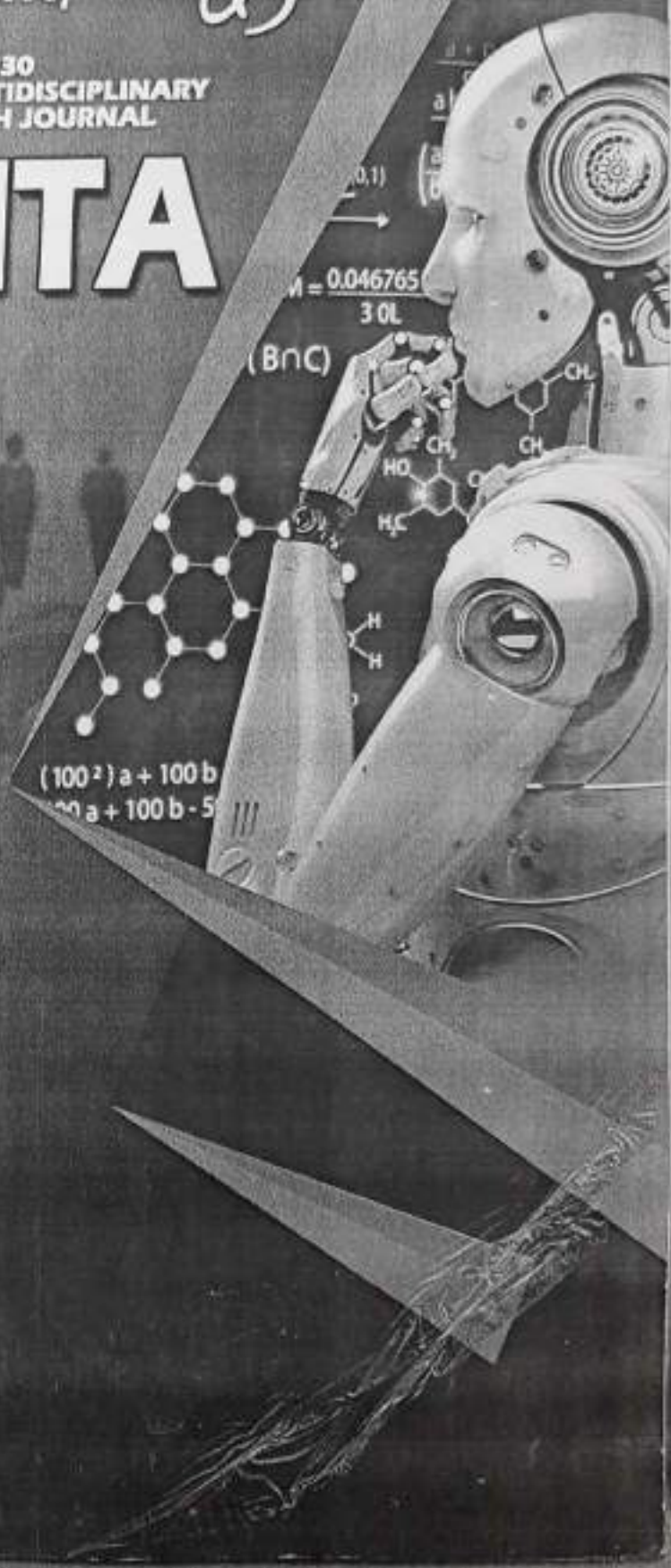
AJANTA

Volume-VIII, Issue-I
January - March - 2019
English Part - II /
Marathi Part - VI

IMPACT FACTOR / INDEXING
2018 - 5.5
www.sjifactor.com

Ajanta Prakashan

❧ CONTENTS OF MARATHI PART - VI ❧

अ.क्र.	लेख आणि लेखकाचे नाव	पृष्ठ क्र.
१	म. ज्योतिबा फुले यांच्या साहित्यातील शेतकरी जीवनाचे चित्रण डॉ. दिपाली प्र. गावंडे	१-३
२	मेळघाट प्रदेशातील आदिवासी जमातींच्या स्त्री लोकसंख्येच्या कृषी व्यवसायातील सहभाग २००१ व २०११ प्रा. निखिल एम. देशमुख	४-७
३	भारतीय शेतकऱ्यांच्या समस्या व आव्हाने Dr. Ajay J. Dubey	८-१२
४	भारतीय शेतीचा इतिहास डॉ. शंकर मारोती सावंत	१३-१७
५	कृषी रोजगार आणि महिला डॉ. राजेश जानराव काळे	१८-२२
६	भारतीय शेतीच्या समस्यांचे वर्गीकरण Dr. Manish N. Moharil	२३-२७
७	भारतीय शेती : अतिवृष्टी व अवर्षणरूपी आपत्तीचे व्यवस्थापन डॉ. निलम एम. छंगाणी	२८-३२
८	शेतकरी जीवन आणि त्याचे साहित्यातील पडसाद डॉ. सी. वीरा मांडवकर	३३-४०
९	यक्ष प्रश्न !!!!! शहरीकरणामुळे शेतकऱ्यांच्या जीवनाला धोका ? Prof. Bharati Motiram Lankeshwar	४१-४२
१०	कृषि अर्थशास्त्र डॉ. अजय नानाजी सरदकर	४३-४४
११	शेतकरी जीवनाचे साहित्यातील दर्शन डॉ. वैजनाथ अनमूलवाड	४५-४७
१२	विदर्भातील शेतजमिनीचे व्यवस्थापन प्रा. डॉ. विजय जाधव	४८-५०

२. मेळघाट प्रदेशातील आदिवासी जमातीच्या स्त्री लोकसंख्येच्या कृषी व्यवसायातील सहभाग २००१ व २०११

प्रा. निखिल एम. देशमुख

भारदार पटेल महाविद्यालय चंद्रपूर

सारांश

कोणत्याही प्रदेशातील लोकसंख्येतील कार्यकारी लोकसंख्या किंवा विविध व्यवसायात सहभागी असलेली लोकसंख्या ही त्या प्रदेशाच्या आर्थिक परिस्थितीचे प्रतिनिधीत्व करते. म्हणजे प्रदेशाचा आर्थिक विकास हा आपल्याने लोकसंख्येच्या जातिवर्गावर सुद्धा अवलंबून असतो. मानव या विविध प्रकारच्या कार्यात मान असतो. त्याला मानवी व्यवसाय म्हणजे आहे. दुसऱ्या बाजूला मान रवे तर जीवन जगण्याकरीता किंवा जीवन व्यापनाकरीता जी क्रिया क्रिया कार्य केले जाते, त्या क्रियेला व्यवसाय म्हणजे आहे. मेळघाट हा प्रदेश प्रामुख्याने डोंगराळ, जंगल व्याप्त व दुर्गम प्रदेश म्हणून ओळखला जातो. येथे प्रामुख्याने प्राथमिक व्यवसाय मोठ्या प्रमाणावर चालतात. यात कृषीवर आधारीत व्यवसाय जास्त प्रमाणात चालतात. आदिवासी जमातीच्या एकूण लोकसंख्येपैकी किती प्रमाणाने लोकसंख्या कृषी व्यवसायामध्ये गुंतलेली आहे, त्याचे अध्ययन केले आहे.

विषयवार्ड :- कार्यकारी, व्यवसाय, प्राथमिक, कृषी, जमाती.

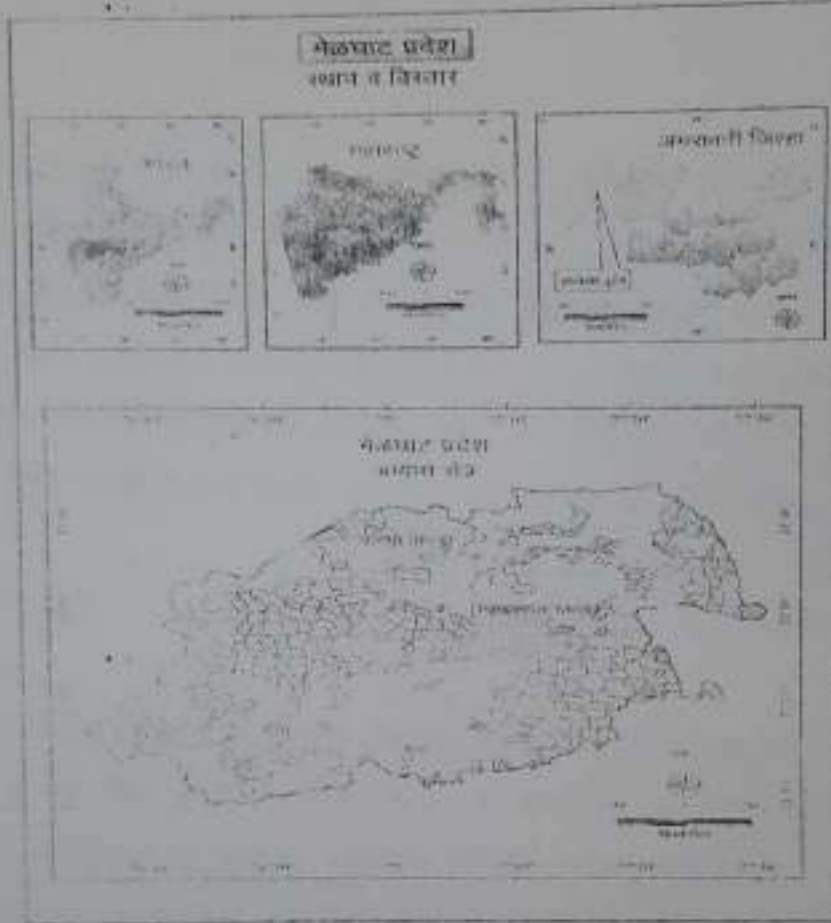
प्रस्तावना

कृषी हा पुरुष लोकसंख्येची मजोदारी असणारे क्षेत्र असे आपणच वाटते परंतु आदिवासी जमातीच्या स्त्री लोकसंख्येची कृषी व्यवसायातील लोकसंख्येचा सहभाग हा खूप जास्त आहे. कारण आदिवासी जमाती मध्ये पुरुष व स्त्री हे दोन्ही घटक योग्यरीत्या कोणतेही कार्य करतात. २००१ नुसार मेळघाट प्रदेशातील आदिवासी जमातीच्या स्त्री लोकसंख्येमध्ये कृषी व्यवसायातील विभागणाले कृषी व्यवसाय करणारी एकूण स्त्री लोकसंख्या ही १२,६५३ (५१.७५%) होती, तर २०११ ला ही लोकसंख्या २८,०६० (७८.४०%) एवढी झाली. जी २००१ च्या तुलनेत २०११ ला (२६.६५%) एवढी जास्त आहे. ६० : पेक्षा जास्त आदिवासी जमातीच्या स्त्री लोकसंख्येचे कृषी व्यवसायातील वितरणामध्ये २००१ च्या जनगणनेनुसार १३४ (४२.२७) गावे समावीष्ट होती, तर लोकसंख्या ६,२०४ (७६.०४%) होती. २०११ ला ही गावे १८५ (५८.३६%) आणि लोकसंख्या ही २५,५८७ (६१.०८%) होती जी, २००१ च्या तुलनेत (०९.४) जास्त आहे. म्हणजेच आदिवासी जमातीच्या स्त्री लोकसंख्येचा ७५ : पेक्षा जास्त सहभाग हा कृषी व्यवसायात आहे.

अभ्यास-क्षेत्र

मेळघाट प्रदेश हा अमरावती जिल्ह्यातील उत्तरेकडील, धारणी व विखलदरा हे दोन तालुक्यांनी मिळून बनलेला आहे. या प्रदेशाचा विस्तार सुमारे २०° १८' उत्तर ते २१° ४६' उत्तर अक्षांश असून रेखावृत्तीय विस्तार ७६° ४२' पूर्व ते ७७° २२' पूर्व रेखांश आहे. हे दोन्ही ही तालुके मिळून मेळघाट प्रदेशाचे एकूण क्षेत्रफळ ३,६७० चौ.कि.मी. (अमरावती जिल्हा जनगणना पुस्तिका २००१ नुसार) आहे. या प्रदेशाने अमरावती जिल्ह्याचे एकूण २०.०५% क्षेत्र व्यापलेले आहे. यात धारणी तालुक्याने १,४६२.५० (३६.८४%) चौ.कि.मी क्षेत्र व विखलदरा तालुक्याने २,२०७.५० (६३.१६%) चौ.कि.मी. क्षेत्र आहे. सर्व्हेरॉईट हमेसरी नुसार या प्रदेशाचे

जगा क्षेत्रफळ ३,६४८.८२ चौ.कि.मी. एवढे भरते. मेळघाट हा प्रदेश तापी नदीच्या दक्षिणेस असून त्याच्या उत्तरेस व पश्चिमेस मध्य प्रदेशातील निसार जिल्हा असून, पूर्वेस बैतूल जिल्हा आहे, तसेच दक्षिण व नैऋत्येस विदर्भातील बुलढाणा व अकोला हे जिल्हे येतात तर दक्षिणेस अमरावती जिल्ह्यातील अचलपूर व अंजनगाव सुर्जी हे तालुके येतात.

प्रदेश

मेळघाट प्रदेशातील आदिवासी जमातींच्या स्त्री लोकसंख्येचे कृषी व्यवसायातील सहभागाचा अभ्यास करणे.

संशोधन पद्धती

प्रस्तुत शोध निबंधा करिता द्वितीय स्वरूपाच्या आकडेवारीचा उपयोग करण्यात आला आहे. तसेच २००१ व २०११ च्या आकडेवारीनुसार २१७ गावातील कृषी व्यवसायातील स्त्री लोकसंख्येच्या सहभागाने तुलनात्मक अध्ययन करण्यात आले आहे.

वितरीकरण

मेळघाट प्रदेशात आदिवासी जमातींची लोकसंख्या ही मोठ्या प्रमाणात असून या लोकसंख्ये पैकी ६० : लोकसंख्या ही कृषी कार्य करते. यात पुरुष लोकसंख्येपेक्षा स्त्री लोकसंख्या ही मोठ्या प्रमाणात या व्यवसायात कार्य करतांना दिसते. कारण पुरुष हे इतर कार्य करण्यासाठी स्वतंत्र करताना दिसतात. कृषी कार्यात मजुरी चे प्रमाण जास्त असलेले दिसते कारण हा प्रदेश डोंगराळ असून खूप चोट्या जागावर कृषी केले जा. २००१ तुसार ६०: पेक्षा जास्त आदिवासी जमातींच्या रिषयांची कृषी व्यवसायातील लोकसंख्येचे वितरण मेळघाट प्रदेशातील चारणी तालुक्यामध्ये मध्यभागी वाट असलेले दिसून येते, उत्तर चारणीकडे ते वितरण कमी होत गेलेले आढळते. तर दक्षिण दिशेला ते खूप विरळ स्वरूपात दिसून येते. चिखलदरा तालुक्यामध्ये हे वितरण दक्षिण व पूर्वेला खूप वाट असून उत्तरेस विरळ व विखुरलेल्या स्वरूपात आढळते तसेच ते पश्चिमेस कमी झालेले दिसून येते.

सारणी

मेळघाट प्रदेश - आदिवासी जमातीची कुशी व्यवसायातील स्त्री लोकसंख्या (२००१-२०११)

स्त्री लोकसंख्येची वर्गवारी	२००१				२०११			
	लोकसंख्या	:	गावे	:	लोकसंख्या	:	गावे	:
६० :	६२०४	७१.०४	३३४	४२.२७	२१५८७	६५.०८	१८१	५८.३६
४० : - ६० :	२६८६	१६.८६	५२	१६.४०	१६२०	६.८३	३८	१२.३०
४० :	१५६३	१२.०६	१३१	४१.३२	५८३	२.०७	६३	२६.३४
एकूण	१२६५६	१००	३१७	१००	२८०६७	१००	३१७	१००

स्त्रोत:- सामाजिक व आर्थिक समालोचन, जनगणना पुस्तिका व सी.डी., अमरावती जिल्हा (२००१-२०११)

२०११ नुसार ६०: पेक्षा जास्त आदिवासी जमातीच्या स्त्री लोकसंख्येचे कुशी व्यवसायातील वितरण हे मेळघाट प्रदेशातील धारणी तालुक्यामध्ये मध्य व पश्चिम धारणी प्रदेशात खूप दाट संख्येने वितरीत असलेली दिसून येते. पूर्वेस मात्र हे वितरण छोटे विरळ होताना आढळते. तसेच ते दक्षिण व उत्तरेस मध्यम प्रमाणात आढळून येते. तर विखलदरा तालुक्यामध्ये उत्तर व दक्षिण विखलदरा प्रदेशात हे वितरण संपूर्ण विखलदरा प्रदेशात मोठ्या प्रमाणात आढळते. उत्तर-पूर्व तरंग, दक्षिण-मध्य व पूर्वे विखलदरा प्रदेशात हे वितरण दाट होताना आढळते, तर पश्चिम व दक्षिणेस हे वितरण विरळ असून ते कमी प्रमाणात आढळते. २००१ च्या तुलनेत २०११ मध्ये ६०: पेक्षा जास्त आदिवासी जमातीच्या स्त्री लोकसंख्येचा कुशी व्यवसायातील सहभागी मध्ये दाट झालेली आढळते.

२००१ व २०११ च्या जनगणनेनुसार मेळघाट प्रदेशात ४०: ते ६०: स्त्री लोकसंख्येचा कुशी व्यवसायातील वितरण १२.३० (४०: गावांमध्ये असून लोकसंख्या २,६८६ होती, २०११ मध्ये ही गावे ३६ (१२.३०) होती. तर आदिवासी जमातीची कुशी व्यवसायातील स्त्री लोकसंख्या १,६२० (६.८३) होती. ती २००१ पेक्षा (१०.०६) कमी आढळते.

२००१ नुसार ४०: ते ६०: पेक्षा कमी कुशी व्यवसायात सहभागी असणारी आदिवासी जमातीच्या स्त्री लोकसंख्येचे वितरण मेळघाट प्रदेशातील धारणी तालुक्यामध्ये प्रामुख्याने पूर्व, मध्य-धारणी, तसेच दक्षिण दिशेकडे विखुरलेली आढळून येते. तर हे वितरण प्रामुख्याने विरळ स्वरूपाचे आहे. उत्तर धारणी प्रदेशात ते खूपच अल्प प्रमाणात आहे तर मध्यभागी ते छोटे दाट आढळते. विखलदरा तालुक्यामध्ये हे वितरण उत्तर, दक्षिण तसेच पूर्व विखलदरा प्रदेशात विरळ व विखुरलेल्या स्वरूपात आढळते. दक्षिण विखलदरा प्रदेशात वितरण खूप कमी व नगण्य स्वरूपाचे आहे. पश्चिम दिशेला थोड्या प्रमाणात वितरण आढळते.

२०११ नुसार ४०: ते ६०: आदिवासी जमातीची स्त्री लोकसंख्येचे कुशी व्यवसायातील वितरण हे मेळघाट प्रदेशातील धारणी तालुक्यामध्ये प्रामुख्याने मध्यपूर्व धारणी प्रदेशात आढळते, पश्चिमेस हे वितरण विरळ होताना आढळते. तर उत्तर ते दक्षिणेस हे वितरण खूप कमी आढळते. विखलदरा तालुक्यामध्ये हे वितरण हे उत्तर, पश्चिम, दक्षिण व पूर्वे विखलदरा प्रदेशात विरळ स्वरूपात आढळते. २००१ पेक्षा २०११ मध्ये कुशीव्यवसायातील आदिवासी जमातीची स्त्री लोकसंख्या कमी झालेली आढळते.

२००१ ला ४०: पेक्षा कमी आदिवासी जमातीच्या स्त्री लोकसंख्येचे कुशी व्यवसायातील वितरणा मध्ये मेळघाट प्रदेशात ४१.३२ (४१.३२) गावे होती, या गावातील लोकसंख्या १,५६३ (१२.०६) होती. २०११ ला ही गावे ६३ (२६.३८) असून लोकसंख्या ५८३ (२.०७) होती. ती २००१ पेक्षा २०११ ला (६०) कमी आढळते.

२००१ नुसार ४०: पेक्षा कमी आदिवासी जमातीची कुशी व्यवसायात सहभागी असणारी आदिवासी जमातीच्या स्त्री लोकसंख्येचे वितरण मेळघाट प्रदेशातील धारणी तालुक्यामध्ये सर्वत्र विखुरलेल्या स्वरूपात आढळून येते. दक्षिण धारणी प्रदेशात हे वितरण कमी होताना दिसते. तर उत्तर धारणी प्रदेशात हे वितरण मध्यम प्रमाणात आढळते.

प्रदेशात ते वाढताना दिसून येते. तसेच पश्चिम धारणी मध्ये वितरण थोडे कमी झालेले दिसून येते. विघलदरा तालुक्यामध्ये उत्तर व पूर्व तसेच दक्षिण मध्य दिशेला वितरण विरळ आढळते ते धारणी पेक्षा विघलदरा तालुक्यामध्ये कमी स्वरूपात वितरीत आहे.

२०११ नुसार ४० : पेक्षा कमी आदिवासी जमातीची कृषी व्यवसायात सहभागी स्त्री लोकसंख्येचे वितरण मेळघाट प्रदेशात हे धारणी तालुक्यामध्ये मध्यपूर्व धारणी प्रदेशात : ज्या प्रमाणात असून ते पश्चिम व दक्षिण दिशेला विरळ होतांना दिसून येते. तर विघलदरा तालुक्यात हे वितरण पूर्वे व ईशान्य दिशेला मोठ्या प्रमाणात आढळते.

एकंदरीत, ६० : पेक्षा जास्त आदिवासी जमातीची कृषीव्यवसायामध्ये सहभागी असणारी स्त्री लोकराख्या ही २००१ पेक्षा २०११ ला २० : ने वाढली आहे, ती जवळ जवळ २००१ ला ७१ : व २०११ ला ६१ : होती. ४० ते ६० : व ४० : पेक्षा कमी कृषी व्यवसायातील आदिवासी जमातीची स्त्री लोकसंख्या ही २००१ ला जास्त तर २०११ ला कमी झालेली दिसून येते.

निष्कर्ष

१. मेळघाट प्रदेशात आदिवासी जमातीच्या स्त्री लोकसंख्येचे प्रमाण हे २००१ पेक्षा २०११ ला कमी झाले आहे.
२. ६० : पेक्षा जास्त कृषी कार्य करणाऱ्या आदिवासी जमातीच्या स्त्रियांची लोकसंख्या ही २००१ पेक्षा २०११ ला वाढलेली आहे.
३. ३० : ते ६० : कृषी कार्य करणाऱ्या स्त्री लोकसंख्येचे प्रमाण हे २०११ ला कमी झाले आहे. तर ४० : पेक्षा कमी कृषी कार्य करणाऱ्या स्त्रियांची लोकसंख्येची टक्केवारी ही २०११ मध्ये खूप कमी झाली आहे.
४. स्त्री लोकसंख्येपेक्षा पुरुष लोकसंख्येचे कृषी व्यवसायातल प्रमाण कमी होत आहे.
५. आदिवासी स्त्री ही कृषी कार्य करण्यासाठी प्रदेशाच्या बाहेरील स्थलांतर करतात.

संदर्भ

१. अमरावती जिल्हा जनगणना पुस्तक (२००१-२०११)
२. आर्थिक, सामाजिक विकास, अमरावती जिल्हा (२००१-२०११)
३. रसद, मुरल देव (२००४) 'जनसंख्या भूगोल', अर्जुन पब्लिशिंग हाऊस, नई दिल्ली, पृष्ठ क्र. २३५.
४. भारतीय जनगणना, (१९७१), पृष्ठ क्र. १६६
५. चंदना आर. सी. (१९८७), "जनसंख्या भूगोल", कल्याणी पब्लिकेशन, नई दिल्ली, पृष्ठ क्र. ८०, ३६३-३६८.
६. मोयें, एस. टी. (२००६), "जनसंख्या भूगोल", शारदा पुस्तक भवन, इलाहाबाद, पृष्ठ क्र. २४३.
७. मिश्रा, पी. एल. (२०१०) "प्रयोगात्मक भूगोल" विश्वभारती पब्लिकेशन, नई दिल्ली, पृष्ठ.क्र. ५२१, ५७३, ५६१.

Peer Reviewed Referred and UGC
Listed Journal (Journal No. 40776)

ISSN 2277 - 5730
AN INTERNATIONAL
MULTIDISCIPLINARY QUARTERLY
RESEARCH JOURNAL

AJANTA

Volume-VIII, Issue-I
January - March - 2019
Marathi Part - II

IMPACT FACTOR /
INDEXING 2018 - 5.5
www.sjifactor.com

Ajanta Prakashan

❧ CONTENTS OF MARATHI PART - II ❧

अ.क्र.	लेख आणि लेखकाचे नाव	पृष्ठ क्र.
११	भारतीय शेती व शेती क्षेत्राच्या समस्या प्रा. डॉ. आर. के. जाधव	५७-६२
१२	केरळ मधील नैसर्गिक आपत्तीचा मानवी जीवनावर झालेला परिणाम (जुलै - २०१८) प्रा. जाधव व्ही. डी.	६३-६८
१३	हिंगाळी जिल्ह्यातील वस्तीस्थळांच्या नामावलीचा भौगोलिक अभ्यास बालाजी आव्हाड	६९-७४
१४	मेळघाट प्रदेशातील आदिवासी जमातीच्या ० ते ६ वयोगटातील लोकसंख्येचा आरोग्य विषयक आढावा (२००१-२०११) कु. दिपाली भा. दांडेकर प्रा. निखिल एम. देशमुख	७५-८०
१५	ताडोबा अंधारी व्याघ्र प्रकल्पातील पर्यावरणीय प्रदुषण व मानव वन्यजीव संघर्ष एक भौगोलिक अभ्यास डॉ. वनश्री ना. लाखे	८१-८५
१६	अमरावती शहराच्या स्थानिक लोकसंख्येवर पर्यटन तिर्थक्षेत्राचा परिणाम प्रा. डॉ. वाघमारे अर्चना शिवाजी प्रा. डॉ. राम ताटे	८६-९२
१७	परभणी जिल्ह्यातील तालुकानिहाय गळीतधान्य पीक विविधतेचा भौगोलिक अभ्यास (इ.स. २००१-०२ ते २०१४-१५) डॉ. भगवान प्रभाकरराव शेंडगे	९३-९७
१८	महाराष्ट्र राज्य व नंदुरबार जिल्ह्यातील लिंग गुणोत्तराचा तुलनात्मक भौगोलिक अभ्यास (१९०१-२०११) डॉ. पराग विष्णुपंत तट्टे	९८-१०२

१४. मेळघाट प्रदेशातील - आदिवासी जमातीच्या ० ते ६ वयोगटातील लोकसंख्येचा आरोग्य विषयक आढावा (२००१-२०११)

कु. दिपाली भा. दांडेकर
संशोधक विद्यार्थी, गोंडवाना विद्यापीठ, गडचिरोली.
प्रा. निखिल एम. देशमुख
सरदार पटेल महाविद्यालय गंजवाड, चंद्रपूर.

सारांश

भारतीय समाजात मोठ्या प्रमाणात विविधता आहे. अनेक प्रकारच्या समाज घटकांचा अंतर्भाव भारतीय समाजात होत असल्याने त्यास एक वैशिष्ट्यपूर्ण स्वरूप प्राप्त झाले आहे. भारतीय समाजातील असाच एक वैशिष्ट्यपूर्ण व स्वतःहाची खास सांस्कृतिक वैशिष्ट्ये लाभलेला आगळा वेगळा समाज घटक म्हणून आदिवासी जमातीचा किंवा आदिवासी समाजाचा उल्लेख केला जातो. मेळघाट प्रदेशात मोठ्या प्रमाणात आदिवासी जमातीचे प्रमाण दिसून येते. नैसर्गिक वानिध्य असमतोल पर्यावरण, शासकीय धोरण योग्य अंमलबजावणी नाही. अपुऱ्या सोई त्यामुळे आदिवासी जमातीची लोकसंख्या जास्त असुनही अनेक समस्या निर्माण झालेल्या दिसून येतात. त्यातही बालकांच्या आरोग्याच्या वेगवेगळ्या समस्या दिसून येतात. ह्या प्रदेशातील ० ते ६ वयोगटातील बालकांच्या आरोग्य विषयक आढावा घेण्यासाठी ह्या शोध निबंधासाठी आवश्यक असणारी आकडेवारी जिल्हा सामाजिक व आर्थिक समालोचन व सांख्यिकीय कार्यालयातून (२००१-२०११) संकलीत करण्यात आली. त्याशिवाय महिला व बाल कल्याण विभाग जिल्हा परिषद अमरावती, मेळघाट सक्षिप्त माहिती (२०१६) ची ही आकडेवारी प्रस्तुत शोध निबंधासाठी संकलीत करून शोध निबंधाच्या माध्यमातून सदर विषयाचा आढावा घेण्याचा प्रयत्न केलेला आहे.

बीजशब्द :- सांस्कृतिक वैशिष्ट्ये, असमतोल पर्यावरण, अपुऱ्या सोई, शासकीय धोरण, बालकांच्या समस्या.

प्रस्तावना

मेळघाट प्रदेशातील आदिवासी जमातीच्या लोकांसाठी एकात्मिक बाल विकास सेवा (VCDC) Village Choice Development Center केंद्रा अंतर्गत सुरु असलेल्या योजना ज्यांची मेळघाट प्रदेशातील एकुण संख्या ही ४६४ (९६.२७%) यातील २३२ धारणी व २३२ विखलदरा तालुक्यात आहे. यात एकुण ७४४ बालके हे SAM जास्त कुपोषणाचे प्रमाण असलेली व MAM व मध्यम कुपोषणाचे प्रमाण असलेली आहे. SAM&MAM बालकांची एकुण संख्या ही विखलदरा तालुक्यात २९४ तर धारणी तालुक्यात ४५० एवढी जास्त आहे.

पुरेसा व योग्य आहार न घेतल्यामुळे जी अशक्तपणाची व आजारपणाची परिस्थिती निर्माण होते. तिला कुपोषण म्हणतात. कुपोषण म्हणजे आजार नव्हे परंतु अयोग्य आहार, उपासमार व जीवनसत्वांचा अभाव याचा परिणाम ० ते ६ वयोगटातील बालकांवर मोठ्या प्रमाणात होतो. असे बालक लहानशा आजाराने सुध्दा अशक्त दिसू लागतात. उदा. अगाधर सुज येणे, मुल रडकें होते, बाळाची वाढ खुंटते, वजन व उंची ययाचा प्रमाणात न वाढणे याचाच कुपोषण म्हणतात. राष्ट्रीय फॅमिली हेल्थ सर्वेनुसार देशातील सहा वर्षांखालील मुलांपैकी ५० ते ५५ टक्के वाढ खुंटलेली आहे. याच वयोगटातील ३० ते ६० टक्के ही तीव्र कुपोषण ग्रस्त आहेत. आणि सहा महीने ते ती वर्ष या

वयोगटात 50 ते 60 टक्के आनिमीक आहेत. मेळघाट प्रदेशातील आरोग्य परिस्थितीचा आढावा घेतला असता मानवी विकास सुत म्हणून ओळखला जाणाऱ्या आणि कुपोषण मुक्तीसाठी झटणाऱ्या राज्यातील अंगणवाडी केंद्र आर्थिक दृष्टीने कुपोषित दिसून येते. 1975 रोजी एकात्मिक बाल विकास योजना सुरु करण्यात आली. त्याचा 0 ते 6 वयोगटातील बालकांचा आरोग्यावर काही परिणाम होतो. याचा आढावा घेण्याचा प्रयत्न केलेला आहे.

उद्देश

1. मेळघाट प्रदेशातील - आदिवासी जमातीच्या 0-6 वयोगटातील लोकसंख्येचा आरोग्य विषयक आढावा घेणे
2. मेळघाट प्रदेशातील - आदिवासी जमातीच्या 0 ते 6 वयोगटातील आरोग्य समस्यांची तिब्रतेचा अभ्यास करून योजनांचे विश्लेषण करणे.

स्थान व विस्तार

मेळघाट प्रदेश हा अमरावती जिल्ह्यातील उत्तरेकडील, धारणी व चिखलदरा हे दोन तालुक्यांनी मिळून बनलेला आहे. या प्रदेशाचा विस्तार सुमारे $20^{\circ} 18'$ उत्तर ते $21^{\circ} 46'$ उत्तर अक्षवृत्त असून रेखावृत्तीय विस्तार $76^{\circ} 42'$ पूर्व ते $77^{\circ} 32'$ पूर्व रेखांश आहे. हे दोन्ही ही तालुके मिळून मेळघाट प्रदेशाचे एकूण क्षेत्रफळ 3,970 चौ.कि.मी. (अमरावती जिल्हा जनगणना पुस्तिका 2001 नुसार) आहे. धारणी व चिखलदरा हे दोन्ही तालुक्यामध्ये एकूण 350 गावे आहेत. त्या पैकी 33 गावे ही ग्रोसाड (निर्जन) आहेत. 2011 च्या जनगणनेनुसार या दोन्ही तालुक्याची एकूण लोकसंख्या 3,02,851 एवढी आढळून येते. एकूण लोकसंख्येमध्ये पुरुषांची संख्या 1,54,307 (50.95%) एवढी असून स्त्रियांची संख्या 1,48,544 (49.04%) एवढी आहे.

हवामान

या जिल्ह्यातील वातावरणाचे गुणधर्म उष्ण उन्हाळा आणि कोरडे असते. ऑक्टोबर पासून तापमान घट होत असून डिसेंबर पर्यंत बरीच घट झाल्याने हवामान थंड असते. याउलट फेब्रुवारी पासून तापमान वाढत जावून तापमानाचे उच्चांक मोठल्याने उन्हाळ्यात तीव्रता जाणवते. जिल्ह्यातील तापमानाच्या 2001 च्या सारणीनुसार वर्षातील सर्वाधिक तापमान मे महिन्याचे होते. ते 45.2°C इतके तर सर्वात कमी तापमान फेब्रुवारी महिन्यात 29.5°C इतके होते. पर्जन्याचा विचार करता 200.2mm पर्जन्य सप्टेंबर महिन्याचे असून सर्वात कमी पर्जन्य 15.7mm डिसेंबर महिन्याचे दिसून येते. जिल्ह्यातील तापमान व पर्जन्यमानात विषमता दिसून येते.

सामग्री संकलन आणि संशोधन पध्दती (Data Collection & Research Methodology)

अभ्यास क्षेत्र (Study Region)

प्रकल्पाचे नाव	प्रकल्पातील बिट	SUW	MUW	एकूण	SAM	MAM	एकूण
एकात्मिक बाल विकास सेवा योजना	मोधा	30	200	330	5	30	35
	सलोना	2	149	221	3	33	36
	हवल	3	265	285	3	33	36
	चूरणी	30	476	606	3	65	68
	टेंदुगोडा	29	308	387	3	25	28
	खटकली	00	233	333	3	34	37

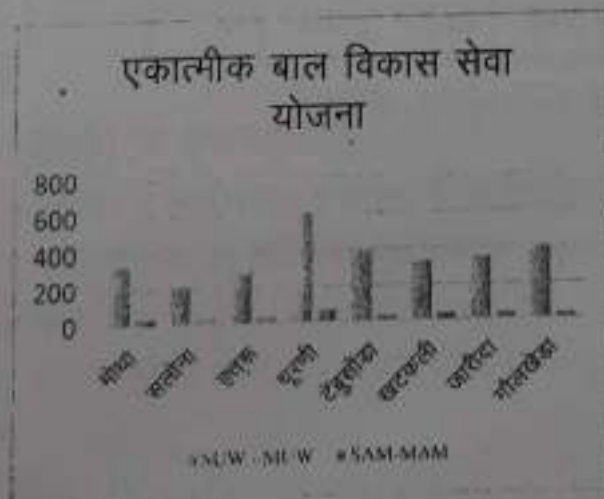
जारीदा	5	255	350	0	34	37
गौलखेडा	35	271	406	5	32	27
सेमाडोह	35	335	470	6	20	26
एकुण घिखलदरा	69	2492	3461	31	294	325

महाराष्ट्र राज्यात एकुण 36 जिल्हे आहेत. त्यापैकी एक जिल्हा अमरावती असुन हया जिल्हयाचे भौगोलिक स्थान हे सहयाद्री पर्वतामध्ये असल्याने हया प्रदेशाला मेळघाट हया नावानेही ओळखला जाते. मेळघाट प्रदेश हा भौगोलिक विविधतेने नटलेला असुन मोठया प्रमाणात हया प्रदेशात आदिवासी जमातीचे प्राबल्य दिसुन येते. अमरावती जिल्हा दख्खनच्या पठारावर पुर्णपणे स्थानबद्ध असुन अमरावती जिल्हा नपर्यटन स्थळ म्हणुन नामवंत आहे. असे असले तरी जिल्हयातील आदिवासी जमातीत मोठया प्रमाणात कुपोषणाचे प्रमाण दिसुन येत म्हणुन अभ्यास क्षेत्र अमरावती जिल्हयातील मेळघाट प्रदेशाची निवड करण्यात आली.

महिला व बाल कल्याण विभाग जिल्हा परिषद, अमरावती मेळघाट संक्षिप्त माहिती

मेळघाट VCDC अहवाल घिखलदरा (नोव्हेंबर 2016)

मेळघाट प्रदेशातील - आदिवासी जमातीच्या 0 ते 6 वयोगटातील लोकसंख्येचा आरोग्य विषयक आढावा

मेळघाट प्रदेशातील आदिवासी जमातीच्या बालकांचा आरोग्य विषयक परिस्थितीचा आकडेवारीचा विचार केल्यास हे निर्देशनास येते की, एकुण SAM जास्त कुपोषणाचे प्रमाण असलेली बालके ही 82 होती ज्या मध्ये विखलदरा तालुक्यात ही संख्या 31 (37%) तर धारणी तालुक्यात ही 51 (62%) अशी सर्वात जास्त होती.

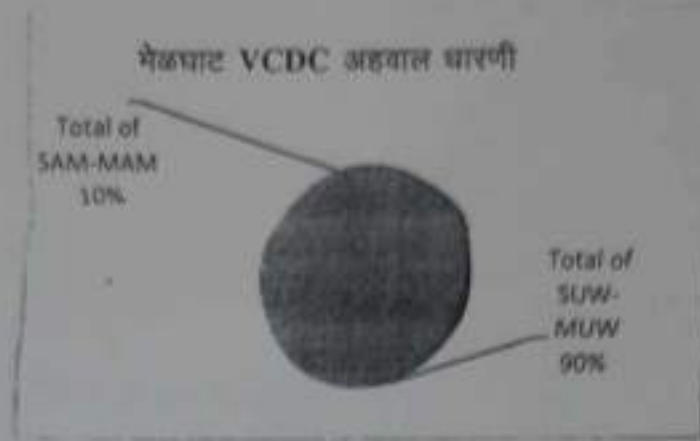
एकुण MAM मध्यम कुपोषणाचे प्रमाण असलेली बालके ही 744 होती ज्यात विखलदरात ही संख्या 294 (40%) होती तर धारणी तालुक्यात ती 450 (60%) अशी सर्वात जास्त आहे.

एकात्मिक बाल विकास सेवा योजना प्रकल्पानुसार मेळघाट प्रदेशात SUW अत्यंत कमी वजनाचे बालकांची एकुण संख्या ही 2239 एवढी होती त्यापैकी 969 (43.27%) विखलदरात 1270 (56.72%) एवढी धारणी प्रकल्पांमध्ये होती त्यामध्ये SUW अत्यंत कमी वजनाचे बालकांची एकुण धारणी, कळमखार, साद्रावाडी, टिटभा, बिजूघावडी या प्रकल्पावर ही संख्या 100 पेक्षा जास्त तर 100 पेक्षा कमी संख्या टेंबुसोडा, तहरु, जारीदा या सलोना हया प्रकल्पा अंतर्गत दिसून येते.

मेळघाट VCDC अहवाल धारणी (नोव्हेंबर 2016)

प्रकल्पाचे नाव	प्रकल्पातील बेट	SUW	MUW	एकुण	SAM	MAM	एकुण
एकात्मिक बाल विकास सेवा योजना	दुनी	77	150	227	3	27	30
	चाकंदी	70	173	243	3	28	31
	कळमखार	143	243	386	5	59	64
	साद्रावाडी	187	270	457	7	79	86
	टिटभा	160	378	536	6	57	57
	बिजूघावडी	192	301	493	13	52	65
	घुळघाट	90	295	385	3	14	17
	वैरागड	81	295	386	6	46	52
	वटगावडी	126	307	433	0	48	48
	हरीसाल	134	200	334	6	73	81
एकुण धारणी		1270	2552	3822	51	450	501
एकुण मेळघाट		2239	5044	7283	82	744	820

स्त्रोत - महिला व बाल कल्याण विभाग जिल्हा परिषद, अमरावती

MUW मध्ये वारी वजनाच्या बालकांची संख्या ही 5044 एवढी होती ज्यापैकी 2492 (49.40%) एवढे थिखलदरा व 2552 (50.60%) एवढी धारणी प्रकल्पा मध्ये होती थिखलदरा तालुक्यातील भुलणी, टेम्बुसोडा, सेगाडोह या प्रकल्पात MUW मध्ये वजनाचे बालकांची एकूण संख्या 300 पेक्षा जास्त आहे तर मोया, हतक, मोल्खेडा, जारीदा, खटकुली या प्रकल्पावर ती 200 पेक्षा जास्त आहे, तर सलोना येथे 149 एवढी आहे 200 पेक्षा कमी पुनी, चाकादा येथे ती दिसून येते.

मेळघाट प्रदेशातील वजनाचे SUW-MUW कमी व जास्त बालकांचा पण काहीकाळांतराने जास्त कुपोषित व कमी कुपोषित SUW-MUW बालकांमध्ये रूपांतर होवू शकते यामुळे फक्त कमी वजन आहे म्हणून काळजी न करणे हे सुद्धा कुपोषित बालकांच्या संख्येत वाढ होण्याचे कारण होवू शकते.

निष्कर्ष

1. डेक्कन आरोग्य सोयी उपलब्ध होत नसल्यामुळे रूग्ण दगावण्याचे प्रमाण वाढत आहे.
2. मेळघाट प्रदेशात प्रत्येक गावी प्राथमिक आरोग्य केंद्र नाही व आरोग्य केंद्र असणाऱ्या गावापासून इतर गावे दूर आहेत व वाहतूक मार्गाचा अजुनही विकास झालेला नाही.
3. मेळघाट प्रदेशातील अन्य जिवांसाठी ब्रॅंड अँम्बेसिडरची नियुक्ती बांध बांधण्यासाठी झालेली आहे परंतु कुपोषणाच्या आढळ घालण्यासाठी कोणत्याही ब्रॅंड अँम्बेसिडरची नियुक्ती केलेली नाही.
4. आणगावाडी रंगरा केन्द्राचा विकास नाही ज्या भागात लैंगिक शिक्षणाचा अभाव असून कुमारी पातळी प्रमाणात जास्त दिसून येते.
5. इटिंग सोयी मातृत्व योजनेचा लाभ ज्या भागात घेताना दिसून येत नाही.

शिफारशी

1. NGO च्या सल्ल्यावर काम घालू नये.
2. कुपोषण व आरोग्याच्या समस्यावर योग्य शासकीय निर्णय घेण्यात यावे.
3. महीलांच्या लैंगिक शिक्षणाची सोई उपलब्ध करून देण्यात यावी.
4. माता-बाल संगोपन केंद्र सक्षम करण्यात यावे.
5. आरोग्य सुविधा व डॉ. या भुलवठा मोठ्या प्रमाणात करण्यात यावा.

संदर्भ ग्रंथ

- <https://m.pudhari.news>

- भारताचा भूगोल :- डॉ. नागतोडे
- हवामानशास्त्र :- डॉ. सवदी
- www.maharashtramahadesh.gov.in
- महाराष्ट्र खगोलशास्त्र व भूगोलशास्त्र संशोधन पत्रिका
- एकात्मिक बाल विकास योजना अहवाल 2001 ते 2011
- महाराष्ट्र सांख्यिकीय विभाग
- सामाजिक व आर्थिक समालोचन जिल्हा सांख्यिकीय विभाग, अमरावती
- एकात्मिक महिला बाल विकास केंद्र

Nanocatalysts: A green approach to chemical processes

Raksha P. Dhankar*, Saroj B. Yadav*

**Department of Chemistry, Sardar Patel Mahavidyalaya, Ganjward, Chandrapur, 442402*

**corresponding e-mail: rakshadhankar@rediffmail.com*

Abstract

The emerging field of nanocatalysis presents a burgeoning area, as it has attracted intensive research attention for diverse applications in the fields of chemical synthesis, pharmaceuticals and industrial catalysis. Fruitful multidisciplinary collaborations have been achieved by scientists in nanotechnology and organic chemistry to design nanocrystal catalysts with remarkable catalytic activities and selectivities in this research area. Based on the rapid development of synthetic methodologies, researchers have made significant approaches that ensure the rational design of well-defined nanostructured materials. In detail, plenty of effort such as the selection and modification of the synthetic strategy, support materials and capping agents has been devoted to subtly tune the size, composition, and shape of nanocrystals, and finally manipulate the intrinsic structure-dependent features. In this section, we aim to address the connections between the controlled synthesis of nanocrystals and nanocatalysis from different angles. We hope the highlights of the recent progresses about nanocrystal catalysis would exhibit the tremendous potential and may stimulate great interest in the long run.

Keywords : Nanocatalysis, green chemistry, chemical processes

Introduction

Green chemistry is the science that utilizes a set of principles that eliminates or reduces the generation of hazardous substances in the manufacture, and application of chemical products and emphasizes hazard reduction as a performance criteria while designing new chemical processes. In recent years, nanocatalysis has become an emerging field of science due to its high activity, selectivity and productivity. The nanoscale size, shape and an exceptionally large surface area to volume ratio imparts unique properties to nanocatalysts due to its structural and electronic changes which differentiates them from the bulk materials.

In 1998, Anastas and Warner [1] suggested a set of twelve principles which is the main philosophy of Green chemistry to reduce or eliminate chemicals and chemical processes that have negative environmental impacts. Designing and developing ideal catalysts is one of the very important concepts of green chemistry. Accordingly

These principles catalytic reagents (as selective as possible) are superior to stoichiometric reagents. Stoichiometric reagents are used in excess and work only once while catalytic reagents used in small amounts and can carry out a single reaction many times. To work more like nature is the base of all the twelve principles of green chemistry. Nature clearly provided hints to us to carry out environmentally benign reactions by using micro-organisms and/or enzymes. Catalysts is the substance that accelerates a chemical reaction without itself being affected. It will provide the sites for the reactants to be activated and interacted together.

Nanocatalysts is a substance or material with catalytic properties that has at least nanoscale dimension, either externally or in terms of internal structures. Nanocatalysts are extremely structure sensitive, and their catalytic activity and selectivity depend heavily on the size, shape, and composition of the nanoparticles as well as their support materials. This can be exemplified by largely unexpected results that gold nanoparticle smaller than 5nm are very active catalysts even at subambient temperatures, while bulk and bigger size gold inactive. Therefore, multiple and extremely varied approaches to develop efficient nanocatalysts have been pursued. Nanocatalysts are nanomaterials with catalytic activities. They have been extensively explored for wide range of applications.

Among three well-known catalysis categories e.g. homogeneous, heterogeneous and enzymatic catalysis, enzymatic catalysis is the most efficient and greenest catalysis found in nature. Nano-catalysts have combined advantages of both the homogeneous and heterogeneous catalytic system.

CHEMISTRY OF NANOPARTICLES

Nanoparticles (NPs) are particles sized between 1-100 nano-meters (10⁻⁹ meters). Synthesis of stabilized nanoparticles sized between 1-100 nm is the main task of the nanochemistry. Nanoparticles may be synthesized by various means categories in two major heads like (i) top-down technologies and (ii) bottom-up technologies [2, 3]. Various sophisticated instruments have been used to characterize the nanomaterials to find out actual size, shape, surface structure, valency, chemical composition, electron band gap, bonding environment, light emission, absorption, scattering and diffraction properties which includes nuclear magnetic resonance spectroscopy (NMR), infra red spectroscopy (IR), ultra-violet and visible spectroscopy (UV-Vis), transmission electron microscopy (TEM), scanning tunnelling microscopy (STM), scanning electron microscopy (SEM), energy dispersive X-ray spectrometer (EDS), X-ray diffraction (XRD), X-ray photoelectron spectroscopy (XPS), ultraviolet photoelectron spectroscopy (UPS), extended X-ray adsorption fine structure spectroscopy (EXAFS), X-ray absorption near-edge spectroscopy (XANES), X-ray emission spectroscopy (XES), photoluminescence spectroscopy (PL), small angle X-ray scattering (SAXS), atomic force microscopy (AFM), etc [4]

SYNTHETIC APPROACHES TO NANOPARTICLES-

TOP-DOWN TECHNOLOGIES

- Mechanical grinding
- Metal vapour

- Thermal breakdown
- Chemical breakdown
- Spontaneous chemisorption

BOTTOM UP TECHNOLOGIES

- Chemical reduction of salts
- Solvothermal processing
- Template directed
- Microwave irradiation

- Sol-gel
- Precipitation
- Electrochemistry
- Sono-chemistry
- Micro-emulsion

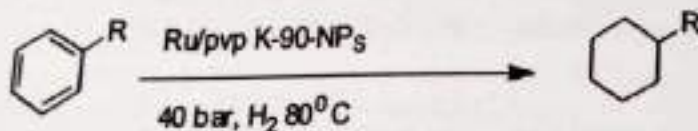
A number of types of chemical processes have been reported which are catalysed by various nanocatalysts. Nanomaterials catalyses the hydrogenation reactions, oxidation reactions, Reduction, Epoxidation, Hydroalkoxylations, Esterification and Hydroformylation.

HYDROGENATION

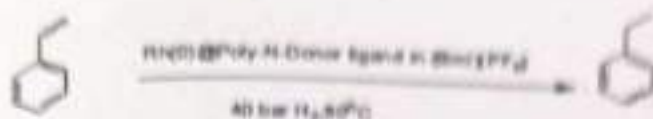
Claudie Hubert, et al[5] stated TiO_2 -supported $\text{Rh}(0)$ nanoparticles as highly active and reusable catalysts for the hydrogenation of aromatics and chloroanisole derivatives in neat water with TOFs.

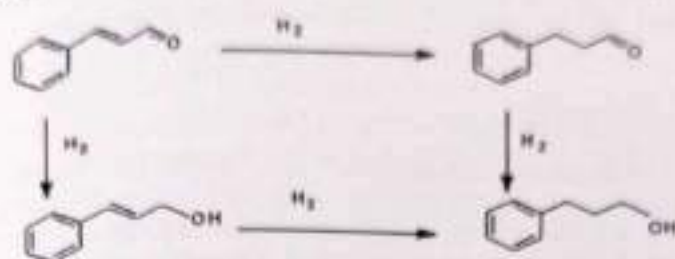
Aitor Gual et al[6] have demonstrated the hydrogenation of arenes catalysed by soluble nanoparticles. When substituted arenes are used as substrates in this reaction, the stereoselectivity is a key objective, and high levels of enantioselectivity are yet to be achieved.

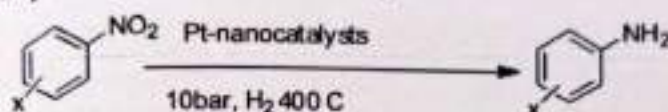
Audrey Denicourt-Nowicki, et al[7] described polynitrogen ligands in ionic liquids (ILs) are described as a pertinent tandem to efficiently stabilize rhodium nanoparticles (NPs) in the size range of 2.0 nm for catalytic applications. Several N-donor ligands based on bipyridine skeleton were used as extra protective agents in $[\text{BMI}][\text{PF}_6]$ and compared in the hydrogenation of functionalized aromatic compounds at 80°C and under 40 bar in H_2 atmosphere.

Lin-Xin Dai, et al[8] demonstrated the synthesis of self-supported composites of thin Pt-Sn crosslinked nanowires (PtSn/SnO₂, CNs) with a Pt:Sn molar ratio of 3-4:1 via a one-pot hydrothermal method. The PtSn/SnO₂ catalyst exhibited 87% selectivity and physical mixture under ambient conditions for the hydrogenation of cinnamaldehyde, owing to the formation of a Pt-Sn alloy in the CNs. The PtSn/SnO₂ catalyst also showed good recyclability and stability in chemoselectivity for cycle experiments of the catalyst.

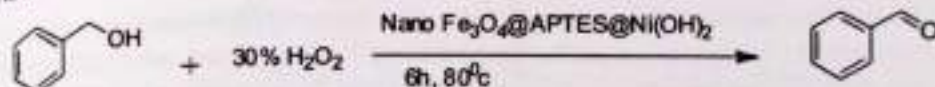

Wenjun Yu, et al[9] stated the selective hydrogenation of halonitrobenzenes (HNBs) to haloanilines (HANs) under mild conditions catalyzed by well-dispersed Pt nanoparticles protected by thiol-terminated poly(N-isopropyl acrylamide) (PNIPAM-SH). The recycling experiment showed that this Pt nanocatalyst was easier to recover and reuse on the consolvency of PNIPAM-SH. Excellent stability and reusability were presented over this catalyst.

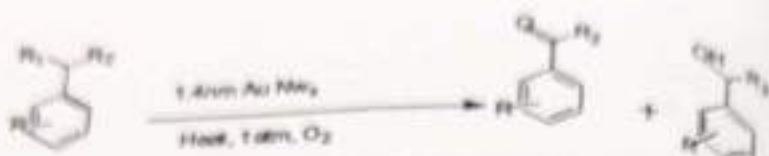

OXIDATION

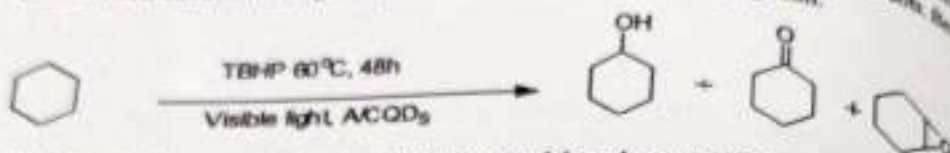
Pooja B. Bhat et al[10] demonstrated the synthesis of a nanorod shaped nickel hydroxide coated ferrite nanocatalyst. The particle size of the nanoferrite was tuned using a variable surfactant ratio to achieve a high surface area. Nickel hydroxide acted as a Bronsted base working in synergy with the nanoferrite catalyst for alcohol oxidation. The catalytic system was found to catalyse primary and secondary alcohols efficiently (86%) to their corresponding carbonyls in good yields.

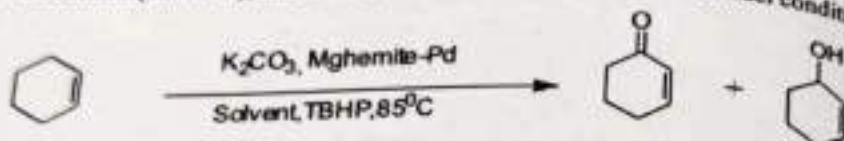
Lei Hu, et al[11] stated that a ultra-thin gold nanowires (GNWs), with uniform surface crystallinity, appears as much more active than gold nanoclusters in benzylic compound oxidation. Ethyl benzene oxidation was used as a model reaction and a radical chain reaction mechanism was revealed by the DFT method.

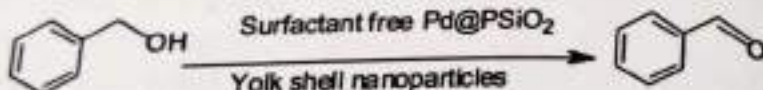
Yanmei Yang et al[12] synthesized silver modified carbon quantum dots for the oxidation of cyclohexane under mild conditions. The synthesized silver modified carbon quantum dots by a simple chemistry method and demonstrated to exhibit excellent catalytic ability for cyclohexane oxidation (conversion of cyclohexane reached about 58.9% and selectivity to cyclohexanone reached about 84.6%) under visible light, which can be attributed to the synergistic catalysis of Ag nanoparticles and carbon quantum dots. Because carbon quantum dots can stabilize Ag nanoparticles for the prevention of aggregation.

Anuj K. Rath et al[13] prepared a nanocatalyst comprising ultra-small Pd/PdO nanoparticles (1-2 nm) supported on maghemite by a co-precipitation protocol using inexpensive raw materials and was demonstrated successfully in various significant synthetic transformations, namely the Heck-Mizoroki olefination (80-95%), the Suzuki reaction (60-95%), and the allylic oxidation of alkenes under milder conditions.

Aram Kim, et al[14] stated that combined high catalytic activity and thermal stability can be achieved with well-structured, surfactant free Pd@porous SiO₂ yolk-shell nanostructure, resulting from the core-shell exposed Pd core particles and highly porous silica shells. The surfactant-free Pd@pSiO₂ yolk-shell nanoparticles efficiently catalyzed the oxidation of benzyl alcohol as well as that of various substituted benzyl alcohols.

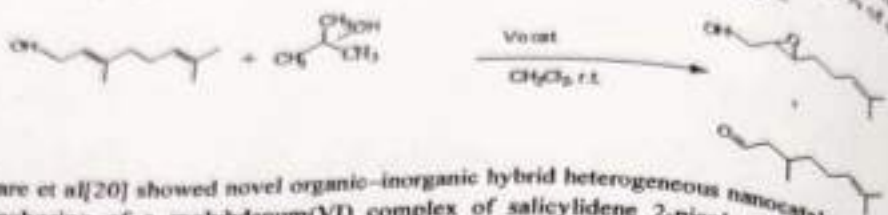

REDUCTION

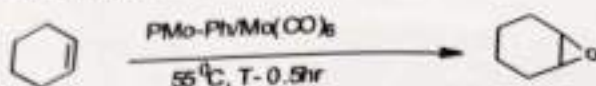
Deshun Huang et al[15] demonstrated a series of bi-functional 1,2,3-triazole ligands that contain polyethylene glycol (PEG) chain and another functional fragment (e.g. phenyl, substituted phenyl, benzyl, and straight-chain alkyl) as stabilizers for gold nanoparticles (AuNPs) via the triazole-Au (tr₃-AuNPs) bonds provide water-soluble nano-catalysts. The catalytic activities of these NPs in 4-nitrophenol (4-NP) reduction were performed and finally, the ligands were extended to stabilize other related metal nanoparticles and their alloys, and the Pd alloys exhibit the best catalytic activity among the noble metal nanoparticles investigated.

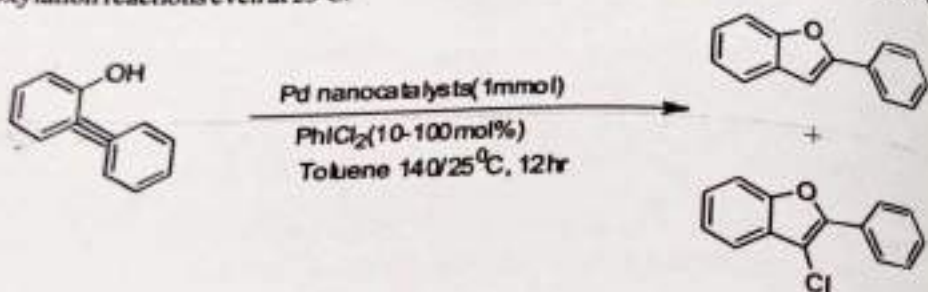
with 3-aminopropyltriethoxysilane (APTES) and its catalytic application in the allylic epoxidation of geraniol as an oxygen source. The nanocatalyst presented 100% of substrate conversion, 99% of selectivity towards the 2,3-epoxygeraniol product and was stable upon reuse in further four cycles.

Maryam Zare et al[20] showed novel organo-inorganic hybrid heterogeneous nanocatalysts obtained by covalent anchoring of a molybdenum(VI) complex of salicylidene 2-picoloyl hydrazine, $\text{Mo}(\text{sal}^-\text{phz})(\text{CH}_3\text{OH})$. Nanocomposite shows a much higher catalytic activity and stability in liquid phase epoxidation reactions, with *t*-BuOOH as the oxidant.

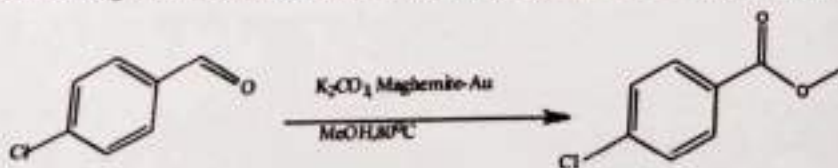

Mijong Kim et al[21] state that the Pd(IV) species, known to be critical intermediates in homogeneous catalysis, were successfully generated on the surface of Pd nanocatalysts via oxidation with iodobenzene dichloride (PhICl_2) or *N*-chlorosuccinimide (NCS). In particular, the $\text{Pd}@\text{SiO}_2$ yolk-shell nanocatalyst activated by PhICl_2 showed high reactivity and superior stability to the other Pd-based catalysts in hydroalkoxylation reactions even at 25 °C.

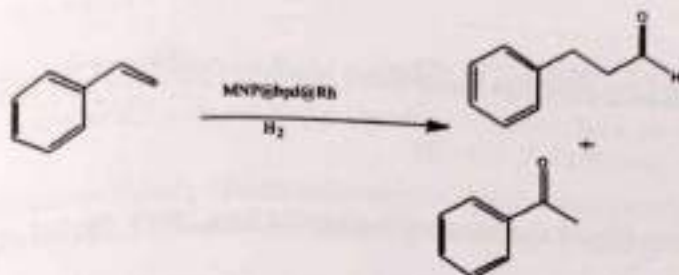
ESTERIFICATION

Manoj B. Gawande et al[22] demonstrated an efficient and sustainable protocol described for the oxidative esterification of aldehydes and the reduction of aromatic nitro compounds that uses a magnetically separable and reusable maghemite supported gold nanocatalyst (nanocat-Fe-Au) under mild conditions.

HYDROFORMYLATION

Mohammed Nasiruzzaman Shaikh et al[23] stated that a new bis(diphenyl phosphinomethyl) dopamine (bpd) ligand has been prepared and anchored on the surface of magnetic nanoparticles (MNPs). The extent of reusability of the catalyst has been tested and was found to be active even after seven consecutive cycles.

Advances in nanocatalysis in past few years with present day's developments open a new vision for nanocatalysis and its future aspects such as inspired design, synthesis and formulation of industrially and biologically important catalytic materials.

Apart from these future aspects of nanocatalysis, its energy and environmental concerns will also receive attention. Advances in nanocatalysis in past few years with present day's developments open a new vision for nanocatalysis and its future aspects such as inspired design, synthesis and formulation of industrially and biologically important catalytic materials.

Apart from these future aspects of nanocatalysis, its energy and environmental concerns will also receive attention.

References

- [1] P. T. Anastas and J. C. Warner, Oxford University Press: New York, 1998.
- [2] H. Luo, T. Klande, Z. Cao, F. Liang, H. Wang and J. Caro, *J. Mater. Chem. A*, vol. 2, pp. 7780–7787, 2014.
- [3] K. Yan, X. Wu, X. An, and X. Xie, *Journal of Alloys and Compounds*, vol. 552, pp. 405–408, 2013.
- [4] Y. Li and G. A. Somorjai, *Nano Lett.*, vol. 10, pp. 2289–2295, 2010.
- [5] Claudie Hubert, Elodie Guyonnet Bil' Audrey Denicourt-Nowicki and Alain Roucoux *Green Chem.*, 2011, 13, 1766–1771 | 1767

- [6] Altay Guzel, Cyril Goshard, Sergio Castillon and Carmen Claver Dalton Trans., 2010, 39, 11409-11409
- [7] Audrey Denicourt-Nowicki, Bastien Le'gerabede and Alain Roucoux 13510 Phys. Chem. Chem. Commun., 2011, 13, 13510-13517
- [8] Lin-Xiu Dai, Wei Zhu, Mu Lin, Zhi-Ping Zhang, Jun Gu, Yu-Hao Wang and Ya-Wen Zhang Inorg. Chem. Front., 2015, 2, 949-956
- [9] Wenjun Yu, Lan-Lan Lou, Shanshan Li, Tianyuan Ma, Lezi Ouyang, Li Fengshu and Shuangxi Liu RSC Adv., 2017, 7, 751-757
- [10] Pooja B. Bhat and Badekai Ramachandra Bhat New J. Chem., 2015, 39, 273-278
- [11] Lei Hu, Xueqin Cao, Jianhui Yang, Min Li, Haiyan Hong, Qingfeng Xu, Jianfeng Ge, Lihua Wang, Jianmei Lu, Liang Chen and Hongwei Gu Chem. Commun., 2011, 47, 1303-1305
- [12] Yanmei Yang, Naiyun Liu, Shi Qiao, Ruihua Liu, Hui Huang and Yang Liu New J. Chem., 2015, 39, 2815-2821
- [13] Anuj K. Rath, Manoj B. Gawande, Jiri Pechousek, Jiri Tucek, Claudia Aparicio, Martin Pechousek, Radka Krikavova, Zdenek Travnicek, Rajender S. Varmac and Radek Zboril Green Chem., 2015, 17, 2363-2373
- [14] Aram Kim, Hee Seon Bae, Ji Chan Park, Hyunjoon Song and Kang Hyun Park New J. Chem., 2015, 39, 8153-8157
- [15] Deshun Huang, Guiying Yang, Xingwen Feng, Xinchun Laia and Pengxiang Zhao New J. Chem., 2015, 39, 4685-4694
- [16] Paula M. Uberman, Carolina S. Garcia, Julieta R. Rodriguez and Sandra E. Martin Green Chem., 2015, 17, 1685-1692
- [17] Min Hong, Lidan Xu, Fangli Wang, Shuling Xu, Haibo Li, Chen-zhong Lia and Jifeng Liu New J. Chem., 2016, 40, 1685-1692
- [18] Zhengping Dong, Xuanguang Le, Yansheng Liu, Chunxu Dong and Jiantai Ma J. Mater. Chem. A, 2014, 2, 18775-18785

- [10] Clara Pereira, Jose F. Silva, Andre M. Pereira, Joao P. Araujo, Ginesa Blanco, Jose M. Mendes and Cristina Freire *Catal. Sci. Technol.*, 2011, 1, 784–793
- [11] Maryam Zare, Zeinab Moradi-Shoeili, Mojtaba Bagherzadeh, Serdar Akbayrak and Saim Ozkard *New J. Chem.*, 2016, 40, 1580–1586
- [12] Mijong Kim, Soyeon Lee, Kiseong Kim, Dongwoo Shin, Hyunwoo Kim and Hyunjoon Song *Chem. Commun.*, 2014, 50, 14938–14941
- [13] Manoj B. Gawande, Anuj K. Rathi, Jiri Tucek, Klara Safarova, Nenad Bundaleski, Orlando M. N. D. Pedrosa, Libor Kvitek, Rajender S. Varma and Radek Zboril *Green Chem.*, 2014, 16, 4137–4143
- [14] Mohammed Nasiruzzaman Shaikh, Mohamed Bououdina, Abiola Azeez Jimoh, Md. Abdul Aziz, Asif Huda, Abbas Saeed Hakeem, Zain H. Yaman and Tae-Jeong Kim *New J. Chem.*, 2015, 39, 7293–7299

UGC Approved Journal No. 63813
ISSN 2277 - 3908 // VOLUME-7 // ISSUE-1 :: 2018

SPM-JAR

JOURNAL OF ACADEMIC RESEARCH

UGC Approved Peer Reviewed

Annual Research Journal

For

Multi-disciplinary Studies

**SARDAR PATEL MAHAVIDYALAYA,
CHANDRAPUR**

Contents

1. Thermochemistry - A Review	Swapnil V. Madhamshettiwar	01-03
2. Comparative Study of Partitional Algorithms	Pankaj B. Dhumane And S. R. Pande	04-08
3. Recent Trends in Media Management in India	Roshan A. Fulkar	09-12
4. A Study of Relationship Between Human Resource Management and Total Quality Management	Monali N. Musale And Suresh A. Bhagwat	13-16
5. A Study of Women's Participation as an Entrepreneur in India	Suresh A. Bhagwat	17-20
6. Quality of Teacher Education :- Emerging Challenges and Responses	Devendra R. Bhagat	21-24
7. Comparative Evaluation of Sport Facilities among Central and District Jails in Uttar Pradesh, India	Riyaz Uddeen And Niyaz Ahmed Ansari	25-30
8. Dislocation and Identity Through Diasporic Judgment in V.S. Naipaul's Novel	Ashish R. Bahale And A. V. Dhote	31-34
9. Celebrations of Death : Regeneration of Life-Buddhist Death, Eco-Funerals and Organs Donation	Rahul K. Kamble	35-40
10. Productivity Index of Food Crops in Yavatmal District	Nikhil M. Deshmukh	41-44
11. Classification of General Land use in Marathwada Region of Maharashtra State	Mahesh Lavate And Vijay K. Tompe	45-49
12. चंद्रपूर जिल्ह्यातील प्राथमिक शाळेतील विद्यार्थ्यांचे मुलें व मुलींचे आहार व पोषण विषयी समस्यांचे - एक अध्ययन	कीर्ती आ. वर्मा	50-52
13. Legal Education in an Era of Change : Challenges, Concerns and Reforms	Abhay Butle	53-56
14. 'मुदहिया' का ग्रामिण जीवन : एक यथार्थ	सुनिता पी. बन्सोड	57-61
15. भारतीय स्वतंत्र चळवळ व रामभाऊ रुईकर	रूपेश मेस्त्राम	62-68
16. ग्रंथालय आणि माहितीकेंद्रात ज्ञानव्यवस्थापनाची आवश्यकता	संजय एस. भुतमवार	69-72
17. दलित साहित्याचा भटक्या, विमुक्तांच्या साहित्यावर पडलेला प्रभाव	भारती दि. रत्नपारखी	73-76
18. 'कुसुमानिल' एक अभ्यास	पद्मरेखा धनकर	77-80
19. थैरीगाथा : भारतीय स्त्री स्वातंत्र्याचा ऐतिहासिक वाङ्मयीन उद्गार	विद्याधर बन्सोड	81-84

Productivity Index of Food Crops in Yavatmal District

Nikhil M. Deshmukh

Department of Geography

Sardar Patel Mahavidyalaya, Ganjward, Chandrapur

Abstract

The near about 70% population in the county working on the base of agriculture, this is the primary work of the Indian people. Agriculture is the backbone of Indian economy and this economy is mostly depending on the production of agriculture. The present research paper reveals the study of food crops productivity in Yavatmal district of Maharashtra state.

Keywords : Agricultural, Productivity Index, Food crops, Tahsilwise

Introduction

Rice, Wheat, Maze, Jawar, Bazra, Gram etc are the foods crops, Wheat the top food crop consumed directly by humans. Rice is grown throughout the world, but principally in the countries of Asia, where it forms the basis of the diet, it is high in carbohydrates. Maize provides the major source of calories (<http://www.encyclopedia.com>). Whole crops also provide us with insoluble fiber, which is not digested by the body. Dietary intake of high fiber foods helps with weight management and reduces the chances of becoming obese (<http://diet.lovetoknow.com>).

The economic, caloric etc densities not possible without food crops, therefore the study of productivity index of food crops are an essential part in view of nutrition. In the present paper the productivity index of total food crops has been studied in Yavatmal district of the year 2001 and 2011.

Objectives

To study the tahsilwise productivity index of food crops for comparative study in the year 1991, 2001 and 2011. Also find out the changes in productivity index during 1991 to and 2001 to 2011.

Data Base & Research Methodology

The present paper is based on the secondary source of data; tahsilwise data of food crops i.e. area and production was collected from 'District Agriculture Office, Yavatmal'.

The productivity index of food crops is calculated by Mohammad Shafi's method by applying the following formula

$$(Y+Yn) \div (T+Tn)$$

Y = Production of unit area, Yn = Production of total area, T = Area under crop unit area,

Tn = Area under crop of total area.

Tahsilwise values are shown in the table and results are also shown on map of both years 2001 and 2011 for the comparative study.

Study Area

Yavatmal district is situated in Maharashtra state and it is the part of Amravati division. District contains total 16 tahsils with 13584 sq. km geographical area. The study region confined between 19° 26' N to 20° 42' N latitude and 77° 18' E to 79° 9' E longitudes. Total population of the district 2772348 according to the census of 2011 and more than 70%.

Results and Discussion

Productivity Index of Food Crops – 1991

In 1991 there are 14 tahsils in the district, A. B. and Zarijamani was formed in 2001. Therefore the index is not shown in the table of year 1991 column.

In the year 1991 all tahsil's index was found below 1, it means the low production of food crops compared to their cultivated area. The maximum index was found in Kelapur tahsil (0.97), and the minimum index was occurred in Ner tahsil (0.68). Yavatmal, Bahulgaon, Kelapur, Pusad and Digrahs tahsils found the index more than 0.90, remaining tahsils in between 0.68 to 0.89.

Table No. 1

Productivity Index of Total Food Crops Yavatmal District 1991, 2001 and 2011

Tahsil Name	Productivity Index 1991	Productivity Index 2001	Productivity Index 2011	Change 1991 to 2001	Change 2001 to 2011
Yavatmal	0.91	0.93	1.04	+ 0.02	+ 0.11
Bahulgaon	0.95	0.96	0.69	+ 0.01	- 0.27
Kalamb	0.85	0.87	0.91	+ 0.02	+ 0.04
Ralegaon	0.73	0.77	0.80	+ 0.04	+ 0.03
Margosa	0.76	0.77	0.92	+ 0.01	+ 0.15
Wani	0.72	0.74	0.87	+ 0.02	+ 0.13
Kelapur	0.97	1.06	1.16	+ 0.09	+ 0.10
Ghatgaon	0.88	0.91	0.93	+ 0.03	+ 0.02
Umardand	0.77	0.82	0.97	+ 0.05	+ 0.15
Mahagaon	0.87	0.91	1.01	+ 0.04	+ 0.10
Pusad	0.91	1.05	1.06	+ 0.14	+ 0.01
Digrahs	0.95	1.06	1.02	+ 0.11	- 0.04
Darwaha	0.89	0.96	0.99	+ 0.07	+ 0.03
Ner	0.68	0.72	0.89	+ 0.04	+ 0.17
Zarijamani	-	0.97	0.79	-	- 0.18
Ami	-	0.71	0.82	-	+ 0.11

Source:- Calculated by Researcher

Productivity Index of Food Crops – 2001

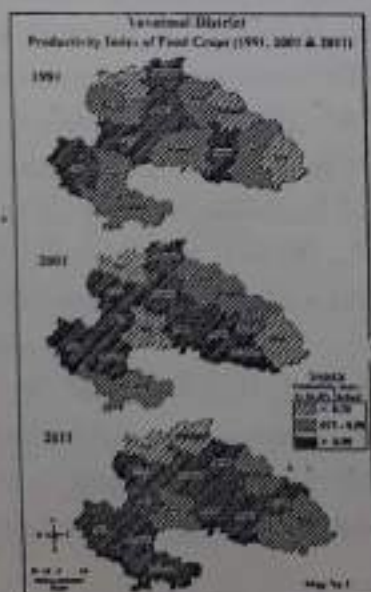
In the year 2001 there were not much difference found in productivity index of food crops compare to 1991. Near about the same picture was occurred in 1991 and 2001, Kelapur and Digras (1.06) highest in the district, Pusad (1.06) was observed the second highest in the district. Yavatmal, Babhulgaon, Ghatanji, Mahagaon, Darwha and Zarizamani tahsils index observed 0.90 to 0.97 (Table No 1).

Remaining tahsils of the study region having index 0.71 to 0.87, Arni is the lowest of them. In 1991 and 2001 Ner is consistently having the low productivity index of food crops.

Productivity Index of Food Crops – 2011

In the year 2011 again Kelapur (1.16) tahsil found the highest productivity index of food crops in the district. Yavatmal, Kelapur, Mahagaon, Pusad and Digras tahsil having more than 1 index, Babhulgaon and Ner tahsil (0.69) has the lowest index in the region (Map No 1).

Kalamb, Maregaon, Ghatanji, Umarkhed and Darwha tahsils having index 0.91 to 0.99 and remaining tahsils index observed 0.69 to 0.87 (Table No 1).

Change in Productivity Index of Food Crops 1991

to 2001

During the period of 1991 to 2001 the positive change was occurred in every tahsil. The maximum change and growth was found in Pusad tahsil (+0.17), Pusad having the strong political background and its impact is shows on the production of the agriculture. The second maximum change was observed in Digras tahsil (+0.14); Babhulgaon and Maregaon (+0.01) tahsils found the lowest change during 1991 to 2001. All tahsils except Pusad and Digras observed the change below 0.1 during 1991 to 2001.

Change in Productivity Index of Food Crops 2001 to 2011

During 2001 to 2011 maximum changes are occurred in the productivity index of food crops. The minus changes are occurred in Babhulgaon, Digras, Ner and Zarizamani tahsils. The irregularity of rain, lack of techniques in cultivations etc are the main reasons to decrease the productivity index of food crops compare to their cultivation in these tahsils.

Umarkhed and Maregaon tahsils found the highest change (+0.15) during 2001 to 2011, Umarkhed tahsil gets the good benefit of Penganga River and its impact shows on the production of the tahsil. The production of food crops in Maregaon tahsil is sufficient according to their cultivated land and therefore the maximum growth is occurred in this tahsil during 2001 to 2011. The second highest positive change occurred in Kelapur (+0.14) tahsil, this tahsil consistently found highest productivity index of food crops in the district.

Conclusions and Suggestions

The tahsilwise productions of the food crops are uneven and therefore the productivity index is also found uneven in the study region. The maximum farming in the district is directly depends upon the rain and district is situated in irregularity region of rainfall. The economic conditions in the region's farmer are poor also maximum number of farmer suicides found

in Yavatmal district in Vidarbha region.

It is necessary to improve the techniques of agriculture and create the awareness about modern techniques to the all over district. Government should verify time to time that all plans about farmers and agriculture are reach to every farmer or not. Also helps to poor farmer and agriculture labour to increase their agricultural production, especially food crops. It will helps to development of agriculture related population as well as development of the region.

References

- 1) Pagar S.D., Borse N.B., Suryanwanshi D.S. (2008), "Spatial Pattern and Level of Agricultural Development in The Nashik District, Maharashtra" Maharashtra Bhugolshstra Sanshodhan Patrika, Vol.XXIII, No.1, Jan-June2008, pp.60-71.
- 2) Roy Aprana (1972), "Land use & major Agricultural Characteristics of the Damodar Sarswati" DOAB. Geographical Review vol. no. 34. pp. 28-35.
- 3) Schultz Theodore W. (1964) "Transforming Traditional Agriculture", New Haven: Yale University Press. 1 to 212
- 4) Shafi Mohammad (1983), "Agricultural Productivity & Regional Imbalances" Concept Publishing Company New Delhi, pp 172- 155.
- 5) Singh, Jasbir (1972), "A New Technique for measuring Agricultural productivity in Haryana (India)" The Geographer vol. no. 19, pp 15-33.
- 6) World Bank (1978), "Agricultural Land Settlement", A World Bank Issue Paper, Washington, D.C.
- 7) Meshram R. P. (2017), "Evaluation of Agricultural Productivity in Yavatmal District", Peer Reviewed International Referred Journal, 'Vidyawarta Samiksha', Special Issue October 2017, pp 11-13.

ISSN 2277 - 5730
AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
QUARTERLY RESEARCH JOURNAL

AJANTA

Volume - IX

Issue - II

APRIL - JUNE - 2020

HINDI PART - I

Peer Reviewed Referred
and UGC Listed Journal

Journal No. 40776

IMPACT FACTOR / INDEXING
2019 - 6.399
www.sjifactor.com

✦ EDITOR ✦

Asst. Prof. Vinay Shankarrao Hatole
M.Sc (Maths), M.B.A. (Mktg.), M.B.A. (H.R.),
M.Drama (Acting), M.Drama (Prod. & Dir.), M.Ed.

✦ PUBLISHED BY ✦

Ajanta Prakashan
Aurangabad. (M.S.)

२९. समाज निरीक्षक राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज (कारोना महामारी से ग्रस्त अर्थव्यवस्था व ग्रामीण जीवन के नये पहलू)

प्रो. डॉ. सुनिता बनसोड (भगत)

हिन्दी विभाग प्रमुख व सहयोगी प्राध्यापक सरदार पटेल महाविद्यालय, चंद्रपुर

सारांश

माणिक बंधूजी इंगळे अर्थात् राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज महाराष्ट्र भूमि के कोहिनूर। जिसकी चमक से महाराष्ट्र की संत परम्परा में चार-चांद लग जाते हैं। उनका साहित्य व उनका कार्य उन्हें संपूर्ण भारतभूमि में समाहित कर देता है और व राष्ट्र के संत अर्थात् राष्ट्रसंत कहलाते हैं।

राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज का जन्म ३० अश्वि १९०९ को महाराष्ट्र के अमरावती जिले के यावली में हुआ तथा मृत्यु ११ अक्टोबर १९६८ में मोझरी जिला अमरावती में हुई।

राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज आधुनिक युग के मराठी तथा हिन्दी साहित्य के लिए बड़ी देन हैं। इनका नाम हम मराठी भजनों व जन-जागृती के लिये ही सुनते हैं। परंतु यदि हम इनके हिन्दी भजनों या विचारों को देखें तो हमें यह प्रतीत होता है कि हिन्दी साहित्य के लिये भी इनका योगदान अत्यधिक है।

प्रस्तावना

‘लहर की बरखा’ हो या ‘ग्रामगिता’ जिसमें उनके विचारों का जो प्रवाह हमें नजर आता है तो ऐसा प्रतीत होता है र्क उनका समाज के प्रति ग्रामीण लोगों के प्रति जो सोच है वह कुछ-कुछ भक्तिकालिन कवि कबीरदासजी के विचारों के नजदीक हमें ले जाती है। कबीरदासजी भी लोगों को धर्म-अधर्म, न्याय-अन्याय आदि के बारे में कहते थे। उनकी कथनी और करनी में कोई अंतर नहीं था। उसी प्रकार आधुनिक युग के यह राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज की कथनी व करनी में हमें कोई अंतर नहीं दिखाई देता तुकडोजी महाराज ऐसे राष्ट्रसंत हैं जिन्होंने समाज में फैली अंधश्रद्धा व निर्मूलन व जातिभेद निर्मूलन के लिये अपने साहित्य व जीवन को समर्पित कर दिया।

तुकडोजी यह नाम उनके गुरु अत्कडोजी महाराज ने उन्हें दिया था। वे संपूर्ण भारत में अपने विचारों का जिसमें आध्यात्मिक सामाजिक व राष्ट्रीय एकतात्मकता की अपनी लेखनी व वाणि के माध्यम से लोगों के सामने रखते थे। जापान जैसे देश में जाकर भी उन्होंने विश्वबंधुता का संदेश देकर भारतीय साहित्य व संस्कृति की श्रलक दिखाई की। भारतीय स्वतंत्रता आंदोलन सन १९४२ का ‘भारत छोड़ो’ आंदोलन में भाग लेने के कारण उन्हें जेल भी जाना पड़ा था। उनकी वाणि व शब्दों ने स्वतंत्रता आंदोलन को भी मुखर कर दिया।

[illegible]

उपरोक्त सूची की बात थी, आमतौर पर विचार । यह देर की अनुमति है , जिसकी भी उम्मीद नहीं थी ।
उपरोक्त के अन्त में ही अंतर्गत में उपरोक्त के । यह विचारों में नहीं उम्मीद उम्मीद के लिए थी ।

॥ अथ प्रज्ञाते ते हि ब्रह्म जगते द्युतं वा ज्येष्ठं श्रेष्ठं ॥ ॥ अथ जगते वासनायां हि क्षुद्रा मुक्तं तमः ॥ ॥ अथ क्षुद्रं
 भुक्तं देवतं यो हि ॥ यत् देवतं यो ज्येष्ठो हि वे जगद्विधिं यो श्रेष्ठं ॥ ॥ अथ जगद्विधिं यो क्षुद्रं ॥ ॥ इति ब्रह्मणो ब्रह्मणो ब्रह्म
 वा ज्येष्ठं ब्रह्म श्रेष्ठं ॥ ॥ यत् क्षुद्रं यत् वा यत् देवतं यो जगद्विधिं यो श्रेष्ठं ॥ ॥ हि ब्रह्म जगद्विधिं जगद्विधिं यो क्षुद्रं
 यत् देवतं यो जगद्विधिं यो श्रेष्ठं ॥ ॥ यत् क्षुद्रं यत् वा यत् देवतं यो जगद्विधिं यो श्रेष्ठं ॥ ॥ यत् क्षुद्रं यत् वा यत् देवतं
 यो जगद्विधिं यो श्रेष्ठं ॥ ॥ यत् क्षुद्रं यत् वा यत् देवतं यो जगद्विधिं यो श्रेष्ठं ॥ ॥ यत् क्षुद्रं यत् वा यत् देवतं यो जगद्विधिं
 यो श्रेष्ठं ॥ ॥ यत् क्षुद्रं यत् वा यत् देवतं यो जगद्विधिं यो श्रेष्ठं ॥ ॥ यत् क्षुद्रं यत् वा यत् देवतं यो जगद्विधिं यो श्रेष्ठं ॥ ॥

—आपने, आपका भी नाम है, एक नाम अपना भी पढ़ें ।

© 2006 Pearson Education, Inc. All rights reserved.

सं: ५५१ को जर्जिय है, यह सिंग की माला रही ।

Downloaded from <http://ajphaphysiol.physiology.org/> by guest on September 11, 2012

[illegible]

अपवाद कम हो चुका था कि । और जो अपवाद बचपूरी हो जायगी तो ही । लेकिन अपनी दायरगी से भी अपने बर्तन जायगी ही है । इसे धारा-गर्भ का विचार क्या हुआ है । काली केवल के अलग के धारा के अपवाद ही और क्या नहीं है । यदि-अच्छी शिक्षा-प्राप्त हुए जो अनुभव प्राप्त हो देने के धारा-गर्भ उत्पन्न हो । काली का धारण कि कि हो तो क्या विचार है उसे धारा-गर्भ से धारा-गर्भ । इसी धारा का धारा हो लेगी तो वह धारा

ये सब का सारा कालाकेस जे अर्थि उपलब्ध में उपलब्ध होखत छी तब एह अर्थि का सब के बिहारी हए जाले
सोच रहलै ।

[illegible][illegible][illegible]

नमः तुम्हारी सहायता से इसी लोक, विश्व, अधिष्ठित, सर्वोत्तम, विद्वान् सभी से अपना धन्य है कि
सहायता से ही सभी का विकास हो । क्या तुम्हें इस बात का कोई भी संदेह है कि विश्व सेवा ही सर्वोत्तम

नोकरी करणारी स्त्री व तिचे आरोग्य – एक निरीक्षण

प्रा. श्वेता शिरीष गुंडावार

गृहअर्थशास्त्र विभाग सरदार पटेल महाविद्यालय चंद्रपूर

सारांश :- गोषवारा

बदलत्या काळानुसार जीवनमान उंचावण्याकरीता स्त्री घराबाहेर पडली अशावेळी कधी तिला घरून मानसिक सहाकार्य न मिळाल्याने कधी कामाचे ठिकाण योग्य नसल्याने त्याचा ताण, अयोग्य सोयी, कधी तिचे स्वतःच्या आरोग्याकडे दुर्लक्ष करते. परिणामी तिचे शारीरिक व मानसिक स्वास्थ्य बिघडते त्याचा परिणाम कौटुंबिक स्वास्थावर होतो. म्हणूनच स्त्रीयांनी सकारात्मक दृष्टीकोण अंगिकारणे आवश्यक आहे.

बिजशब्द :- सर्वांगिण, सुदृढ, कौटुंबिक स्वास्थ्य

उद्दिष्ट्ये :-

- 1) कौटुंबिक आर्थिक स्थितीचा मागोवा घेणे.
- 2) कौटुंबिक सदस्यांच्या सहकार्याबाबतचे विचार जाणून घेणे.
- 3) कामाच्या ठिकाणाच्या सोयीबाबत माहिती प्राप्त करणे.
- 4) असमाधानाची कारणे जाणून घेणे.
- 5) स्त्रीयांना त्यांच्यातील सकारात्मक दृष्टीकोनाची ओळख करून देणे.

गृहित कृत्ये :-

- 1) जीवनमान उंचावण्याकरीता स्त्रीया नोकरी करतात.
- 2) आर्थिक हातभार लावण्याकरीता नोकरी करतात.
- 3) स्त्रीया स्वतःच्या आरोग्याकडे दुर्लक्ष करतात.
- 4) नोकरी व घर सांभाळतांना मानसिक ताण येतो.
- 5) कामाच्या ठिकाणी योग्य सोयी नसतात.

प्रस्तावना :-

बदलत्या काळानुसार कुटुंबाचे सर्वांगिण जीवनमान उंचावण्याची गरज भासत आहे. त्याकरीता आर्थिक स्थिती मजबूत असणे गरजेचे झाले आहे. त्याकरीता घरातील एका व्यक्तीचे उत्पन्न अपुरे पडत आहे. परिणामी कुटुंबाला आर्थिक सहकार्य करण्याकरीता स्त्री घराबाहेर पडली आहे. हे सहकार्य ती स्वयंरोजगार, रोजगार, व्यवसाय किंवा नोकरीच्या माध्यमातून करीत असते.

स्वापली संस्कृती पुरुषप्रधान आहे. स्त्रीला घर सांभाळूनच नोकरी करावी लागते. याशिवाय काम करण्याचे जागा, फर्निचर जर काम करण्यास योग्य नसेल, तेथे काम करताना शरीराच्या अवयवांवर ताण पडत असेल शरीर अवघडत असेल, किंवा कामाच्या ठिकाणी योग्य वायुविजन नसेल तसेच अंधार असेल, प्रसाधनांची योग्य सोय नसेल, स्वच्छता नसेल इत्यादीचाही स्त्रीयांच्या स्वास्थावर वाईट परिणाम होतो.

कधी कधी स्त्रीयाचे स्वतःच्या आरोग्याकडे दुर्लक्ष करतात जसे कामाच्या ठिकाणी टिफीन घेवून न जाणे. परिणामी भूक लागली की बाहेरचे खाणे किंवा वारंवार घरा घेवून भूक भागविली जाणे याचाही शरीरावर वाईट परिणाम होवून आरोग्य बिघडते.

नोकरी करणा-या स्त्रीयांच्या बाबतीत विचार केल्यास जास्त प्रमाणात असे दिसून येते की पुरुषांपेक्षा कुटुंबाची अधिक जबाबदारी ह्या स्त्रीयांचे पार पाडत असतात. नोकरीवर जाण्यासाठी स्वयंपाक, घरातील इतर कामे करण्यासाठी रात्री झोपायला कितीही उशिर झाला असेल तरीही सकाळी उठून लवकर कामाला लागतात. कुटुंबातील ज्येष्ठ व लहान मुलांचे दुखणे, त्यांना हवे नको ते बघणे, मुलांच्या शैक्षणिक व वैयक्तिक गरजा जाणून त्या पूर्ण करणे, मुलांच्या शैक्षणिक प्रगतीचा आढावा घेणे, त्यांच्या अडथळी दूर करणे, नोकरीवरून परत आल्यावर पुन्हा घरातील कामे म्हणजे त्यांना असंत अशी नाहीच त्यासाठी त्या

सुटीच्या दिवसाची वाट बघत असतात. सुटीच्या दिवसात वेगळे असे काहीच नसते आठवड्याची राहिलेली कामे, पुढच्या आठवड्याची पुर्वतयारी यातच वेळ जात असतो

अशा स्त्रीला ह्या व्यस्त जीवनातून थोडी उरंत मिळवून देण्याची जबाबदारी तिच्या पतीने उचलायला हवी. अगदी स्वयंपाक जमत नसेल तर बाजारहाट करणे, मुलांच्या अभ्यास घेणे, त्यांना काय हवे-नको ते बघणे, अशी मदत निश्चित करता येईल. शेवटी पती पत्नी संसाराची दोन चाके असतात. यातील एक चाक जरी कमजोर झाले तरीही गाडी कोलमडू शकते.

तसेच कामावर जाताना तिने गरम राहिल अशा टिफीनमध्ये जेवण न्यावे, त्यात हिरव्या भाज्या, दही, इत्यादीचा समावेश करावा, चहा, कॉफीवर जोर देवू नये. चहाऐवजी मोड आलेल्या कडधान्याचा वापर करावा. कॉम्प्युटरवर काम करणा-या स्त्रियांनी हातावर ताण न देता बसून हलक्या हाताने काम करावे. कमरेस आधार मिळावा म्हणून कुशनचा वापर करावा, त्यांनी अंधारात काम करू नये, तसेच पायावर पाय ठेवून न बसणे योग्य राहिल तसेच त्यांनी भरपूर पाणी प्यावे.

घरातील सदस्यांकडून स्त्रीला सहकार्य कसे मिळते त्यावर घर व नोकरी यातील समायोजन अवलंबून असते. घरातून सहकार्य मिळाल्यास स्त्री यशस्वीपणे दोन्हीही भूमिका पार पाडू शकते व त्याचा सकारात्मक परिणाम कुटुंबावर होतो आणि सुदृढ कुटुंब अस्तित्वात येतं परंतु गृहिणीला नोकरी करतांना घरातील सदस्यांकडून सहकार्य न मिळाल्यास त्याचा विपरित परिणाम अधिकतर तिच्या प्रकृतीवर होतो. परिणामी कुटुंबावरही विपरित परिणाम होतो व कुटुंबाची घडी विस्कळते. कौटुंबिक स्वास्थाच्या सुदृढीकरणाकरीता नोकरी करणा-या गृहिणीचे स्वास्थ चांगले असणे गरजेचे आहे व याकरीता स्त्रीला योग्य आहाराची व सहाकार्याची आवश्यकता असते.

ज्यावेळी नोकरी करणा-या गृहिणीला घरातील सदस्यांकडून मानसिक सहकार्य मिळत नाही अशावेळी नकळत स्त्रीच्या मानसिकतेत बदल होतो. त्याचा परिणाम तिच्या आहारावर होतो. परिणामी स्वास्थ बिघडते व या अस्वास्थाचा विपरित परिणाम तिच्या कौटुंबिक स्वास्थावरही होतो व हे दृष्टचक सतत सुरू राहते. या दृष्टचकाला कुठेतरी अंकुश असणे गरजेचे आहे असे मानसशास्त्र सांगते. त्याकरीता नोकरी करणा-या स्त्रीने स्वतःची मानसिकता सकारात्मक ठेवणे गरजेचे असते. सकारात्मकतेतूनच चांगले विचार मनात येवून चांगल्या विचारांची देवाण घेवाण होत असते व त्याचा परिणाम आरोग्य सुदृढ राहून कुटुंब सुदृढ बनते. सुदृढ कुटुंबातील मुलांचा विकास चांगला घडून येतो. मुलांमधील आत्मविश्वास दृढ होतो व नविन पिढी सुदृढ निपजते.

निष्कर्ष :-

स्त्रीया जीवनमान उंचावण्याच्या दृष्टीने घराच्या बाहेर पडल्या. घर व नोकरी करताना त्यांची ओढाताण होते त्यातूनच कधी कधी मानसिक व शारिरीक ताण निर्माण होतो. काम करण्याच्या जागी योग्य व्यवस्था नसल्याने शारिरीक ताण येतो तर कधी स्त्रीयाच स्वतःच्या आरोग्याकडे कळत नकळत दुर्लक्ष करतात व या सगळ्याचा तिच्या कौटुंबिक स्वास्थावर विपरित परिणाम होतो. शेवटी नोकरी करणारी स्त्री मुक्त विचारांची, स्वतः कमावणारी स्त्री सक्षम वाटत असली तरीही तिच्या मानसिक शारिरीक आरोग्याची, आरामाची काळजी घेणे कुटुंबातील प्रत्येकाचे कर्तव्य असते.

संदर्भ सूची :-

सामाजिक संशोधन पद्धती
नोकरी करणारी स्त्री व आरोग्य
Website
आहारशास्त्र

डॉ. पु. ल. भांडारकर

www.marati.aarogya.com

www.krantijyoti.org

सरल लेले

Sanshodhan Samiksha

**Humanities, Social Sciences, Commerce,
Education, Law and Language**

**Monthly Peer Reviewed International Research Journal
Special Issue March-2017**

- PUBLISHED BY -

• AADHAR SOCIAL RESEARCH & DEVELOPMENT TRAINING INSTITUTE, AMRAVATI, MS. •

ISSN 2277 - 3908 // VOLUME-6 // ISSUE-1 :: 2017

SPM-JAR

JOURNAL OF ACADEMIC RESEARCH

Peer Reviewed

Annual Research Journal

For

Multi-disciplinary Studies

**SARDAR PATEL MAHAVIDYALAYA,
CHANDRAPUR**

व्यक्तिमत्त्वातील विविधता - एक निरिक्षण - भाग - २

श्वेता शिरीश गुंडावार
गृह अर्थशास्त्र विभाग
सरदार पटेल कॉलेज, चंद्रपुर

नोबवात

मुलांच्या व्यक्तिमत्त्वात असणा-या विविधतेची कारण मिमांसा जाणून घेतल्यावर चांगल्या व्यक्तिमत्त्वाचा निर्मितीकरीता कोणते घटक व कोणते गुण पोशक यांचा विचार करून चांगले व्यक्तिमत्त्व घडविण्याकरीता टाळावयाचे घटक, कार्य, कारणे तसेच चांगले व्यक्तिमत्त्व घडविण्यासाठी जे जे घटक कारणीभूत ठरू शकतात किंवा चांगल्या व्यक्तिमत्त्व घडविण्यात कुटुंबातील ज्या घटकांची पूर्ण महत्त्वपूर्ण ठरते जसे, कौटुंबिक वातावरण, कुटुंबातील सदस्य संख्या, कुटुंब पध्दती, जेष्ठ किंवा कनिष्ठ अपत्य या सगळ्यांची पूर्ण कधी असायला हवी याबाबत एक दृष्टिक्षेप.

बीजशब्द :- अंतर्मुख, पोशक, इंद्र, मुल्यशिक्षण

गृहित कृत्ये

- १) घरातील लहान अपत्य हट्टी असते.
- २) घरातील मोठे अपत्य चांगले व लग्नाळू असतो.
- ३) कुटुंबाच्या आर्थिक व सामाजिक वातावरणाचा मुलांच्या व्यक्तिमत्त्वावर

परिणाम होत असतो.

- ४) गर्भवतीच्या मानसिक स्थितीचा मुलांचे व्यक्तिमत्त्व घडविण्यात मोठी भूमिका असते.
- ५) विसकांच्या व्यक्तिमत्त्वाचा प्रभाव पडतो.

उद्देश :-

- १) मुले हट्टी का बनतात जाणून घेणे
- २) मुले हट्टी बनण्यामागची कारणे दूर करण्याचा प्रयत्न करणे.
- ३) मुलांचे चांगले व्यक्तिमत्त्व घडविण्यासाठी आवश्यक वातावरण कोणते ते जाणून घेणे.
- ४) मुलांचे चांगले व्यक्तिमत्त्व घडविण्यात जबाबदार असणा-या घटकांची भूमिका स्पष्ट करणे.

प्रस्तावना :-

सुध्द बीजापोटी फळे रसाळ गोमटी', या उक्तीप्रमाणे व्यक्तिमत्त्वावर अनुवंशीकतेचा प्रभाव दिवून येतो, पण पूर्णतः व्यक्तिमत्त्व हे अनुवंशीकतेवर अवलंबून असते का ह्याचा विचार करावाच लागतो.

वाडवी महगाई व वाडल्या गरजांना तोंड देण्यासाठी पालकांना नोकरी करणे अपरिहार्य होत आहे. बदलत्या जीवनशैलीमध्ये पालकत्व पचस्वीरीत्या निभावून नेणे ही खरोखरच तारेवरची कसरत आहे. त्यातच विभक्त कुटुंब पध्दतीमुळे घरातील वडीलचा-या माणसांचा सहवास व संस्कार मुलांना मिळेनासा झाला आहे. अशा गुंतागुंतीच्या कठीण परिस्थितीत पालकत्व व्यवस्थितरित्या पार पाडून मुलांचे व्यक्तिमत्त्व सुदृढ करण्यासाठी पालकांनी उपलब्ध वेळेत बालकांची मुसंबाद साधने आवश्यक असते. आजची मुले ही देशाचे भावी नागरीक आहे. आदर्श नागरिक बनविण्याकरीता पालक बालक संबंध सुदृढ असणे गरजेचे असते.

मुले ही अनुकरणशील असतात त्यांच्या सभोवताली असणा-या व्यक्तींच्या स्वभावा व वागणुकीचा मुलांच्या व्यक्तिमत्त्वावर त्यांच्या स्वभावावर परिणाम होत असतो. घरातील वडीलघारी व्यक्ती इतरांची कथा पध्दतीने बोलतात. घरातील व्यक्तींचे एकमेकांची कसे संबंध असतात. एकमेकांविषयीचा आदर मोठ्यांच्या व्यक्तिमत्त्वातून निर्दिष्ट होत असतो आणि वाचूनही मुलांचे व्यक्तिमत्त्व घडत असते.

ज्या घरासमूह मुलांचा संस्कार करतोना त्यांना दिले जाणारे मुख्य विधान हे वडीलचा-यांच्या व्यक्तिमत्त्वातून प्रतिबिंबित होत असते असा घरासमूह मुले मुख्य शिक्षण आत्मसात करतात त्यांचे प्रतिबिंब मुलांच्या वागणुकीत आत्मसात झालेले असते. पण ज्या घरात मुलांचा मुख्य शिक्षणाचे वडे दिले जातात पण वडीलघारी मार्फत ही मुख्य पावडरी मुदवील्या जात असतील तर मुलांच्या व्यक्तिमत्त्वावर त्यांचा किरारित परिणाम झालेला निदर्शनास येतो जसे, मुलांना खोटे बोलू नये असे सांगितले जसे व पालक मुलांना सांगतात कोनवर सांग की बाबा बरी जाहीन. यांचा वाईट परिणाम मुलांच्या व्यक्तिमत्त्वावर होत असतो व मुले ही खोटे बोलणे बिकायला लागतात.

आई वडील घरातील वडीलचा-यांना मान देत असतील, त्यांच्याची त्रैमाने वागत असतील, त्यांची दखल घेत असतील, त्यांना वेळ देत असतील तर मुलेही त्यांचे अनुकरण करतोना दिसतात व त्यातूनच घरातील वातावरण आनंदी, समाधानी निर्माण होते. परंतु जर घरातील वडीलचा-यांकडे आई वडीलच दुर्लक्ष करीत असतील तर मुले ही तसेच करतात परिणामी घरातील वातावरण, दुःखी, असमाधानी, निर्माण होते व त्याचा किरारित परिणाम मुलांच्या व्यक्तिमत्त्वावर होत असतो असे लक्षात येते. कौटुंबिक वातावरणासोबतच आर्थिक व सामाजिक वातावरणाचा देखिल मुलांच्या व्यक्तिमत्त्वावर परिणाम होतो. आर्थिक स्थिती व-यापैकी असल्यास मुलांमधील आत्मविश्वासा बळावलेला दिवून येतो व त्या आत्मविश्वासाच्या बळावर मुलांमधील निर्णय पक्की विकसित होत असते.

मुलांचा काय सांगावयाचे आहे हे जाणून न घेता आपले मत, इच्छा त्यांच्यावर लादल्यास मुले अंत:गुंथी बनतात, असे निरीक्षणात आले. असा अंत:गुंथी मुलांच्या मनात विचारांचे इंद्र सुरू असते आणि त्याचा उद्रेक झाला की मुले पालकांचे ऐकेनाचे होतांना दिसतात म्हणून वेळीच याकडे लक्ष देणे आवश्यक असते असे दिवून येत आहे.

जी मुले हट्टी असतात अशांना नकार पचविण्याची सवयच नसते. मुले नकार आल्यास विध्वंसक वृत्ती किंवा आत्महत्याकडे वळलेले दिसतात म्हणून लहानपणासमूहच मुलांना नकार पचविण्याची सवय लावणे मुलांच्या उज्ज्वल भविष्याच्या दृष्टीने चांगले असते परंतु पालकांना वाटत की आपल्या ज्या इच्छा पूर्ण

हसलत्या वाही त्या सर्व इच्छा मुलांच्या एका मागणी बरोबर पूर्ण करायला अर्थात हे प्रेमापोटी घडून येत, पण त्याचा विपरित बदल हळुहळु दिशून वाचला लक्षात. वेळीच हा बदल पालकांच्या लक्षात येणे आवश्यक असते. अन्यथा मुले काहीही करून स्वतःची इच्छा पूर्ण करण्याचा प्रयत्न करीत असतात मग तो मार्ग योग्य असो अथवा अयोग्य मुलांच्या अयोग्य वर्तणुकीचे कौतुक त्यांच्याच समोर इतरांना सांगितल्या गेल्याने मुलांना आपली वर्तणुक योग्यच आहे असे वाटते व मुले अजून अयोग्य मार्गाचा अवलंब करतात. अयोग्य वर्तणूक वेळीच नियंत्रणात आणल्यास, मुलांना ते समजावून सांगितल्यास लहानपणापासूनच योग्य-अयोग्याची जाण त्यांना निर्माण होईल, व त्यांचे भविष्य उज्वल बरेल.

विष्कार :-

आपली मुले देवाची उत्तम नागरिक बनावे असे प्रत्येक पालकांना वाटत असते. सर्वप्रथम पालकच मुलांचे आदर्श असल्याने पालकांची मुलांना मुल्यविक्षण देण्यापूर्वी ते स्वतःच्या वर्तणुकीतून व्यक्त होवू द्यावे. मुले हट्टी बनू नये याकरीता लहानपणापासूनच त्यांना हळुहळु नकार पचविण्याची सवय लावल्यास घरातून विषण, बोकरीच्या निमित्ताने बाहेर पडल्यावर त्यांना इतरांची जमवून घेण्यास सहजता निर्माण होईल. अयोग्य वर्तनाचे कौतुक न करता वेळीच त्याचे दुस्परिणाम मुलांच्या लक्षात आणून दिल्यास मुलांना योग्य अयोग्य तेची जाण येईल व त्यातूनच देवासाठी चांगले व्यक्तिमत्व प्राप्त होईल.

संदर्भ ग्रंथ सुची

- १) सामाजिक संशोधन पद्धती - डॉ. पु. ल. भांडारकर
- २) विवाह व कौटुंबिक संबंध - त्रिवेणी फरकाडे
- ३) पॅमिली डॉक्टर - डॉ. श्री. बालाजी तांबे
- ४) बालमानसशास्त्र - तेजस्वी सुरेंद्र सावंत
- ५) पालक जागर - Lambore 1010@gmail.com

UGC APPROVED JOURNAL

ISSN 2277-7776

VOLUME-7, ISSUE-1, 2018

SPM Student's Research Magazine

Annual Research Magazine For Multi-Disciplinary Studies

Sarvodaya Shikshan Mandal's

SARDAR PATEL MAHAVIDYALAYA

Ganj Ward, Chandrapur - 442 402 (Maharashtra)

किडणी विकार-समज व गैरसमज

पाकल बहार, बडेगा मुंडावार
मुंडाबर्षास्य विभाग
सरदार पटेल महाविद्यालय, बंदपुर

श्रीभवादा :

आजच्या संगणकाच्या युगात माणसाचे जीवन अत्यंत धावपळीचे व गतिमान झाले आहे. त्यामुळे आपली जीवन पध्दती बदलून गेली आहे. वेळी-अवेळी खाण्यापिण्याच्या सवयी त्यामुळे रक्तादाह, मधुमेह अस्थना, हृदयविकार आणि किडनीच्या रोगांचे प्रमाण वाढत आहे. जितके आपण हृदयाच्या रोगांवर जगारूक असतो त्या उलट आपण किडनीच्या रोगांवर जगारूक असतो त्या उलट आपण किडनीच्या रोगाला सायलेंट किलर पण म्हटले जाते. त्यामुळे त्याविषयी पूर्ण माहिती, डॉक्टरांचा सल्ला व योग्य पध्दत या संगळ्याचा फायदा होऊ शकतो.

प्रस्तावना :

आनंदाचा जागतिकीकरण आनि
संगणकाच्या शुभारंभान माणसाचे जीवन अखंड गतीमान
झाले आहे. येणा-या प्रत्येक क्षणाचा लान घेण्यासाठी
आपण घडाळ्याच्या काट्याला मागे टाकणारी प्रवृत्ति
बाबत असेल. सहजिकच आपली जीवनधरती
आणि दिनक्रम या दोन्ही गोष्टी पार बदलून गेल्या आहेत.
गरिणकी शरिराला न झंपेल अशी दगदग, वेळी-अवेळी
आणि अचानक अशा खाण्या-पिण्याच्या सवयी, फास्ट फुड
खाण्याचे कॅड या अनेक कारणांनी आपण अनेक रोगांना
बाबत आमंत्रण देत आहोत. आज भारतातील परिस्थिती
पाहिली तर तल्लणंफळं रक्तदाब, मधुमेह, अस्थमा,
हृदयविकार आणि किडनीच्या रोगांचे प्रमाण जगाट्याने
वाढत चालले आहे.

आपल्या शरिररचनेतील किडणी हा अवयव खरेतर

हृदयाश्रयताकाय महत्त्वाचा आहे कारण हृदय जे रक्ताभिसरणाले काम करतो तसेच शरीरातील अणुद आणि विद्यारी द्रव्ये बाहेर फेकुन देऊन शरीर शुद्धीर अत्तल मंगलाचे कार्य किडणी अव्याहतपणे करित अत्तल, तरीही हृदयाच्या रंगाबाबत आपण जीतके ज्वालक अत्तलो त्या चलट आपण किडणीच्या रंगाबाबत उदासीनता अनस्था दाखवतो कदाचित शरित्त देत किडण्या अत्तल्यामुळे अत्ते होत अत्तेल एरुं किडणीय रंगाबाबत दाखविलेली अनारथाव आपल्याला आंगव आणि ऐरवर्ष या दोन्ही बाबतीत आंगुश्यानुन छदबपल कण्णीनत ठरू शकते.

सध्याच्या काळाची गरज लक्षात घेता प्रत्येकाल किडणीच्या रोगांनामुन दुर राहणे आवश्यक आहे. त्यासाठी किडणी रोगाची लक्षणं, उपचार, पथ्य, सावधान्य आदींचाच जगभरक राहणें आवश्यक आहे. किडणी रोगाचे नांव ऐकताच लोक धाबळून जातील. यथामतिक्रमणें किडणी रोगाविषयी पूर्ण माहिती

[illegible]

विज्ञापन :

कार्टर मुल, रकनसिंहगण, पञ्च, विद्यागण,
नंदाजीनगर, आयलसिंहगण, प्रायसगण, मुनेलीनगर,
कोलिक किल्ली केलुअर (C.K.D)

Abstract

- 1) लोकमंडल प्रतिक्रियाकारक गैरसमग्र दूर करने,
 - 2) किस्ती या वित्तियकी जगलकल निर्माण करने,
 - 3) प्रारम्भिक स्थितीतील मुल्यभाव प्रुष्टरिखान लोकामयंग दोलपदिने,
 - 4) अंगभोगालाग्न भरण लोकामयंग संकलदिने,
 - 5) अलगावभलदिनेरवी लंगकपदिने जलगलकल निर्माण करणे.
- प्रतिकृष्ट :**
- 1) लोकमंडल मुद्रतिद्विखलदिनेर गैरसमग्र आहे.
 - 2) प्रारम्भिक स्थितीला या विकलकल दुर्लक्ष करने जगणे.
 - 3) या विकलदिनेरवी लोकामयंग जगलकल गली.
 - 4) अलगावभलदिनेरवी लोकामयंग जगलकल आहे.
 - 5) मुद्रतिद्विखलदिनेरवी लंगकपदिने एक अंगभोग निर्णी आहे.

पुनः निर्माणयोग्य प्रक्रिया

किडनीत प्रत्येक मिनीटाला १२०० मि.ली. आणि प्रत्येक दिवसात १७०० लिटर रक्ता पोहोचते

गलामेलन्स प्रत्येक मिनिटात 12.5 मि.ली. आणि पूर्ण दिवसात 180 लिटर रक्ता पोहोचते

टयुबुल्स द्वारा 11 टर्के (178 लिटर) दवावे पुन्ना शोधन होते

शिल्लक राहिलेल्या १ ते २ लिटर मुत्राव्दारे शरीरात उत्सर्जित झालेले पदार्थ बाहेर टाकले जातात

ନିଶ୍ଚୟ ଏହା ଆମର ନିଜ ଅଟେ?

किरलोड शहरातील अनाथशाला बला आणि तार
 धातूपासून मुळावा काढून देतात शुद्धीकरण
 करत. तसेच शहरात तार आणि अनाथांचे संयुक्त येतो
 रजवाडी येथे येता प्रवासी आराम खातो. अशा रीतीने
 शहराला स्वच्छ आणि निरोगी ठेवते.

विद्यार्थीचे कार्य :

- 1) रक्तको शुद्धीकरण.
 - 2) शरीरगत तापदायक संकुलन.
 - 3) आन्तर आगि आर्याही संकुलन.
 - 4) रक्तदाबान्तर नियंत्रण.
 - 5) रक्तकणान्तरा निर्मीरित रक्तदाय.
- किन्तु यी मुख्य कार्य रक्ता शुद्ध करने आणि शरीरगत तापदाय संकुलन कायम ठेवुन मुत्राशी निर्मीती करण.

किडनीच्या रोगांची लक्षणे

किडनीका वेगवेगळ्या रंगाची लक्षण वेगवेगळी
आहे। त्याचकी प्रमुख लक्षण वेगवेगळी आहे। त्याचकी
प्रमुख लक्षण पुढीलप्रमाणे—

- सहाजी औपुन उठ्यानंतर होळ्याच्या वरच्या बाबुला मुल असणे.
- घेहरा आणि पांखावर मुल.
- मुक कमी लागणे, उलटी होणे आणि भजनळ
- कमी वयात उच्च रक्तादाब.
- थकवा जाणवणे रक्तातील पोटाक घटक कमी होणे.
- सहाच्या वर्षांनंतर विजना ओला करणे.
- लघवीच्या वेळी जाळजळ आणि त्यातुन रक्ता आणि पू येणे.
- लघवी करताना आस होणे, शेंब-शेंब लघवी होणे.
- घोटाल गाठ येणे, पाय आणि कंबर दुखी.

ডাঃসহীদ রৌহা :

किङ्कीमा रीम मङ्गल आत्मा नरक
महिने मुक्ताला हाव आजार येना प्रम किङ्कीमा रीम
आजार नसुन ल्यावही येनायेनाले प्रकार अहं

- क्रिष्णोत्था रागात् दानं मुख्य भाग करता मैत्री
- भैक्षिकाल राग (औषधीस्तंकी) :- या प्रकार
- रागावर केर्णोत्थिजिस्त आध्यात्मिके उदाम करता
- किङ्कणी कंठज्वर झालेल्या भिक्षादे शंभूत्या
- गंधीर कणागंध झालेसिवा अणि किम
- प्रयासोपणाची सुखा गरज मानु शकते
- स्त्रीजिकल राग (अभिप्रेशन संकी) या प्रकार
- किङ्कणी रागावर युरोत्थिजिस्त उदाम करता
- सर्वसामान्यपणे शत्रुत्विका, दुर्बिगीणुन पक्कं
- (एन्डोस्कोपी) आणि लेझरद्वारे मुखाचे ठेके
- (सिथोट्रिक्टरी) यांचा समावेश असतो

किडनी फेल्युअर :

किडणी केलुअर म्हावा दोन्ही किडणांची कार्यक्षमता कमी होणे रक्तात क्रिअॅटिनिन आणि युरीयाचे वाढणे प्रमाण किडणीची कार्यक्षमता कमी होण्याचे संकेत देता.

किडणी फेल्युअर दोन प्रकारचे असतात.

- 1) अक्कट किडणी फेल्युअर.
- 2) इॉनिक किडणी फेल्युअर

निष्कर्ष :-

मैलया काही वर्षापासुन किडणीच्या रुग्णांला तबक
 वेगाने वाढ होत असल्याचे दिसुन येत आहे. पण
 भारतात किडणीरुग्णांची संख्या 10 कोटी पेक्षा जल
 आहे. किडण्या निकामी झालेल्या अनेक रुग्णांना
 रोगमुक्त होऊ शकतील अशी चिकीत्सा आणि उपल
 पद्धती सध्या सर्व टीकाणी उपलब्ध नाही. आ
 रुग्णांच्या बाबतीत रोगाचे निदान प्राथमिक अवस्था

कभी खर्चात होणे आणि या उपप्राप्तीला
 निवृत्तीला निवृत्ती शक्य असते परंतु त्याचप्रमाणे
 निवृत्तीला निवृत्ती शक्य असते परंतु त्याचप्रमाणे
 निवृत्तीला निवृत्ती शक्य असते परंतु त्याचप्रमाणे
 निवृत्तीला निवृत्ती शक्य असते परंतु त्याचप्रमाणे

संदर्भ सूची - पुस्तक मात्र आदि लेखक

4) अन्तर्जाल मार्ग	वेबसाइट
1) मुद्रित किताबीय (Online Book)	वेब, ईमेल मार्ग
2) ऑनलाइन पाठ्यपुस्तक	डू डा. पाठ्यपुस्तक
3) ऑनलाइन पाठ्यपुस्तक	वेब, ईमेल मार्ग

Impact Factor - 6.625

E-ISSN - 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

International E-Research Journal

PEER REFREED & INDEXED JOURNAL

October-November-December 2019

Vol. 6 Issue 4 (A)

Chief Editor -

Dr. Dhanraj T. Dhangar,
Assist. Prof. (Marathi)
MGV'S Arts & Commerce College,
Yeola, Dist - Nashik [M.S.] INDIA

Executive Editors :

Prof. Tejesh Beldar, Nashikroad (English)
Dr. Gajanan Wankhede, Kinwat (Hindi)
Mrs. Bharati Sonawane-Nile, Bhusawal (Marathi)
Dr. Rajay Pawar, Goa (Konkani)

This Journal is indexed in :

- University Grants Commission (UGC)
- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmoc Impact Factor (CIF)
- Global Impact Factor (GIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)

For Details Visit To : www.researchjourney.net

SWATIDHAN PUBLICATIONS

'RESEARCH JOURNEY' International E- Research Journal

Impact Factor - (SJIF) - 6.625 (2019).

Vol. 6, Issue 4 (A)

Peer Reviewed Journal

E-ISSN :

2348-7143

Oct.-Nov.-Dec.

2019

Impact Factor - 6.625

E-ISSN - 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

International E-Research Journal

PEER REFREED & INDEXED JOURNAL

October-November-December 2019

Vol. 6 Issue 4 (A)

Chief Editor -

Dr. Dhanraj T. Dhangar,

Assist. Prof. (Marathi)

MGV'S Arts & Commerce College,

Yeola, Dist - Nashik [M.S.] INDIA

Executive Editors :

Prof. Tejesh Beldar, Nashikroad (English)

Dr. Gajanan Wankhede, Kinwat (Hindi)

Mrs. Bharati Sonawane-Nile, Bhusawal (Marathi)

Dr. Rajay Pawar, Goa (Konkani)

Our Editors have reviewed paper with experts' committee, and they have checked the papers on their level best to stop furtive literature. Except it, the respective authors of the papers are responsible for originality of the papers and intensive thoughts in the papers. Nobody can republish these papers without pre-permission of the publisher.

- Chief & Executive Editor

SWATIDHAN INTERNATIONAL PUBLICATIONS

For Details Visit To : www.researchjourney.net

© All rights reserved with the authors & publisher

Price : Rs. 1000/-

Sex Ratio of Tribal Population in Melghat Region of Amravati District (Maharashtra State)

Nikhil M Deshmukh

Assistant Professor, Department Of Geography
Sardar Patel Mahavidyalaya, Chandrapur, Ganjward
Mob -9890826933 E-Mail,- nmdeshmukh1@gmail.com

Abstract:

Melghat region is located in Amravati district of Maharashtra state. Melghat region covered complete area of Dharani and Chikhaldara tahsil of Amravati district. In the Melghat region near about 78% population is tribal and distributed all over the Melghat especially in forest region. The sex ratio of the tribal population is not uniform in all over the region. The sex ratio of the tribal population in the region is quite higher than total sex ratio. The lack of knowledge about population control, family planning and balance ratio is the main reason of imbalance sex ratio in the study region.

Present paper has attempts the village wise sex ratio of tribal population in the Melghat region of total tribal population as well as 0 to 6 age tribal population.

Keywords : Tribal population, sex ratio, 0 to 6 age, imbalance

Introduction:

The sex ratio of tribal population in an India is higher than the national average at 990 females per 1000 male population but the child sex ratio has declined from 972 in 2001 to 957 in 2011. The Melghat region is well known as tribal population region and the sex ratio of tribal population is also higher than total sex ratio of the region.

The present research work has attempts the analysis of village wise sex ratio of tribal population in Melghat region in Amravati district.

Objectives:

The main objective of the present study is to analysis the village wise sex ratio of total tribal population as well as 0 to 6 age group population in Melghat region.

Data Source and Methodology:

The present research work is based on the secondary source of data and data is collected from District Census Handbook, Amravati and Tribal Development Office, Amravati. The sex ratio is calculated with the help of following formula,

Sex Ratio of Total Tribal Population = (Female Population ÷ Male Population) x 1000

Calculated data has arranged in the table and also shown in map of the region. The base map of the region is digitized from base village map of Chikhaldara and Dharani tahsil and it is compiled from Census Handbook of Amravati District.

Study Region:

Melghat region is located in Gavilgarh range of Satpura hills at northern part of Amravati district. The study region lies in between 21° 31' N to 21° 40' E latitude and 76° 30' E to 77° 30' E longitudes. Region covered total 368936 sqkm area and average height is 900 to 1200 meter from the above mean sea level.

The region consists total 350 villages including Dharani and Chikhaldara both tahsil. Out of 350 villages total 317 villages are habited and total 302851 populations is spread in these villages. Out of total population 84% population is tribal population.

Sex Ratio of Total Tribal Population

The sex ratio of total tribal population in the year 2001 and 2011 is shown in table no 1.

Table No 1 – Melghat Region : Sex Ratio of Total Tribal Population

Sex Ratio	2001		2011	
	Number of Villages	Tribal Population in Villages	Number of Villages	Tribal Population in Villages
< 800	15	5946	17	3918
800 - 1000	153	98980	192	154531
> 1000	149	78309	108	76792
Total	317	183235	317	235241

Source: - Calculated by Researcher with the help of District Census Handbook, Amravati

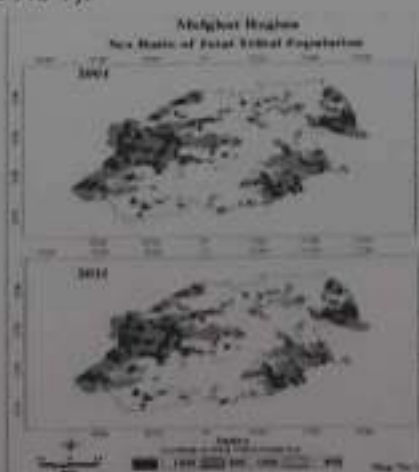
Below 800 – In Melghat region in the year 2001 total 15 villages found the sex ratio of total tribal population less than 800 and total 5946 tribal population in these villages. In 2011 total 17 villages recorded the sex ratio less than 800 and total tribal population of these villages is 3918. These villages are mainly in Chikhaldara tahsil and located in eastern side of the region.

800 to 1000 - In the year 2001 total 153 villages recorded the sex ratio in between 800 to 1000 and total tribal population of these villages is 98980. In 2011 the number of villages in this category is increased. In this year sex ratio in between 800 to 1000 found in total 192 villages and 154531 tribal populations situated in these villages. It shows the growth of female population in the region.

These villages are spread in all over the region and maximum villages located in Dharani tahsil.

Above 1000 – In the year 2001 total 149 villages in the region found the sex ratio more than 1000 and 78309 tribal populations is located in these villages. In the year 2011 the number of villages decreased of higher sex ratio and this year total 108 villages recorded the more than sex ratio and tribal population of these villages is 76792.

The distribution of these villages is higher in west part of Dharani tahsil and dense in east part of Chikhaldara tahsil (Map No 1).

Sex Ratio of 0 to 6 Age Group Tribal Populations

The 0 to 6 age child sex ratio of tribal population in the year 2001 and 2011 is shown in the table no 2.

Table No 2 – Melghat Region : Sex Ratio of 0 to 6 Age Tribal Population

Sex Ratio (0 to 6)	2001		2011	
	Number of Villages	Tribal Population in Villages (0 to 6)	Number of Villages	Tribal Population in Villages (0 to 6)
< 800	236	25361	260	26646
800 - 1000	74	19906	51	13115
> 1000	7	5071	6	4398
Total	317	50338	317	44159

Source: - Calculated by Researcher with the help of District Census Handbook, Amravati

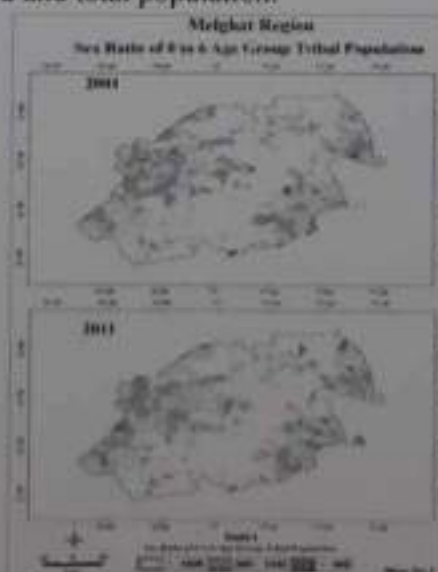
Below 800 - In the year 2001 total 236 villages found the less than 800 sex ratio of 0 to 6 age tribal population and total 25361 tribal population of 0 to 6 group lives in these villages. In 2011 total 260 villages found sex ratio less than 800 and 26646 child tribal population lives in these villages.

800 to 1000 – Child sex ratio of tribal population in between 800 to 1000 found in 74 villages in the year 2001 and total 19906 tribal populations situated of the age group 0 to 6 in these villages. In 2011 this child sex ratio observed in 51 villages and totals 13115 child population observed in these villages.

The number of villages and child population decreases in 800 to 1000 group child sex ratio in 2011.

Above 1000 – More than 1000 female children per 1000 male child population found in 7 villages in 2001 and total 5071 population of the age group 0 to 6 age tribal lives in these 7 villages. In 2011 sex ratio more than 1000 found in 6 villages and child population of tribal community is 4398.

The birth rate and death rate both is higher in tribal population and it is directly affecting the imbalance sex ratio of child and total population.

Conclusions and Suggestions:

The sex ratio of tribal population is higher than total population's sex ratio of the study region. More than 1000 sex ratio of total tribal population is observed near about 35% villages in Melghat. The imbalance is found in between total and child sex ratio of tribal population.

The tribal population in the region is still backward and superstitions still persist in tribal areas of the study region. As such, they give birth to female baby child till the birth of a boy, which in turn increases the population. Also, more pregnancy causes women to die. Due to lack of family planning, low literacy rate, traditional superstitions etc, the population in some regions increases dramatically while in some region there is very little.

All these factors in the study region have been adversely affected by the sex ratio of the tribal population. Therefore, there is a discrepancy between the child and total sex ratio.

It is necessary to improve and balance the sex ratio in the study region. Providing proper information about family planning to the tribal, as well as awareness of the equality of boys and girls, is an essential. Every tribal region need to be educated and explain information about balanced sex ratio. Balancing both birth rate and mortality will keep the sex ratio balanced and its impact on development of tribal region.

References:

- 1) Agnihotri, S.B., "Sex Ratio Patterns In The Indian Population: A Fresh Exploration", New Delhi: Sage Publications. (2002)
- 2) Barber N., "The Sex Ratio as a Predictor of Cross-National Variation in Violent Crime", Cross-Cult Res 2000;34:264-82. (2000)
- 3) Deshmukh Nikhil, "अमरावती जिल्ह्यातील मेळघाट प्रदेशातील आदिवासी जाती-जमातीच्या सामाजिक व आर्थिक स्तराचा पोषण स्तरावर झालेल्या परिणामांचा भौगोलिक अभ्यास", Ph.D. Thesis, Sant Gadge Baba Amravati University, Amravati(2019)
- 4) District Census Handbook, Amravati District, 2001 and 2011
- 5) Jadhav, R. and Rahate, A., "Sex ratio analysis: a Case study of Daund tahsil of Pune Dist. M.S." Maharashtra Bhugol Shastra Sanshodhan Patrika, Vol- 33, No.1, Pp. No. 84-90. (2016)

ISSN 2277 - 3908 // VOLUME-6 // ISSUE-1 :: 2017

SPM-JAR

JOURNAL OF ACADEMIC RESEARCH

Peer Reviewed

Annual Research Journal

For

Multi-disciplinary Studies

**SARDAR PATEL MAHAVIDYALAYA,
CHANDRAPUR**

Contents

1. Fungal Diversity in Vegetables and Their Impact On Human Health With Reference to Losses	Archana Junghare, P. N. Nasare and Mousmi Bhowl	01-03
2. E-Banking in India : Innovations, Challenges and Opportunities	R. A. Fulkar and R.P. Ingole	04-09
3. <u>चलनी नाण्यांचा उगम</u>	<u>शरयु मनिष पोतनुरवार</u>	10-12
4. Exigent of Good Governance in Higher Education	Devendra R. Bhagat	13-16
5. Sandra Cisneros's The House on Mango Street : A Quest for Identity	G. N. Khamankar	17-21
6. Environmental Sanitation in Ancient Buddhist Monasteries	Rahul K. Kamble	22-29
7. अल्पमुदती महिला निवासगृहातील शासनाच्या योजना व सुविधा	अनिता वडस्कर / मत्ते	30-33
8. मुल तालुक्यातील धान पीक व संकरीत बि-बियाणे एक भौगोलिक अभ्यास	वनश्री लाखे	34-38
9. महिला उत्पीडन एवं मानवाधिकार (घरेलू हिंसा संरक्षण अधिनियम के विशेष संदर्भ में)	नियाज अहमद अंसारी	39-42
10. सलाम आखरी : वैश्या जीवन की दास्तान	लक्षेश्वरी कुरें	43-47
11. हिन्दी का शब्द भंडार	पुनम देबनाथ आणि सुनिता बनसोड	48-51
12. नारी चेतना पंक्ति : पंतजी के संदर्भ में	सुधांशु गौर राँय और शैलेंद्र कुमार शुक्ल	52-53
13. हुंडा बळी - एक ज्वलंत समस्या	प्रिती बाबुराव वानखडे	54-57
14. व्यक्तिमत्त्वातील विविधता - एक निरीक्षण - भाग - २	श्वेता शिरीश गुंडादार	58-60
15. Narco Analysis Test ? - Present Legal Scenario in India	Abhay Butle	61-64
16. Union Membership, Locus of Control and Job Satisfaction	Purushottam Borkar	65-67

चलनी नाण्यांचा उगम

शरयु मनीष पोतनुरवार

अर्थशास्त्र विभाग

सरदार पटेल महाविद्यालय, चंद्रपुर

संशोधनाचा गोषवारा

मानवी संस्कृतीच्या लाखो वर्षांच्या इतिहासात चलनी नाण्यांची सुरुवात व-याच उशिराने सुरु झालेली दिसते. अश्मयुगात मानव प्राणी भटकंती करित असल्याने त्याच्या जीवनाला स्थैर्य नव्हते. परंतु हळुहळू अनेक वस्तु तयार होऊ लागल्या आणि त्यातूनच वस्तु-विनीमय पद्धती अस्तित्वात आली. त्यातही अनेक अडचणी होत्या. जसे- निश्चित मोजमापाची समस्या, वस्तुच्या ठराविक मुल्याची समस्या.

वस्तु-विनीमयात पशुधन महत्वाचा स्रोत होता. गाय, बैल, शेळ्या, मेंढ्या, यांचा उपयोग होत असे. ताग्रयुगात जेव्हा वस्तुंच्या मोबदल्यात तांबे देण्यास सुरुवात झाली तेव्हा गायीच्या किंवा बैलाच्या चामड्याच्या आकाराचा तांब्याचा तुकडा ते वापरत असत. याशिवाय कवड्या, तांबे, सोने, चांदी या धातुंच्या अंगठ्या वापरण्यात येत असत. प्रत्येकी ठराविक वजनाच्या या अंगठ्या असत. बाबिलोनियन लोक अंगठीऐवजी ठराविक वजनाचे धातुचे गोळे वापरत असत. चांदिच्या तुकड्यांचे, गोळ्यांचे वजन, त्यांच्या धातुची शुद्धता हे व्यवहारात प्रत्येक वेळी तपासून घेतले जात असे. प्रत्येक वेळी हे तपासून घेण्याची तसदी घ्यावी लागत होती.

लिडियामध्ये नाण्याचा जन्म इ.स.पू. ७०० मध्ये झाला. याची ग्वाही इतिहासाचा जनक हिरोडोटस याने दिली आहे. अतिप्राचीन नाणी इलेक्ट्रम धातुची आहेत. सोने आणि चांदी यांचा मिश्र धातु म्हणजे इलेक्ट्रम होय. डरायस पहिला याच्या काळात इ.स.पू. ५१६ मध्ये प्रथम नाणी सुरु झाली. त्यांनी जनतेवरील कर वसूल करण्यासाठी नाण्यांचा वापर केला.

अतिप्राचीन भारतीय नाणी चांदीची आहेत आणि त्यांना 'कार्षापण' किंवा पन्ना अशी संज्ञा आहे. शिवाय 'कार्षापण' हे वजनाचेही परिमाण होते, असे कौटिल्य आणि मनु यांच्या ग्रंथावरून दिसून येते. 'कार्षापण' या भारतीय चांदीच्या नाण्याचे वजन सुमारे ५६ ते ५८ ग्रेन्स होते. आहेत नाणी ही अतिप्राचीन भारतीय नाणी आहेत. ती प्रामुख्याने चांदीची आहेत. सर्वसाधारणपणे नाण्याच्या दर्शनी भागावर पाच-सहा किंवा त्यापेक्षा जास्त चिन्हे व मागील भागावर एक किंवा दोन चिन्हे आढळतात. नाणी जितकी अधिक काळ व्यवहारात राहिली असतील तितकी अधिक जास्त प्रमाणात चिन्हे उमटविली असावीत. नाण्याचे वजन आणि धातुचे त्यातील योग्य प्रमाण इत्यादींची खुण किंवा ओळख म्हणून ही चिन्हे असावित. कौटिल्याच्या अर्थशास्त्रात खोटी नाणी बनविण्याच्या पद्धतीसंबंधी सुद्धा (कुट-रूपकारक) काही माहिती मिळते.

प्रथम मुशीत धातु वितळविण्यात येत असे, धातु शुद्ध करण्याकरिता त्यात क्षार मिसळत असत. हा धातु ऐरणीवर (अधिकर्णी) हातोड्याने (मुष्टिक) ठोकून त्याचा पातळ पत्रा तयार करित असत. त्यानंतर सांडशीने (संदंश) त्याचे तुकडे कापून त्यावर ठशाने (बिंब-टंक) चिन्हे उमटविली जात. या चिन्हात मानव आणि प्राण्यांच्या आकृती, पशु, पक्षी, सरपटणारे प्राणी, फुले, टेकडी, नदी, सूर्य, चंद्र तसेच धार्मिक व मांगल्याची चिन्हे इत्यादींचा समावेश दिसून येतो.

बीजशब्द :- नाणकशास्त्र, नवाश्मयुग, नागरी संस्कृती, अक्केडियन इष्टिकालेख, इलेक्ट्रम, कार्षापण

उद्देश :-

प्राचीन-अती प्राचीन काळापासून चलन आणि चलनपद्धतींमध्ये सदैव, सतत अनेक प्रकारचे बदल झालेत. अनेक कारणांमुळे विविध प्रकारचे बदल झालेत. आजही होत आहेत. या अनुषंगाने ऐतिहासिक बदलाचा सविस्तर विचार करण्याचा मानस.

संशोधन निबंधाचे स्पष्टीकरण :-

प्रस्तावना :-

प्राचीन भारतीय नाणकशास्त्रानुसार, मानवी संस्कृतीच्या लाखो वर्षांच्या इतिहासात चलनी नाण्यांची सुरुवात ब-याच उशिराने सुरू झालेली दिसते. अनेक वस्तुचे उत्पादन होऊ लागले. त्यातूनच वस्तु-विनीमय पद्धती अस्तित्वात आली.

चलनी नाण्यांचा उगम :-

प्राचीन भारतीय नाणकशास्त्रानुसार, मानवी संस्कृतीच्या लाखो वर्षांच्या इतिहासात चलनी नाण्यांची सुरुवात ब-याच उशिराने सुरू झालेली दिसते. अश्मयुगात मानव प्राणी भटकंती करित असल्याने त्याच्या जीवनाला स्थैर्य नव्हते. नवाश्मयुगात खेडी स्वयंपूर्ण होती, तत्कालीन मानवही स्वयंपूर्ण होता आणि त्यातूनच नागरी संस्कृतीचा उगम झाला. अनेक वस्तु तयार होऊ लागल्या. त्यातूनच वस्तु-विनीमय पद्धती अस्तित्वात आली.

वस्तु-विनीमय पद्धतीतील अडचणी :-

प्राचीन काळात वस्तु-विनीमय पद्धतीत अनेक अडचणी होत्या. जसे- निश्चित मोजमापाची समस्या, वस्तुचे मुल्य ठराविक नसे. वस्तु-विनीमयात पशुधन महत्वाचा स्त्रोत होता. गाय, बैल, शेळ्या, मेंढ्या, यांचा उपयोग होत असे. ताम्रयुगात जेव्हा वस्तुंच्या मोबदल्यात तांबे देण्यास सुरुवात झाली तेव्हा गायीच्या किंवा बैलाच्या चामड्याच्या आकाराचा तांब्याचा तुकडा ते वापरत असत. याशिवाय कवड्या, तांबे, सोने, चांदी या धातुंच्या अंगठ्या वापरण्यात येत असत. प्रत्येकी ठराविक वजनाच्या या अंगठ्या असत. तद्वतच या अंगठीला ठराविक मुल्य होते. बाबिलोनियन लोक अंगठीऐवजी ठराविक वजनाचे धातुचे गोळे वापरीत असत. चांदीच्या तुकड्यांचे, गोळ्यांचे वजन, त्यांच्या धातुची शुद्धता हे व्यवहारात प्रत्येक वेळी तपासून घेतले जात असे. प्रत्येक वेळी हे तपासून घेण्याची तसदी घ्यावी लागत होती.

चलनी नाण्यांच्या विकासाची सुरुवात :-

सर्वप्रथम लिडीयामध्ये धातुच्या तुकड्यांवर त्यांच्या वजनाची आणि शुद्धतेची हमी म्हणून चिन्हे उमटविण्यात आली. याप्रमाणे लिडियामध्ये नाण्याचा जन्म इ.स.न.पू. ७०० मध्ये झाला. याची खात्री इतिहासाचा जनक हिरोडोटस याने दिली आहे. आशिया मायनरमध्ये आयोनियन समुद्रकिना-यावरिल भागात लिडिया हा देश होता. तेथील अतिप्राचीन नाणी इलेक्ट्रम धातुची आहेत. सोने आणि चांदी यांचा मिश्र धातु म्हणजे इलेक्ट्रम होय. प्राचीन पर्शियामध्ये नाण्यांची कल्पना लिडियामधूनच आली. तेथे डरायस पहिला याच्या काळात इ.स.न.पू. ५१६ मध्ये प्रथम नाणी सुरू झाली. त्यांनी जनतेवरील कर वसूल करण्यासाठी नाण्यांचा वापर केला. जनतेने नाण्यांच्या रुपाने कर भरला तरी सुद्धा ती नाणी वितळवून त्यांचे वजन केले जात असे आणि धातुच्या एकुण वजनाची पावती देण्यात येत असे. एका अक्केडियन

इष्टिकालेखात इ.स.पुर्व ५०३-५०२ याबाबतची सविस्तर माहिती मिळेल.

भारतीय नाण्यांचे प्राचीनत्व :-

अतिप्राचीन भारतीय नाणी चांदीची आहेत आणि त्यांना 'कार्षापण' अशी संज्ञा आहे. शिवाय 'कार्षापण' हे वजनाचेही परिमाण होते, असे कौटिल्य आणि मनु यांच्या ग्रंथावरून दिसून येते. 'कार्षापण' या भारतीय चांदीच्या नाण्याचे वजन सुमारे ५६ ते ५८ ग्रेन्स होते.

आहत नाणी :-

आहत नाणी ही अतिप्राचीन भारतीय नाणी आहेत. ती प्रामुख्याने चांदीची आहेत. त्या तुलनेने तांब्याची नाणी कमी प्रमाणात होती. सुरुवातीच्या काळात नाण्याच्या केवळ एकाच बाजूने चिन्हे किंवा उमटविली जात असत. परंतु कालांतराने मागील बाजुवरही चिन्हे उमटविण्याची गरज भासली असावी. नाणी तपासणा-या अधिका-यांची किंवा सराफांची (रुपतर्क किंवा रुपदर्शक) ही मागील बाजुची चिन्हे असावित. सर्वसाधारणपणे नाण्याच्या दर्शनी भागावर पाच-सहा किंवा त्यापेक्षा जास्त चिन्हे व मागील भागावर एक किंवा दोन चिन्हे आढळतात. नाणे जितके अधिक काळ व्यवहारात राहिले असेल तितक्या अधिक जास्त प्रमाणात चिन्हे उमटविली असावीत. नाण्याचे वजन आणि धातुचे त्यातील योग्य प्रमाण इत्यादींची खुण किंवा ओळख म्हणून ही चिन्हे असावित. कौटिल्याच्या अर्थशास्त्रात खोटी नाणी बनविण्याच्या पद्धतीसंबंधी सुद्धा ; कुट-रुपकारकद्ध काही माहिती मिळते.

आहत नाणी बनविण्याची विधी :-

प्रथम मुशीत धातु वितळविण्यात येत असे, धातु शुद्ध करण्याकरिता त्यात क्षार मिसळत असत. हा धातु ऐरणीवर (अधिकर्णी) हावोड्याने (मुष्टिक) ठोकून त्याचा पातळ पत्रा तयार करित असत. त्यानंतर सांडशीने ; संदंशद्ध त्याचे तुकडे कापून त्यावर ठशाने (बिंब-टंक) चिन्हे उमटविली जात.

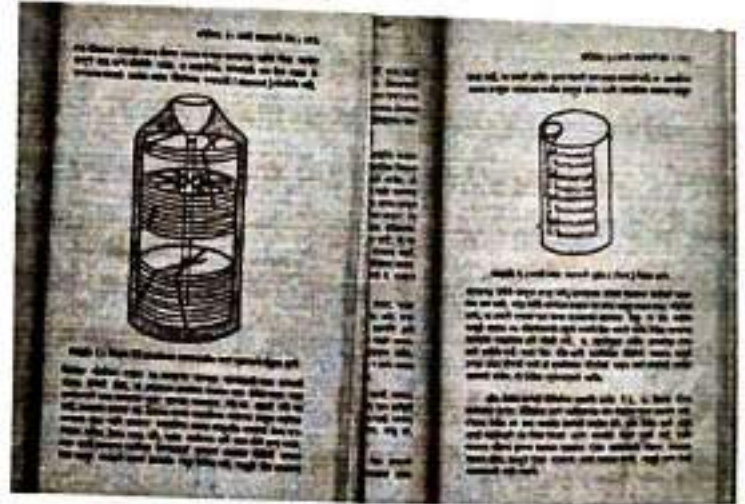
चिन्हे :-

आहत नाण्यावरिल चिन्हात मानव आणि प्राण्यांच्या आकृती, पशु, पक्षी, सरपटणारे प्राणी, फुले, टेकडी, नदी, सूर्य, चंद्र तसेच धार्मिक व मांगल्याची चिन्हे इत्यादींचा समावेश दिसून येतो.

विभिन्न काळातील विविध प्रकारची नाणी व त्यावरिल चिन्हे :-

नाणी पाडण्याचे यंत्र साचे :-

संदर्भ:- प्राचीन भारतीय नाणकशास्त्र-मधुकर केशव ढवळीकर -
कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन पूणे

IMPACT FACTOR SJIF 2019-6.251

ISSN 2349-9664

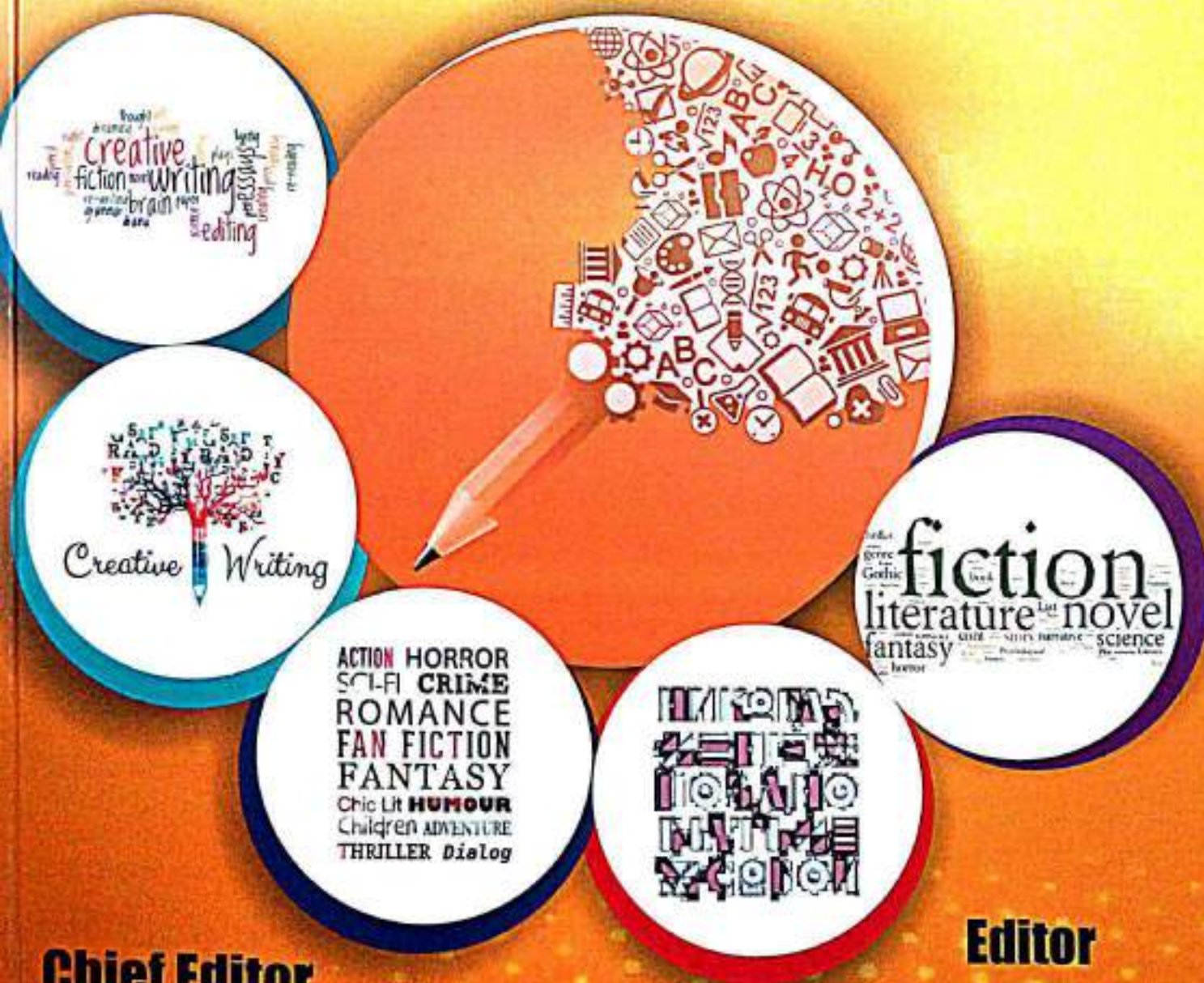
An International Peer Reviewed & Refereed Journal

SCHOLARLY RESEARCH JOURNAL FOR HUMANITY SCIENCE & ENGLISH LANGUAGE

APRIL-JUNE, 2021, VOL- 10, ISSUE-52

**Special Issue of Department of English,
Lokmanya Mahavidyalaya, Warora, Dist. Chandrapur (MS)**
ON

RECENT TRENDS IN CREATIVE WRITING

Chief Editor

Dr. Subodh Kumar Singh,
Principal

Editor

Prof. Shrikant N. Puri
Head, Dept of English

An International Peer Reviewed & Refereed Journal
SCHOLARLY RESEARCH JOURNAL FOR HUMANITY
SCIENCE & ENGLISH LANGUAGE

APRIL-JUNE, 2021, VOL- 10, ISSUE-52

Index

SR. NO.	TITLE & AUTHOR NAME	PAGE NO.
1	AN EXPLORATION OF POST-MODERN URBAN PSYCHE THROUGH BLACK FARCE IN MAHESH ELKUNCHWAR'S <i>REFLECTION</i> <i>Dr. Dayanand R. Mane</i>	1-3
2	ECOLOGICAL CONCERNS IN THE POETRY OF NIRANJAN MOHANTY: A READING OF SELECT POEMS FROM <i>A HOUSE OF RAINS</i> <i>Dr. Somnath Barure</i>	4-10
3	MAHESH ELKUNCHWAR'S EXPERIMENTS IN <i>AN ACTOR EXITS</i> <i>Shrikant Niranjana Puri</i>	11-14
4	EPISTEMOLOGY REVERSED: AN INTERROGATION INTO THE IDEA OF CREATING CONTEMPORARY COMMERCIALS AND THEIR POST TRUTH IMPLICATIONS <i>Nipana Nath</i>	15-23
5	APPLICATION OF ECO CRITICISM TO 'THE TEMPLE OF MY FAMILIAR' <i>Dr. Ravindra D. Hajare</i>	24-28
6	ECO-CRITICAL CONCERN IN THE RIVER OF SMOKE OF AMITAV GHOSH AND IN THE COFFER DAM OF KAMALA MARKANDAYA <i>Mr. Vinod Manoharrao Kukade</i>	29-33

35	CINEMA AND LITERATURE: AN INDIAN PERSPECTIVE <i>Dr. Dharampal B. Fulzele</i>	159-163
36	FEMININE SENSIBILITY IN ANITA NAIR'S <i>THE BETTER MAN</i> <i>Ms. Archana S. Rathod</i>	164-167
37	FICTIONAL WORLD OF KAMALA MARKANDAYA AND R. P. JHABVALA: A THEMATIC STUDY <i>Sumil Kumar Singh</i>	168-171
38	CREATIVITY IN <i>MISSING PERSON</i> BY PATRICK MODIANO <i>Aglave Ganpat Shriram</i>	172-174
39	A STUDY OF FEMININE SENSIBILITY OF INDIAN WOMEN IN THE NOVELS OF KAMALA MARKANDAYA <i>Lovely Kumari</i>	175-177
40	PEDAGOGICAL TRENDS IN TEACHING ENGLISH CREATIVE WRITING: A POST MODERN APPROACH <i>Amol J. Kutemate & Dr. Akshay V. Dhote</i>	178-181
41	EMERGENCE OF THE CLIMATE FICTION IN THE INDIAN LITERATURE: A REVIEW <i>Mrs. Pranita G. Kamath</i>	182-186
42	REPRESENTATION OF TRANSGENDER IN ARUNDHATI ROY'S <i>THE MINISTRY OF UTMOST HAPPINESS</i>: A SUBALTERN PERSPECTIVE <i>Mr. Dilip M. Bawane & Dr. Shriram G. Gahane</i>	187-190
43	A STUDY OF DIFFERENT TRENDS IN INDIAN ENGLISH LITERATURE <i>Dr. Sheela Upkar Narwade</i>	191-193

PEDAGOGICAL TRENDS IN TEACHING ENGLISH CREATIVE WRITING: A POSTMODERN APPROACH

Amol J. Kutemate & Dr. Akshay V. Dhote

Department of English, Sardar Patel Mahavidyalaya, Chandrapur, Maharashtra
amolkutemate111@gmail.com

Abstract

Writing is one of the most creative as well as complex form of expression. Since the beginning of globalisation, teaching writing has been neglected and spoken English is the dominant form in the school and college education. With the emergence of advance technologies in the education sector, writing has become old fashioned and dull activity for the learners. As writing is one of the four core skills in language education, besides listening, speaking and reading, its significance cannot be under-rated. To give impetus to writing skills, teachers need to move beyond the traditional attitude in writing and find out the innovative pedagogies to teach writing in its most creative form with post-modern approach. The paper attempts to deal with the following current issues associated with the teaching of creative writing: need of teaching of creative writing, approaches in teaching creative writing, challenges in teaching and current Post-modern pedagogical approaches in dealing with these challenges in the education system.

Key Words: Creative writing, Pedagogy of writing, Post- modernism, Trends in writing

Introduction

Invention of writing has brought revolutionary changes in the history of the world. From caves writing to digital writing, world has always been text- oriented. Hence writing is one of the fundamental skills out of the four basic language skills taught in the classrooms from primary to tertiary levels. Teaching writing enforces vocabulary and grammatical structures. So, it is very important to give enough time to teach writing skills to learners to make them proficient in writing. It is also essential to identify the interest areas of the learners and provide frequent opportunities to practice writing. To give impetus to writing skills, teachers need to move beyond the traditional attitude in writing and find out the innovative pedagogies to teach writing in its most creative form with post-modern approach.

Postmodernism as a prevalent concept describes a broad movement. Postmodernism is a late 20th century movement in philosophy and literary theory that generally questions the basic assumptions of Western philosophy in the modern period. It is characterized by broad scepticism or relativism and a general suspicion of reason. It developed in the mid-20th century across philosophy, arts, architecture and criticism. Now, it is believed that English language teaching has been influenced by postmodern philosophy theoretically and practically in some ways. The elements of Postmodernism including Constructivism, subjectivism, relativism, localism and pragmatism are found to have been applied in Teaching English as a Second Language (TESOL) to the concept of Post method, multilingualism, multiculturalism, integrated content learning, and creative writing pedagogies.

While teaching English as a second language in the classrooms, a question often comes to mind is 'What is the need of teaching creative writing?' The question becomes even

OUR HERITAGE

ISSN: 0474-9030, Vol-68, Special Issue-9

**International Conference On E-Business, E-Management,
E-Education and E-Governance (ICE4-2020)**

Organised by

Kamla Nehru Mahavidyalaya, Nagpur

7th & 8th February-2020

Techno Pedagogy in Higher Education: Issues and Prospects

Amol J. Kutemate

Assistant Professor

Department of English

Sardar Patel Mahavidyalaya, Chandrapur

amolkutemate111@gmail.com

Abstract

Why technology is infused with the educational pedagogy? or rather why the demand of technology has been increasing in the field of education? These could be the key questions in the current educational scenario. The inclusive answer is to facilitate the teaching and learning process. With the social, cultural, political and economic changes, there is a call for new contents and skills. These twenty first century contents or skills cannot be delivered or taught with the old methods of teaching to a techno savvy generation. To meet this challenge, a concept of techno- pedagogy is introduced in the field of education. As this is a new and inevitable experiment in education, there is a need to critically analyse the concept of techno- pedagogy. In the present paper, an attempt has been made to study some issues in the implementation of techno- pedagogy in the higher education sector and its prospects in the developing economies like India.

Key words

Technology, Pedagogy, Higher education

Introduction

Teaching and learning is a key but complex process in education system. Teachers, educators, pedagogues, researchers and all the stakeholders related with education field have been contributing to make the teaching- learning process more effective. Development of technology helps this process to become more result oriented. The concept of techno pedagogy has been evolved through the amalgamation of technology and pedagogy.

The word pedagogy is often used in education. It comes from the Greek root word *paidagogos* means “an art of teaching to children”. However, today it means creating an educational process leading to transfer of knowledge to a new learner. Pedagogy most commonly understood as the approach to teaching, refers to the theory and practice of learning, and how this process influences and is influenced by the social,

OUR HERITAGE

ISSN: 0474-9030, Vol-68, Special Issue-9

**International Conference On E-Business, E-Management,
E-Education and E-Governance (ICE4-2020)**

Organised by

Kamla Nehru Mahavidyalaya, Nagpur

7th & 8th February-2020

political and psychological development of learners. Basically, it's a cognition-based learning process, where teacher designs some strategies for the effective learning.

Technology is “the branch of knowledge that deals with the creation and use of technical means and their interrelation with life, society, and the environment, drawing upon such subjects as industrial arts, engineering, applied science, and pure science”. It has become a key word in all academic disciplines in twenty first century. Education is not an exception to this. In fact, technology has been playing a major role in transforming the whole education scenario worldwide. It is a discipline dealing with the art or science of applying scientific knowledge to practical problems. So, techno pedagogy refers to “electronically mediated courses that integrate pedagogic principles of teaching or learning with the use of technology”. Techno pedagogies require both technological and pedagogical skills to use.

The technological revolution has transformed the thinking patterns and pedagogical practices of teachers. Traditional pedagogies are teacher centric in which teachers are the absolute source of knowledge. With the beginning of research in the field of technology and psychology, some fundamental changes occurred in educational pedagogies. These technology blended pedagogies have changed not only the way of learning but also the temperament of learners. It has improved the quality of education by conveying the complex concept in an effective and interesting way compared to traditional teaching methods. Techno pedagogies are conducted through different modes of learning like computer- based learning, online learning, mobile learning, smart classroom etc. Though technology has been accepted as a fundamental need by common people, teachers and students find it difficult to link it with education for effective teaching and learning. As techno pedagogies have better prospects in education, there are certain issues in implementing it in higher education.

Issues

1. Motivation

Traditional methods, like lecture method are still preferred by the majority of teachers. These methods are more convenient for teachers rather than students. So, shifting from traditional methods to twenty first century techno pedagogies, is a challenging task. In this context, motivation or willingness is an important factor in changing the mindset of teachers.

2. Accessibility

Accessibility to technological resources in higher educational institutes is serious issue, especially in rural areas. Most of the colleges, even in urban areas are not equipped with

OUR HERITAGE

ISSN: 0474-9030, Vol-68, Special Issue-9

**International Conference On E-Business, E-Management,
E-Education and E-Governance (ICE4-2020)**

Organised by

Kamla Nehru Mahavidyalaya, Nagpur

7th & 8th February-2020

smart classrooms and language labs. ICT labs are in poor condition and devoid of updated hardware and software. Weak internet connectivity makes it inaccessible to provide facilities online courses, e- learning, video conferencing etc. Frequent power cuts and fluctuations also creates barriers in using technological resources.

3. Feasibility

The issue of feasibility is associated with financial matters. As most of the colleges are privately owned, they face funding crises. It makes them difficult to spend enough funds on infrastructure development, ICT equipment maintenance and providing technological services and facilities to learners.

4. Competency

Competency is nothing but the ability of teachers to make use of technology effectively in teaching. Though technology is prepared for some specific purpose, it is neutral in itself. It doesn't have any clear vision. The effectiveness of a technology depends upon the person who use it. If a user is not competent or trained enough to use the technology, it will not make any positive impact. The same case applies with techno pedagogy. Incompetency of teachers in using technology is one of the major issues in designing or implementing techno pedagogies. The four most common mistakes in introducing techno-pedagogical skill into teaching are i) installing learning technology without reviewing student needs and content availability; ii) imposing technological systems from the top down without involving faculty and students; iii) using inappropriate content from other regions of the world without customizing it appropriately; and iv) producing low quality content that has poor instructional design and is not adapted to the technology in use

5. Learner psychology

Educational technologies are assumed to be used by the learners of professional courses. Students from traditional disciplines like arts, science and commerce do not find themselves connected with these technologies due to their focus on theory examinations. Even in universities and multi-disciplinary colleges, there is a lack of coordination among different departments related to sharing of updated technological knowledge and resources.

Prospects

Inevitably, technology is going to play an important role in the field of education in spite of all the challenges in implementing it. Techno pedagogy has bright future due to following prospects:

OUR HERITAGE

ISSN: 0474-9030, Vol-68, Special Issue-9

**International Conference On E-Business, E-Management,
E-Education and E-Governance (ICE4-2020)**

Organised by

Kamla Nehru Mahavidyalaya, Nagpur

7th & 8th February-2020

1. Bridging the gap

Significance of techno pedagogy in future lies in bridging the learning gaps of learners in higher education. Majority of students in universities and college are not competent enough in applying the knowledge or skills in their personal or academic life. There is a gap between the present learning achievement and the expected learning achievement. This learning gap is serious issue with the students in higher education. To deal with challenge, teachers have to work on two levels simultaneously. First covering the prescribed syllabus and second, filling the learning gap. Techno pedagogy has tremendous potential to deal with these challenges in swift and effective way.

2. Self- learning

The aim of higher education is not just the transfer of knowledge from teacher to students; but to develop critical thinking ability among learners. The major difference between the present and past generations of learners is that the old generation used to depend on teachers and books as the only authenticate sources of knowledge; but the present generation of learners is more independent in terms of learning. Apart from books and teachers, they have technology as a major tool of learning. It could motivate them to learn by themselves. Teacher's role will be a facilitator in their learning.

3. Outcomes

Outcome based pedagogy is the need of the hour. Mere providing input through teaching is not enough, but producing concrete output on behalf of learners is also significant. Technology can enhance the effectiveness of pedagogy in generating learning outcomes. It also helps to evaluate the learning outcomes of learners in the context of academic and personal development.

4. Feedback

Techno pedagogies have greater scope to involve learners in the learning process. Learning involvement boosts learners' confidence in learning and they get self-motivated to learn. Such kind learning environment promotes feedback mechanism in the classroom. Effective feedback cannot be obtained without complete involvement in learning process. The more students involve in the learning process through techno pedagogy, more concrete feedback would achieve.

5. diagnostic and remedial work

Diagnostic testing helps teachers to identify and analyse the learning difficulties. At present, the focus of teaching in higher education is on completing the syllabus and preparing students for written examinations. There is not enough scope for diagnosis of

OUR HERITAGE

ISSN: 0474-9030, Vol-68, Special Issue-9

**International Conference On E-Business, E-Management,
E-Education and E-Governance (ICE4-2020)**

Organised by

Kamla Nehru Mahavidyalaya, Nagpur

7th & 8th February-2020

learning difficulties and implementing remedial strategies. But as the pedagogies are shifting from group learning to customised learning, there are better prospects for techno pedagogies to deal with diagnosis and remedies.

Technology is the key factor in evaluating the proper use of education inputs. Pedagogy concerns with learner's integrated development. Hence, technology and pedagogy are the two side of the same coin because they complement each other.

References

Fallows Stephen & Bhanot Rakesh. *Quality Issues in ICT-based Higher Education*, Psychology Press, 2005.

Thakur Nabin, "A Study on Implementation of Techno-pedagogical Skills, its Challenges and Role to Release at Higher Level of Education". *American International Journal of Research in Humanities, Arts and Social Sciences*, 9(2), December 2014-February 2015, pp. 182-186.

Web sources

<https://www.dictionary.com/browse/technology>. Assessed 19 January 2020

<https://www.slideshare.net/sajinasherin42/techno-pedagogy>. Assessed 19 January 2020

R. Vijaya, "Techno-Pedagogy in Teaching and Learning". *Shanlax International Journal of Education* Vol.5, Special issue 1 Mar. 17. Retrieved from https://www.researchgate.net/publication/332037078_TechnoPedagogy_in_Teaching_and_Learning

उच्चशिक्षणात गांधी विचारांचा अंतर्भाव

डॉ. पद्मरेखा घनकार
सरदार पटेल महाविद्यालय
गंदपुर
9681945557

गोपबारा -

आधुनिक भारताच्या उभारणीतील आणि स्वातंत्र्य संग्रामातील केंद्रस्थानी असलेले महान नेतृत्व म्हणजे मा. गांधी पारंपारिक विचार व पारिवर्ताच्या सुधारणावादी विचार यांच्या समिश्रणातून आपल्या मुनिकेला कायम विचारप्रवृत्त ठेवणारे विचारवंत म्हणूनही मा. गांधी यांचे स्थान अग्रस्थानी आहे. स्वातंत्र्य लढयाला व्यापक आणि सर्वसमावेशक करण्याचे कार्य त्यांच्या हातून घडले. तो टिळकांच्या नंतर भारतीय स्वातंत्र्य लढयाला जो वेहरा लाभला तो मा. गांधींचाच. संत प्रवृत्ती धारण केलेला आणि आपल्या अहिंसा व सत्याग्रह या शस्त्राने इराजाना नामोहरम करणारा महापुरुष असेही त्यांचे वर्णन केले तर अतिशयोक्त ठरणार नाही. भारतीय सत्त्वज्ञान, पश्चिमात्य सत्त्वज्ञान, धर्मशास्त्र, शिक्षण, निती, कायदा अशा अनेकविध विषयांमध्ये ते लिलया विहार करत. आपल्या विरोधकांनाही आपलेसे करून घेण्याचे कसब या. गांधींमध्ये होते. सावरकरादी, आंबेडकरादी किंवा अन्य विचारवंतांच्या विचारांनाही तितकेच महत्त्व देऊन स्वतःचे मतही त्यांनी अत्यंत ठामपणे मांडले.

इंग्रजी शिक्षणाला आणि शिक्षण पद्धतीला त्यांचा तसा विरोध नव्हता. परंतु भारतीय परंपरेत शिक्षणाची एक मोठी परंपरा अस्तित्वात होती. गुरुकुल पद्धती, त्यातील शिक्षण याकडेही आपण डोकसपणे पाहिले पाहिजे. असे त्यांना वाटे. आधुनिक शिक्षण पद्धती ही विद्यार्थ्यांच्या ज्ञानात भर घालते. माहिती डोक्यात कोबो परंतु नैतिकतेचा विचार देत नाही. गांधे समिश्रण शिक्षण यत्नाखेत तार झाले तर तिला एक महत्वाचे वळण लागू शकेल असे त्यांना वाटे. शाळा, महाविद्यालये व विद्यापीठे ही विद्यार्थ्यांना घडवणारे ज्ञानकेंद्रे बनावीत. केवळ त्यांच्या डोक्यात माहिती काढून विद्यापीठाबाहेर पडलेले यंत्रवन माणसे नकोत. असे त्यांना मनोमन वाटे. उच्चवर्णियांबरोबरच दुर्बल घटकातील वर्गालाही शिक्षण दिले पाहिजे. या मतावर ते ठाम होते. पुरुषांच्या बरोबरीने स्त्रियांनाही शिक्षण दिले पाहिजे, स्त्री घराबाहेर पडली पाहिजे. परंतु तिचे घराकडे दुर्लक्ष होता. कामा नये याचे कारण म्हणजे पुतळीचा (त्यांची आई) ही त्यांची आद्य गुरु होती. त्यांच्या प्रभावातून सत्य, अहिंसा, प्रामाणिकपणा या मूल्यांची रुजवण त्यांच्यात झाली होती. शालेय शिक्षणापासून मूले व्यसनादिकांपासून दूर असली पाहिजेत. स्वावलंबन त्यांच्या अंगी रुजवले पाहिजे. सत्यनिष्ठा हे त्यांचे मूलसूत्र असले पाहिजे. त्यामुळे व्यक्तीच्या जीवनाला एक नवे वळण लागू शकते. मानवी मूल्यांची रुजवत वैदिक धर्मापासून जे सुरु झाली. त्यामध्ये जैन व बुद्धाने नवी भर घातली. त्याचा आणि येशू ख्रिस्ताच्या विचारांचाही त्यांच्यावर फारमोठा प्रभाव होता. त्यामुळेच त्यांना सन्यस्त जीवन जगता आले. परंतु ते सन्यासी नव्हते. उच्चशिक्षणामध्ये विद्यार्थ्यांनी सत्य, अहिंसा, अपरिग्रह, सत्याग्रह, स्वावलंबन, प्रामाणिकता इ. मूल्ये अंगिकारावी. विज्ञानवाद हा अध्यात्मवादासारखाच आपण सोबतीला घ्यावा. ते स्वतः यंत्रविरोधी असले तरी यंत्राला त्यांचा विरोध वेगळ्या पातळीवरचा होता. माणसाच्या हातांना काम न मिळता त्याला बेरोजगार करत असेल तर ते यंत्र कुबकामी आहेत. हा दृष्टीकोन समजून घेतला म्हणजे गांधीविचार समजायला अडचण जाणार नाही. भारतीय आणि पश्चिमात्य चांगल्या बाबींचा समावेश करून घेतला म्हणजे गांधीवाद नावाचे एक रसायन तयार होते आणि हेच गांधीवादाचे मर्मही आहे. गांधी विचारांचा उच्चशिक्षणामध्ये अंतर्भाव असणे ही आजच्या काळाची गरज आहे.

बीज शब्द - सत्य, अहिंसा, अपरिग्रह, सत्याग्रह.

जागतिक पातळीवर जे महापुरुष होऊन गेलेत त्या महापुरुषांमध्ये महात्मा गांधी यांचे स्थान फार मोठे आहे. टॉलस्टॉय, रस्कीन, लो. टिळक, जॉन स्टुअर्ट मील, कार्लोईल अशा अनेक महापुरुषांचे आणि लेखकांचे लेखन त्यांना खुणावत असे. एका उच्चकोटीच्या संन्यस्ताने जे जीवन जगावे ते जीवन गांधीजी जगले. गांधीजींचे कुटुंब ज्या पोरबंदरमध्ये होते त्या पोरबंदरमधून सुरुवातीच्या काळात त्यांची जडणघडण झाली. सत्यनिष्ठा, अहिंसा, अपरिग्रह अशा बाबींचा त्यांच्यावर बालमनापासून संस्करण झाले. भारतातील जैन, बौद्ध धर्म, पारंपरिक वैदिक धर्म आणि ख्रिस्तीधर्म यांचा प्रभाव त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वामध्ये उतरला. गांधीजी धार्मिक वृत्तीचे होते, धर्मांध नव्हते. आपल्या व्यक्तिमत्त्वाला उजवून टाकण्यासाठी सत्यनिष्ठा, प्रामाणिकता, चिकाटी, सहनशीलता या मूल्यसंज्ञांचा अंगिकार त्यांनी केला. शिक्षणासंबंधी त्यांचे मत इंग्रजी वर्तीच्या शिक्षणाला अनुकूल नव्हते. शिक्षण म्हणजे माहितीचे भंडार आपल्या डोक्यात कोंबणे नव्हे तर तो एक संस्कार आहे असे ते मानत. शिक्षणाचा उपयोग आपल्या सर्वांगीण विकासासाठी झाला पाहिजे केवळ रोजगार किंवा नोकरी मिळविणे एवढ्यापुरता तो संकुचित नसावा. त्यात स्पर्धा असली तरी ती जीवघेणी आणि द्वेषमूलक नसावी. त्याला धर्म, नीती, शास्त्र यांबरोबरच एक चांगला व्यक्ती म्हणून निर्माण होता यावे हे गांधीजींना अभिप्रेत होते. आजच्या काळातील शिक्षणाने झालेले बाजारीकरण आणि जीवघेणी स्पर्धा पाहिली म्हणजे गांधीविचारांची आजही आवश्यकता आहे. हे मगोमन पडते. शाळा, महाविद्यालये यामधून जे विद्यार्थी घडणार आहेत त्या विद्यार्थ्यांना स्वावलंबन आणि नैतिकता असणार शिक्षण मिळावयास हवे असे त्यांचे मत होते. अलीकडच्या काळात कमवा आणि शिका हे धोरण विद्यापीठात राबविले जाते त्यामुळे गांधीविचार अजूनही मृत्यू पावलेला नाही हे लक्षात येते.

शालेय जीवनापासूनच विद्यार्थ्यांना शिस्तीचे पालन करावयास शिकविले पाहिजे. आई-वडील व वडीलवाऱ्या व्यक्तींचा मान ठेवावा आणि गुरुजन आदर्श असावे असे त्यांना वाटे. स्वतः गांधीजींच्या जीवनात त्यांच्या शिक्षकांचे मोठे स्थान होते. शिक्षकाने विद्यार्थी घडविले पाहिजे, एखादा सुवर्णकार जसा सोन्याचे सुंदर दामिणे बनवतो त्याप्रमाणे शाळेतून आदर्श विद्यार्थी निपजला पाहिजे हेही त्यांचे मत होते. उच्चशिक्षणामध्ये गांधी विचारधारेतला आजच्या काळात कितीतसा स्थान आहे? किंवा गांधीविचार उच्चशिक्षणामध्ये आवश्यक आहे काय? अशा प्रश्नांची नालिका सातत्याने उपस्थित केली जाते. या प्रश्नांचे उत्तर वाटते तेवढे सोपे नाही. विद्यार्जन करून अर्थार्जनाला लागलेली व्यक्ती वाईट मार्गाने कार्य करत असेल तर त्यापासून होणारी हानी ही केवळ त्या व्यक्तीचीच नसते. त्याच्याशी निगडित असणारे कुटुंब, समाज, गाव आणि देश या सर्वांचीच हानी होते. त्यामुळे केवळ शिक्षण घेऊन संश्रवत कार्यकरणाशी माणसे निर्माण होत असतील तर ते केव्हाही वाईटच. हे गांधींना नैतिकतेचे अधःपतन वाटते. अलीकडच्या काळात शिक्षण देणाऱ्या फार मोठमोठ्या संस्था, महाविद्यालये आणि विद्यार्थीदे निर्माण झाली आहेत परंतु त्यातून यंत्रवन आणि ठोकळेवजा विद्यार्थी शिक्षण घेऊन बाहेर पडत आहेत. परंतु त्यांना देशातील गोरगरीब, दलित-पिढीत वर्गासाठी काही करावे असे वाटत नाही. असे शिक्षण घेऊन निघणाऱ्या विद्यार्थ्यांविषयी गांधीजींना रुचले नसते. स्वतः गांधीजी आदर्श नितीमूल्यांचा स्वीकार करून एक आदर्शवन सामाजिक प्रणालीचा स्वीकार करतात आपल्याहून खालच्या वर्गातील लोकांसाठी सतत कार्य केले पाहिजे असे त्यांना वाटे. यासाठी उच्चशिक्षणामध्ये उदात्त नितीमूल्यांनाही अंतर्भाव असावा व ते अभ्यासक्रमातून शिकविले जावे असे त्यांचे मत होते. त्यामुळेच त्यांनी गुरुदेव रवींद्रनाथ टागोरच्या शांतीनिकेतनचा पुरस्कार केला होता. याचा अर्थ असा नव्हे की गांधी हे धर्मपरायण किंवा कर्मकांडाचे पुरस्कर्ते होते. स्वतः गांधींनी कधी कर्मकांडांना आपल्या जीवनात स्थान दिले नाही. ईश्वरपूजेसाठी मूर्तीची गरज त्यांना भासली नाही.

“जे का रंजले गांजले । त्यासी म्हणे जो आपुले ।

तेथी साधू ओळखावा । देव तेथेची जाणावा ॥

हा तुकारामांचा विचार त्यांच्या अंगभूत स्वभावाचा भाग होता. गांधींनी वर्णाश्रम-धर्मांचा कधीही हिरीरीने पुरस्कार केला नाही. वर्णाश्रमधर्मातील जातीव्यवस्था नष्ट केली पाहिजे हे त्यांचे मत होते. म्हणून ते स्वतःला

हरिजन म्हणून घेत. म्हणून आजही भारतातील काही प्रतिगामी शक्तींना जेवढे फुले-शाहू-आंबेडकर विरोधक वाटतात तेवढेच गांधीही अस्तनितीला निखारे असतात. गांधींच्या विचारांमध्ये भारतीय परंपरेतील (जैन, बौद्ध, वैदिक विचारधारा) आणि पश्चिमात्य विचारांतीलही चांगल्या बाबींचा स्वीकार होतो. त्यामुळे कित्येकांना गांधीजी एकचवेळेस पराणमतवादी व पुरोगामीही वाटण्याचा सभ्य असतो.

उच्चशिक्षणातून आपल्या कुटुंबाचा, समाजाचा, गावाचा विकास कावा. हेच त्यांना अभिप्रेत होते. तत्कालीन काळातील पश्चिमात्यांच्या यंत्रसंस्कृतीमुळे आपल्या येथील बहुसंख्य लोकसंखेला रोजगारी साख्खा समस्येला तोंड द्यावे लागेल असे त्यांना वाटत असल्यामुळे त्यांनी यंत्रमागाचा विरोध करून हातमागाचा आणि घरख्याचा पुस्तकार केला. सर्व हातांना काम, बेरोजगार कुणीही राहू नये असे त्यांचे धोरण असल्यामुळे अलीकडच्या काळातील लोकांना त्यांचे विचार प्रासंगिक आहेत असे वाटते आणि गांधींच्या विचारांना अभ्यासाचे लक्षात न आल्यामुळे ते गांधीविरोधक बनतात. ग्रामीण व्यवस्था ही आजही भारतीयांचा कणा आहे. त्याकडे लक्ष न दिल्यामुळे आज मंत्रीराजा आलस्यवादी बनले आहे. देगडी मोक्षासाठी धोरण कोणत्याच गुरादोरांना बांधू शकत नाही. तो राजकारणाचा विषय न बनता आपल्या जीवनाचा एकमेकांविषयीच्या सहानुभूती व प्रेमाचा विषय बनला पाहिजे. धर्मद्वेषाचे राजकारण आणि शिक्षण त्या देशाला अधःपतीत करून सोडते. बंदुकीच्या धाकावर इंग्रजांनीही राज्य केले होते. ती हुकूमशाही मोडून काढण्यासाठीच गांधींनी अहिंसा हे मूलतत्त्व अंगिकारले. त्यांची अहिंसा ही भित्री, भ्याड, पळपुटी नव्हती. या अहिंसेच्या शस्त्रांनी या साबरमतीच्या संताने अमृतपूर्व क्रांती घडवून आणली. हा अहिंसेचा विचार विद्यार्थ्यांनी अंगिकारला पाहिजे असे त्यांचे मत होते.

अहिंसा आणि सत्याग्रह हे शस्त्र त्यांनी इंग्रजांना नामोहरम करण्यासाठी वापरले आजही अनेकांना याचा मोह होतो अण्णा हजारे, अरविंद केजरीवाल किंवा इरोम शर्मिला यांच्याकडे पाहून त्याची प्रविती येते. उपोषण हे त्यांनी शस्त्रासारखे वापरले. परंतु व्रतवैकल्य म्हणून किंवा कर्मकांड म्हणून उपवास काही केला नाही. गांधींच्या या विचारांचा स्वीकार शालेय जीवनापासून ते उच्चशिक्षणापर्यंत विद्यार्थ्यांनी आणि शैक्षणिक धोरणात अंगिकारला पाहिजे. तृष्णा किंवा आसक्ती हा मानवी स्वभावातील मोठा दोष आहे. ज्याला जेवढे जास्त मिळत जाते त्यास अधिकाधिक मिळावे असेच वाटत असते. आपल्या गरजा अधिक नसाव्यात. आपल्या गरजांना मर्यादित स्वरूपात ठेवले पाहिजे. हे त्यांचे मत होते. आपण जेवढ्या जास्त गरजा वाढवू तेवढा क्लेश वाहत जाणार आणि मानवी जीवन सुखकारक होण्यापेक्षा दुःखदायक होईल. हे त्यांचा कळले होते. म्हणून वैज्ञानिक उन्नतीच्या ते विरोधी होते असे नव्हे. विज्ञानाने मानवी जीवन सुखकारक केले याचा त्यांना गर्व होता. परंतु त्यांचा गैरवापर मानवाने करू नये. हे सूच त्यांनी अंगिकारले असल्यामुळे याचाही अंतर्भाव उच्चशिक्षणाच्या माध्यमातून केला गेला पाहिजे. हेच त्यांचे खरेखुरे विचार आहेत. गांधींच्या व्यक्तिमत्त्वाला आणि विचाराला कोणत्या एका वादात बसवता येत नाही, ते म्हणतात. "I have no set theory to go by. I have not worked out the science of satyagraha in its entirety. You can join me in my quest of it appeals to you and you feel the call." (माझ्यापाशी आधारासाठी कोणतीही तयार अशी सैद्धांतिक तत्त्वप्रणाली नाही. सत्याग्रह शास्त्राची सर्वदृष्टींनी परिपूर्ण अशी मांडणी मी केलेली नाही. तुम्हाला त्याची ओढ वाटली तर माझ्या शोधात तुम्ही सहभागी होऊ शकता) असे त्यांनी हरिजनमध्ये 27.05.1939 लिहिले आहे.

थोडक्यात गांधींचा शैक्षणिक विचार हा पारंपरिक असूनही पारंपरिक वाटत नाही. आधुनिक असूनही आधुनिक वाटत नाही. तर वर्तमानामध्ये जगतांना परंपरा आणि आधुनिकता यांचा सुवर्णमेळ घडवून सुवर्णमध्य साधण्याचा प्रयत्न त्यांनी केला आहे हे निदर्शनास येते.

निष्कर्ष

1. गांधीवाद अशी कोणतीही विचारसरणी गांधीजींनी मांडली असे ते स्वतः म्हणत नसत. परंतु मार्क्सवाद, फुलेवाद, आंबेडकरवाद, समाजवाद या वादाबरोबरच गांधीवाद ही सुद्धा एक महत्त्वाची विचारसरणी आहे.

2. भारतीय तत्वज्ञान, वेद, उपनिषदे, पुराणे यांचा प्रभाव तसेच जैन, बौद्ध, ख्रिस्त या तत्वज्ञांचा प्रभाव मा. गांधींच्या व्यक्तिमत्त्वाचा महत्त्वाचा भाग होता. म्हणून एकाच वेळेस पारंपरिक आणि एकाच वेळेस आधुनिक विचारांवाता यांचे समिश्रण करून स्वतःला सतत बदलत ठेवणे आणि सत्याचे प्रयोग*करणे हे गांधीवादाचे मर्म आहे.
3. गांधीजींच्या जीवनामध्ये सत्य, अहिंसा, अपरिग्रह, सत्याग्रह, स्वावलंबन आणि प्रामाणिकता या मूल्यांना फार महत्त्व होते, तसेच या मूल्यांचा अंतर्भाव भारतीय शिक्षणप्रणालीत करण्यात यावा असे त्यांचे मत होते.
4. त्यांची अहिंसा ही भ्याड, घाबरट, पळपुटी नव्हती तर ती शूरांची अहिंसा होती. सत्याग्रह या शस्त्राने त्यांनी इंग्रजांना नामोहरन केले आणि आहिंसेच्या जघाने सर्व भारतीयांना एकत्र केले.
5. स्वतः सन्यास वृत्तीने जगल्यामुळे सत्यनिष्ठा, प्रामाणिकता, धर्मपरायणता, नैतिक मूल्ये ही शिक्षणाच्या केंद्रस्थानी असली पाहिजे, असे त्यांचे मत होते.
6. गांधीजींचे लिखाण व त्यांचे वर्तन पुष्कळदा प्रासंगिक असल्याने (विहारमध्ये झालेल्या भूकंपाचे कारण त्यांनी वर्णव्यवस्थेत शोधले) गांधीवाद हा भाबडा वाद आहे आणि आजच्या काळात तो टिकू शकत नाही असे मत अनेक विद्वानांनी आणि विरोधकांनी मांडले आहे. त्यात काही प्रमाणात तथ्यांश आहे. आजच्या काळाचा विचार केल्यास त्यांच्या प्रभावचर्य व यंत्राला असाणास विरोध गैरलागू ठरतो. त्याकाळात प्रासंगिक असणारा हा विचार आजच्या काळात गैरलागू असल्याचे दिसते.
7. गांधीवादातील सत्य, अहिंसा, अपरिग्रह, सत्याग्रह, स्वावलंबन व प्रामाणिकता या मूल्यांचा समावेश शालेय जीवनापासून उच्चशिक्षणात केल्यास विद्यार्थ्यांचे आयुष्य उजळून निघेलच यावर कोणीही आक्षेप घेऊ शकत नाही.
8. वर्तमान आणि भविष्यकाळात गांधीविचार हा भूतकाळ ठरणार नाही एवढे नक्की, त्याची उपयुक्तता शिक्षणाबरोबरच इतरही क्षेत्रात तितकीच अनिवार्य आहे हे लक्षात येते.

संदर्भग्रंथ सूची

1. गांधी मो.क., सत्याचे प्रयोग अथवा आत्मकथा, 33 वी आ. नवजीवन प्रकाशन मंदिर, अहमदाबाद, 2012
2. पंडीत नलिनी, गांधी, ति.आ. ग्रंथाली प्रकाशन पुणे 2006
3. प्रमू. जार.के., अँन्ड अदर्स, द माईड ऑफ महात्मा गांधी, 9 वी आ. नवजीवन प्रकाशन मंदिर, अहमदाबाद 2010
4. गांधी मो.क., माझी जीवन कथा 8 वी आ. नवजीवन प्रकाशन मंदिर, अहमदाबाद 2012
5. देसाई महादेव, गांधीजींचे साथ मन्चीस वर्ष, सर्वसेवा प्रकाशन वाराणसी 1962
6. बोस निमलकुमार, स्टडीज इन गांधीझम, 5 वी आ. नवजीवन प्रकाशन मंदिर, अहमदाबाद 1972
7. गांधी एम.के., द इसेंस ऑफ हिंदूझम, 3 वी आ. नवजीवन प्रकाशन मंदिर, अहमदाबाद 2007
8. आवेडकर गिरा., रानडे, गांधी आणि जीना, अनुवाद मा.क. गांजरे, अशोक प्रकाशन, नागपूर प्रकाशन वर्ष नमूद नाही.
9. शशीभूषण, गावर्स और गांधी, समाजवादी शिक्षा प्रकाशन, दिल्ली, 1973
10. कुरुंदकर नरहर, जागर, देशमुख आणि कंपनी, पुणे, 1969
11. सरदार गं.बा., गांधी आणि आवेडकर, दु.आ. सुगावा प्रकाशन, पुणे, 2004

ISSN 2277 - 3908
VOLUME-5 :: ISSUE-1 :: 2016

SPM-JAR

JOURNAL OF ACADEMIC RESEARCH

PEER REVIEWED

ANNUAL RESEARCH JOURNAL

FOR MULTI-DISCIPLINARY STUDIES

SARDAR PATEL MAHAVIDYALAYA, CHANDRAPUR

Contents

1. Indium chloride as a Highly Efficient Catalyst for One-Pot Three-Component Mannich reaction at room temperature	Raksha P. Dhankar	01-05
2. Pongamia Pinnata (Karanja) Biodiesel as an Alternative Fuel for Diesel Engine	Sunil R. Chikte	06-10
3. Problems Faced by Working Women	Bina M. Moon	11-13
4. Enhancing Human Resources for Inclusive Growth Employment and Welfare	A. K. Mahatale	14-16
5. Agriculture Subsidy Development of Rural Area in India	Sunil D. Naranje	17-19
6. Rainfall and Water Harvesting System	Vishranti Dhadade	20-23
7. Role of Agriculture in Economic Development	Rahul Sawlikar	24-26
8. चंद्रपूर जिल्ह्याचा प्राचीन इतिहास	गौतम ए. शंभरकर	27-33
9. Cloud Computing Data Migration Concept	Ashish D. Musale and Pradeep G. Khot	34-38
10. Classification of Hierarchical Clustering Techniques	Pankaj B. Dhumane and S. R. Pande	39-44
11. <u>ग्रामीण आर्थिक विकास - एक विचार</u>	<u>शरयू मनिष पोतनुरवार</u>	45-47
12. Changing Governance and Role of Education Through HRD	Devendra R. Bhagat	48-51
13. Voice of Feminism in The God of Small Things	A. Chandramouly	52-55
14. Immortals of Meluha: Reincarnation of Mythological Legends	D. B. Ingale and A. V. Dhote	56-58
15. Carlson's Trophic State Index (CTSI) of Lake Ramala of Chandrapur, Maharashtra (India)	Kavita S. Raipurkar	59-64
16. Assessment of Manganese in Groundwater Sources used for Drinking Purpose in Chandrapur City, Maharashtra	Kavita S. Raipurkar	65-70
17. Karma influence on Environmental Conservation : Methodological Insights from Buddhist Countries	Rahul K Kamble	71-80
18. चंद्रपूर जिल्ह्यातील मृदा संसाधन : एक भौगोलिक अभ्यास	दिपाली भा. दांडेकर	81-88

ग्रामीण आर्थिक विकास - एक विचार

शरयू मनिष पोतनुरवार
अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख
सरदार पटेल महाविद्यालय, चंद्रपूर

गोष्टवारा :

भारतीय अर्थव्यवस्था ही ग्रामीण अर्थव्यवस्था म्हणून ओळखली जाते. भारतात एकूण लोकसंख्येच्या सुमारे ६८.८० प्रतिशत लोकसंख्या ग्रामीण भागात निवास करते. म्हणूनच भारताच्या आर्थिक विकासात अतिशय महत्त्वपूर्ण ठरतो तो ग्रामीण आर्थिक विकास.

ग्रामीण भागाचा, गावाचा, खेड्यांचा विकास झाला तर पर्यायाने भारत विकसनशीलतेकडून विकसीततेकडे लवकरच प्रवास करून उद्दिष्टपूर्ती करू शकतो. ग्रामीण विकासाचे उद्दिष्ट सर्वांगीण विकास तर असतोच शिवाय गरीब, लहान, व मध्यम शेतकरी, कष्टकरी, मजूर, लहान व्यापारी, इत्यादींचा सामाजिक आर्थिक, व्यावसायिक दर्जा सुधारण्याचा सुद्धा असतो. याबाबत विचार करित असतांना विकसित देशाचे उदाहरण समोर ठेवणे अनिवार्य ठरते. भारत हा खेड्यांचा देश आहे, असे म्हटले जाते. ६००००० पेक्षा जास्त खेडी देशात आहेत. ६० ते ७० प्रतिशत लोकसंख्या ग्रामीण भागात निवास करते.

हस्तोद्योग, सामुहिक शेती, कृषी उत्पादनावर वर आधारित उद्योग, अधिकोषांचा सहभाग, ग्रामस्थांसाठी पायाभूत सोयी सुविधा, मनःप्रवृत्तीत बदल, रोजगार संधी इत्यादींच्या माध्यमातून विकास करता येईल.

बीजशब्द :

अर्थव्यवस्था, विकसनशील, विकसित सुप्तगुण, मधुमक्षिका, स्वयंरोजगार, अर्धांजन, कृषक, ओबंया

प्रस्तावना :

भारतीय अर्थव्यवस्था ही ग्रामीण अर्थव्यवस्था म्हणून ओळखली जाते. भारतात एकूण लोकसंख्येच्या सुमारे ६८.८० प्रतिशत लोकसंख्या ग्रामीण भागात निवास करते. म्हणूनच भारताच्या आर्थिक विकासात ग्रामीण आर्थिक विकास अतिशय महत्त्वपूर्ण ठरतो.

ग्रामीण भागाचा, गावाचा, खेड्यांचा विकास झाला तर पर्यायाने भारत विकसनशीलतेकडून विकसीततेकडे लवकरच प्रवास करून उद्दिष्टपुर्ती करू शकतो. गांधीजींनी चला खेड्याकडे असा स्पष्ट आदेशपर आग्रह केला होता.

भारत शासनाने ग्रामविकासाकरिता अनेक योजना राबविल्या आहेत, राबवित आहे. जशा-राष्ट्रिय ग्रामीण स्वच्छ पेयजल कार्यक्रम, निर्मल ग्राम योजना, इंदिरा आवास योजना, स्वयं सहायता समूह, (विस कलमी योजना), राष्ट्रिय ग्रामीण आजीवीका मिशन, पंतप्रधान ग्रामसडक योजना, मनरेगा, खासदार आदर्श ग्राम विकास योजना, यांसारख्या योजनांमुळे ग्रामविकास काही प्रमाणात तरी शक्य झाला. तरीसुद्धा ग्रामीण जनतेला शहराची व तेथील सोयी-सुविधांची ओढ अधिक प्रमाणात असल्याने व तशी आवश्यकतासुद्धा असल्याने संपूर्ण ग्राम विकासाकरिता उद्योगांचा तसेच शेतीचा विकास अनिवार्य असतो. तद्बतच दुग्धव्यवसाय, मधुमक्षिका पालन, मस्य व्यवसाय, कुक्कुटपालन, सार्वजनिक आरोग्य, शिक्षण, वाहतुक व दळणवळण इत्यादींचासुद्धा समावेश होतो.

ग्रामीण विकासाचे उद्दिष्ट सर्वांगीण विकास तर असतोच सोबतच गरीब, लहान, व मध्यम शेतकरी, कष्टकरी, मजूर, लहान व्यापारी, इत्यादींचा सामाजिक आर्थिक, व्यावसायीक दर्जा सुधारण्याचासुद्धा असतो. याबाबत विचार करित असतांना विकसित देशाचे उदाहरण समोर ठेवणे अनिवार्य ठरते, की ज्यात स्त्री सहभागाची कमतरता दिसून येते. आज अनेक क्षेत्रांमध्ये स्त्री शक्ती पुढारलेली दिसते. तरीसुद्धा अनेक स्त्रिया मग त्या शिक्षित असो वा नसो अनेक ठिकाणी पुरुषप्रधान संस्कृतीमुळे असेल कदाचित तिच्यातील सुप्तगुणांचा विकास होत नाही किंवा त्यांच्या शिक्षणाचा फारसा उपयोग होत नाही. त्यासाठी सामाजिक प्रवृत्तीत संपूर्णतः बदल होणे गरजेचे आहे. पुरुषेतरकाच सहभाग स्त्रियांचासुद्धा असेल तर देशाचा विकास होणे कुणीही रोखू शकत

नाही.

भारत हा खेड्यांचा देश आहे, असे म्हटले जाते. ६००००० पेक्षा जास्त खेडी देशात आहेत. ६० ते ७० प्रतिशत लोकसंख्या ग्रामीण भागात निवास करते. संपूर्ण ग्रामस्थांचा विकास करावयाचा असे ठरविले तर पूढील काही बाबींचा उहापोह करणे क्रमप्राप्त ठरते.

सामुहिक प्रयत्न :

● हस्तोद्योग :

ग्रामीण भागातील जनतेने एकत्र येऊन हस्तोद्योगांचा विकास व प्रचार केल्यास सामाजिक व आर्थिक विकास शक्य होतो. शहरांकडे परावर्तित होण्याची गरज कमी होते. बचत गटाच्या माध्यमातून ते शक्य करण्याचा यशस्वी प्रयत्नसुद्धा सुरू आहे, परंतु तो पुर्णतः प्रभावी ठरू शकला नाही असे दिसते.

● सामुहिक शेती :

ग्रामीण भागातील अधिकाधीक शेतक-यांनी एकत्र येऊन शेती केल्यास कमीत कमी खर्चात शेती करणे शक्य होऊन शेतक-यांचा सामाजिक व आर्थिक विकास होतो. शेतक-यांच्या आत्महत्येचा प्रश्न सुटण्याची दाट शक्यता निर्माण होते. पर्यायाने समाजाचा नी देशाचासुद्धा विकास शक्य होतो.

● कृषी उत्पादनावर वर आधारित उद्योग :

कृषी उद्योग स्थापन केल्यामुळे शेतीचे व्यावसायीकरण करण्यास प्रोत्साहन मिळते. शेतमालावर प्रक्रिया करणाऱ्या उद्योगांना तसेच शेतीला विविध साधनांचा पुरवठा करणाऱ्या उद्योगांना कृषी उद्योग असे म्हटले जाते.

शेती आणि शेतीशी संबंधीत व्यवसायांचे उत्पादन कच्चा माल म्हणून प्रत्यक्षपणे प्रक्रियेच्या पहिल्या अवस्थेत जे उद्योग वापरतात आणि ज्यांच्या कार्यामुळे ग्रामीण क्षेत्राच्या विकासाला महत्त्वपूर्ण हातभार लागतो. कृषी उद्योग स्थापन केल्यामुळे शेतीचे व्यावसायीकरण करण्यास प्रोत्साहन मिळते.

कृषी उद्योगामुळे ग्रामीण बेकारीच्या समस्येचे गांभीर्य निश्चितपणे कमी होऊ शकते. उत्पादनाचे स्वरूप जर पाहिले तर बहुतेक मालाला कमी-अधिक प्रमाणात प्रक्रियेची गरज असते असे दिसून येईल. शेती विकास आणि ग्रामीण अर्थव्यवहारात गतिमानता निर्माण करण्याचे सामर्थ्य कृषीशी निगडित उद्योगामध्ये

आहे. संदर्भ कुरूक्षेत्र फेब्रुवारी १९८८, खंड ३६, क्र. ५, पेज नं. १७.

करावा.जेणेकरून शोषक व्यापा-यांच्या कचाटयातून मुटका किंवा मुक्ती मिळून कृषकांना आपल्या

कृषी उद्योगांचा फायदा म्हणजे कच्चा मालाच्या ठिकाणाजवळ उत्पादन सुरू केले जाऊ शकतात. कापूस, तेलब्रीया, कडधान्य, धान, ऊस इत्यादी पिकांवर प्रक्रिया करणारे उद्योग ग्रामीण क्षेत्रात सुरू करणे शक्य होते. जर असे उद्योग स्थापन झाले तर त्यांचा चांगला परिणाम शेतीच्या उत्पादकतेवर होतो. निर्वाह शेतीचे रूपांतर व्यापारी शेतीत करणे व ग्रामीण क्षेत्राचा विकास साध्य करणे, कृषी उद्योगामुळे शक्य होऊ शकते.

● अधिकोषांचा सहभाग :

ग्रामीण विकासात अधिकोषाची भूमिकासुद्धा अतिशय महत्वपूर्ण आहे.कोणत्याही कार्यासाठी लागणारे भांडवल अधिकोषाच्या माध्यमातून वापरण्यात येते. त्यासाठी ग्रामीण बँकेची व्यवस्था प्रभावी ठरते.

● ग्रामस्थांसाठी पायाभुत सोयी सुविधा :

पाणीपुरवठा, विद्युत पुरवठा, रस्ते विकास, शिक्षण, आधुनिक तंत्रज्ञानाचा वापर, आरोग्याच्या सुविधा, इत्यादी प्रत्येक गावात प्राप्त झाल्यास त्या आधारावर सर्व ग्रामस्थांचा आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक विकास सहज शक्य होऊ शकतो.

● मनःप्रवृत्तीत बदल :

वरील सर्व प्रकारच्या विकासासोबत आज मानसिकतेचा /मनोवृत्तीचा विकास अपेक्षित आहे. उच्च प्रतीच्या, व्यापक मनोवृत्तीच्या माध्यमातून उच्चदर्जाचा आणि समतोल विकास शक्य होऊ शकतो.

● रोजगार संधी :

कुटिरउद्योग, गृहउद्योगांच्या संधीमध्ये वाढ होण्याची नितांत आवश्यकता आहे.

- गावागावात बायोगॅस प्रोजेक्टद्वारे उर्जा निर्मीती करण्यात आली तर लवकरच विद्युत पुरवठ्यात वृद्धी होईल.
- शेती+व्यापार करणे अधिक फायद्याचे ठरू शकते. जसे..
 - शेतक-यांनी आपले शेती उत्पादन तसेच शेती उत्पादनावर आधारित उद्योग यांच्या व्यापाराकरिता प्रत्यक्ष कंपन्यांसोबत व्यवहार किंवा व्यापार

सर्वोदय शिक्षण मंडळ, चंद्रपूर द्वारा संचालित
श्री शंकरराव बेझलवार कला-वाणिज्य महाविद्यालय,
अहेरी, जि. गडचिरोली

विद्यापीठ अनुदान आयोग, नवी दिल्ली द्वारा प्रायोजित

एक दिवसीय राज्यस्तरीय चर्चासत्र

दि. २० फेब्रुवारी २०१७

मराठी : 'गझल सम्राट सुरेश भट यांच्या काव्यातील सामाजिकता'
अर्थशास्त्र : 'जागतिकीकरण आणि भारतीय ग्रामीण समाज'

स्मरणिका

संपादक

प्राचार्य डॉ. प्रमोद काटकर

डॉ. कु. मीनाक्षी दरणे

डॉ. रविंद्र हजारे

प्रा. चन्द्रशेखर गौरकार

प्रस्तुत ग्रंथाचा दुसरा भाग अर्थशास्त्र

“जागतिकीकरण आणि भारतीय ग्रामीण समाज” दुसऱ्या सत्रात या विषयावर विचार मंथन झाले. यात अनेक शोधनिबंधावर चर्चा झाली. यात विविध प्राध्यापकांनी शोध निबंध सादर केले. डॉ. राजेश गायधनी यांनी जागतिकीकरण आणि भारतीय ग्रामीण समाज जीवन यावर प्रकाश टाकला. डॉ. काकडे जागतिकीकरणाचा आज नव्याने विचार करणे गरजेचे आहे असे त्यांना वाटते. प्रा. नरेश बुटके जागतिकीकरण हे फायदेशिर व किफायतशिर असले तरीही त्याचा लघु व कुटीर उद्योगावर विपरीत परिणाम झाला. डॉ. ढेंगळे जागतिकीकरणामुळे भारतीय भाषेवर व संस्कृतीवर विपरीत परिणाम होईल ही शंका नजरेआड करता येत नाही. प्रा. विनोद बरडे जागतिकीकरणाचा भारतीय लघुउद्योगावर परिणाम घडलेला आहे. डॉ. नागसेन मेश्राम जागतिकीकरणामुळे ग्रामीण भागातील लोकांपर्यंत शासकीय योजना पोहचत आहे. डॉ. शरयु पोतनुरवार यांच्या शोधनिबंधात ग्रामीण युवकांपुढील आव्हाने आलेली आहेत. प्रा. निलेश दुग जागतिकीकरणामुळे भारतीतील ग्रामीण शेतकऱ्यांच्या शेतमालाला योग्य भाव मिळेल, असे त्यांनी सांगितले. प्रा. घोनमोडे जागतिकीकरणामुळे विदेशी गुंतवणूक वाढेल व उद्योगाचा विकास होईल. प्रा. संजय महाजन क्रांतीशिवाय बदल नाही व विकासही नाही हा जगाचा इतिहास आहे. त्यामुळे बदलांचा स्वीकार करायलाच हवा. प्रा. दामाजी डोंगरे जागतिकीकरण म्हणजे जगातील सर्व लोकांचा एकाचवेळी विचार करणे होय. प्रा. प्रभाकर घोडेस्वार जागतिकीरणाला मानवी कल्याण आणि स्वातंत्र्याच्या विस्ताराचे बनविले पाहिजे आणि स्थानिक समाज व समुदायापर्यंत विकास आणला पाहिजे तरच जागतिकीकरण हा विकासाचा व उन्नतीचा मार्ग ठरेल. डॉ. देवानंद गोरडवार जागतिकीकरणाची प्रक्रिया आपण थांबवू शकत नाही पण तिच्या वाईट परिणामांशी मात्र लढू शकतो. प्रा. चंद्रशेखर गौरकार जागतिकीकरणाचा ग्रामीण वित्तावर व ग्रामीण समाजावर अनुकूल व प्रतिकूल परिणाम झालेला असून प्रतिकूल परिणामांपेक्षा अनुकूल परिणाम हा अधिक फायदेशिर आहे. जागतिकीकरण हे उपयुक्त साधन आहे. डॉ. रविंद्र हजारे जागतिकीकरण आणि अरविंद अंदिगा यांच्या “द व्हॉईट टाइगर” आणि किरण देसाई यांच्या “इनहेरीटन्स ऑफ लॉस” यातील पात्रांच्या ओळखीचा प्रश्न चर्चेस घेतला.

डॉ. सौ. मनिषा विजय आवळे जागतिकीकरण भारतीय अर्थव्यवस्था शाप की वरदान, असा त्यांचा विषय होता. डॉ. नयना एच देवानी भारतीय ग्रामीण विकासावर

७. जागतिकीकरणामुळे ग्रामीण युवकांसमोर निर्माण झालेली संधी व आव्हाने

प्रा.डॉ. सौ. शरयु मनिष पोतनुरवार
अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख सरदार पटेल महाविद्यालय,
चंद्रपुर

संशोधनाचा गोषवारा

जागतिकीकरण म्हणजे स्पर्धेच्या माध्यमाद्वारे किंमतीचे आंतरराष्ट्रीय स्तरावरील किंमतीशी समानीकरण करणे होय. हे धोरण पूर्णपणे स्पर्धात्मक बाजारपद्धतीवर आधारित आहे. जे देश स्पर्धेत उत्तमोत्तम टिकून राहतील, त्या देशाला जागतिकीकरणाचे फायदे मिळतील. परंतु ज्या देशाला स्पर्धेत टिकून राहणे, (कोणत्याही कारणाने का होईना) कठिण आहे, त्या देशाला त्या देशातील युवापिढीला अनेक समस्यांना सामोरे जावे लागेल, आव्हाने पेलावे लागतील. या आव्हानातुनच संधी शोधून त्यावर काम करावे लागेल. तेव्हाच विकसनशील देशाचा विकसीत देशामध्ये समावेश होऊ लागेल.

भारताचा जागतिक व्यापारातील असलेला हिस्सा ०.७ प्रतिशत आहे. १२५ करोड लोकसंख्या असलेल्या भारतातील व्यापार हिस्सा हा ३० लाख लोकसंख्या असलेल्या सिंगापूर देशापेक्षा कमी आहे.

आंतरराष्ट्रीय भांडवलाचा प्रवाह संपूर्ण विश्वात १००० बिलियन डॉलर भांडवल गुंतवणुक होत असतांना भारताचा त्यातील ३-४ बिलियन डॉलर इतकाच सहभाग दिसून येतो.

जागतिकीकरणाचे अनेक फायदे असून सुद्धा राजकिय धोरणे, भांडवलाची कमतरता, अनेक ग्रामीण युवकांमध्ये कौशल्य तसेच बुद्धीमत्ता असूनही केवळ शिक्षणाचा अभाव, संधीची कमतरता, विविध प्रकारची आव्हाने इत्यादींमुळे हे फायदे अनुभवास येत नाहीत.

जागतिकीकरणाकडे, एक प्रगतीची मिळालेली संधी या दृष्टीने बघितल्यास अनेक नविन मार्ग नीघु शकतात. व्यापक व दूरदृष्टीने विचार केल्यास जागतिकीकरण आवश्यक ठरते. स्पर्धेशिवाय प्रगती व विकास अशक्य आहे. जागतिकीकरणामुळे स्पर्धा वाढते.

हुशारी, बुद्धीमत्ता, श्रमशक्ती, नैसर्गिक साधनसंपदा या बाबतीत भारत मागे नाही. फक्त उचित शासनपद्धती, योग्य नियोजन आणि प्रयत्नांची पराकाष्ठा आवश्यक आहे.

तिचो पूर्तता झाल्यास जागतिकीकरणातुन अनेकविध संधी निर्माण होउन भारतातील नागरी तसेच ग्रामीण युवकांना रोजगार मिळून ते स्वतःचाच नव्हे तर संपूर्ण भारत देशाचा विकास करू शकतील.

बीजशब्द :- मुक्त व्यापारधोरण, सेवाक्षेत्र, वित्त, भांडवली वस्तु, आव्हाने, समानीकरण

उद्देश :- जागतिकीकरणामुळे अनेक ग्रामीण युवकांसमोर निर्माण झालेली संधी व आव्हाने इत्यादींचा अभ्यास करून त्याद्वारे विवेचन करण्याचा मानस आहे.

संशोधन निबंधाचे स्पष्टीकरण

प्रस्तावना

७ जुलै १९९२ मध्ये भारताने जागतिकीकरणाचा स्विकार केला. जागतिकीकरण म्हणजे स्पर्धेच्या माध्यमाद्वारे किंमतीचे आंतरराष्ट्रीय स्तरावरील किंमतीशी समानीकरण करणे होय. जागतिकीकरण म्हणजे मुक्त अर्थव्यवस्था, मुक्त व्यापारधोरण, केवळ वस्तुंचाच नव्हे तर सेवाक्षेत्र, वित्त, भांडवली वस्तुंचाही मुक्त प्रवाह असा अर्थ अभिप्रेत आहे. हे धोरण पूर्णपणे स्पर्धात्मक बाजारपट्टीवर आधारित आहे. जे देश स्पर्धेत उत्तमोत्तम ठिकून राहतील त्या देशाला जागतिकीकरणाचे फायदे मिळतील. परंतु ज्या देशाला स्पर्धेत ठिकून राहणे, (कोणत्याही कारणाने का होईना) कठिण आहे. त्या देशाला त्या देशातील युवापिढीला अनेक समस्यांना सामोरे जावे लागेल, आव्हाने पेल्यावे लागेल. या आव्हानातुनच संधी शोधून त्यावर काम करावे लागेल. तेव्हाच विकसनशील देशाचा विकसित देशामध्ये समावेश होऊ लागेल आणि त्यासाठी देशातील युवक मग तो शहरी /नागरी असो वा ग्रामीण असो, त्याला कार्य करावेच लागेल.

जागतिकीकरणाचे मापन/मापदंड

• **विदेशी व्यापारात असलेला हिस्सा**

भारताचा जागतिक व्यापारातील असलेला हिस्सा ०.७ प्रतिशत आहे. १२५ करोड लोकसंख्या असलेल्या भारतातील व्यापार हिस्सा हा ३० लाख लोकसंख्या असलेल्या सिंगापूर देशापेक्षा कमी आहे.

• **आंतरराष्ट्रीय भांडवलाचा प्रवाह**

आंतरराष्ट्रीय भांडवलाचा प्रवाह संपूर्ण विश्वात १००० बिलियन डॉलर भांडवल गुंतवणुक होत असतांना भारताचा त्यातील ३-४ बिलियन डॉलर इतकाच सहभाग दिसून येतो.

जागतिकीकरणाचे फायदे/ ग्रामीण युवकांसमोर निर्माण झालेल्या संधी

जागतिकीकरणामुळे प्रगतीची दालने खुली होतात.

- * ज्ञानावर आधारीत सेवा व प्राप्ती
- * तांत्रिक सेवा व प्राप्ती
- * तंत्रज्ञानविषयक सेवा व प्राप्ती
- * नवप्रवर्तनाला चालना मिळते.
- * सॉफ्टवेयर कौशल्याचा विकास होतो.
- * विविध देशातील संस्कृतीची देवाण-घेवाण होते.
- * आधुनिक तंत्रज्ञानाच्या वापराचा प्रचार व प्रसार होतो.
- * यातूनच विकसनशील देशाचे उत्पादन वाढू लागते.
- * रोजगारात वाढ होऊ लागते.
- * रोजगार वाढीमुळे एकूण मागणीत वाढ होऊ लागते.
- * परिणामतः आंतरराष्ट्रीय व्यापाराचे सामर्थ्य वाढू लागते.
- * आंतरराष्ट्रीय व जागतिक व्यापाराचा विस्तार होऊ लागतो.
- * प्रत्येक उत्पादनाला मोठ्या बाजारपेठा उपलब्ध होऊन नफ्याचे प्रमाण विस्तारीत होऊ लागते.
- * उत्पादन क्षमतेचा पूर्ण वापर होऊ लागतो.
- * स्पर्धेमुळे वस्तुच्या गुणवत्तेत वृद्धी होण्यास मदत होते.
- * आर्थिक, सांस्कृतिक, सामाजिक व राजकीय विकास वाढीस लागू शकतो.
- * विकासाचा वेग वाढतो.

जागतिकीकरणाचे असे अनेक फायदे असूनसुद्धा राजकीय धोरणे, भांडवलाची कमतरता, अनेक ग्रामीण युवकांमध्ये कौशल्य तसेच बुद्धीमत्ता असूनही केवळ शिक्षणाचा अभाव, संधीची कमतरता, विविध प्रकारची आव्हाने इत्यादींमुळे हे फायदे अनुभवास येत नाहीत.

जागतिकीकरणाकडे, एक प्रगतीची मिळालेली संधी या दृष्टीने बघितल्यास अनेक नविन मार्ग निघू शकतात. व्यापक व दूरदृष्टिने विचार केल्यास केल्यास जागतिकीकरण आवश्यक ठरते. स्पर्धेशिवाय प्रगती व विकास अशक्य आहे. जागतिकीकरणामुळे स्पर्धा वाढते. युक्त स्पर्धेच्या अभावामुळेच भारताच्या बाबतीत “भारत देश श्रीमंत परंतु तेथील लोक मात्र गरीब आहेत”, असे म्हणण्यात येते.

प्रासिद्ध अर्थशास्त्रज्ञ एडवर्थस म्हणतात, “व्यापाराच्या उदारीकरणामुळे वर्धी उत्पत्ती नियम अंमलात येउन अर्थव्यवस्थेत वृद्धीचा दर उच्च राहु शकतो.”

डब्ल्यु. डब्ल्यु. रोस्टॉव्ह म्हणतात, “जागतिकीकरणामुळे चौथी औद्योगिक क्रांती घडुन जुन्या उद्योगांचे आधुनिकीकरण करण्यास मदत होईल.”

के. एस. कृष्णस्वामी म्हणतात, “स्वदेशी उत्पादकता अधिक कार्यक्षम होउन उत्पादन व्यय किमान पातळीवर आणू शकतात, किमान व्यय व मुक्त आयातीमुळे भारताची निर्यात वाढण्यास मदत होते.”

अँडम स्मीथ म्हणतात, “तुटीचे अर्थकारण असणाऱ्या देशामधेही आंतरराष्ट्रीय व्यापारामुळे फायदा होतो.”

डेव्हीड रिकार्डो म्हणतात, “तात्विकदृष्ट्या खुला व्यापार हीच व्यापार जगाची खरी संजीवनी आहे.”

नोबेल पारीतोषीक विजेते अमर्त्य सेन म्हणतात, “जागतिकीकरण अंतिमतः एक फार मोठी लाभदायक शक्ती आहे. परंतु त्याच्या पाठीशी पुरेशा व चांगल्या राष्ट्रीय धोरणांचा पाठींबा असावा. तरच जागतिकीकरणामुळे सुबत्ता येऊ शकते.”

जागतिक स्तरावर भारताला स्वतःचे अस्तित्व निर्माण करणे सहज शक्य आहे, असे अमर्त्य सेनप्रमाणेच अनेक तज्ञ विचारवंतांनाही वाटते.

ग्रामीण युवकांसमोर निर्माण झालेली आव्हाने

- * रोजगाराभिमुख शिक्षणाच्या अभावाला सामोरे जाणे.
- * साक्षरतेतील असमानता दूर करणे.
- * ग्रामीण क्षेत्रातील कामाप्रती वाढत चाललेली उदासिनता दूर करणे.
- * वाढती व्यसनाधीनता दूर सारुन विकास मार्गाचा अवलंब करणे.
- * शिक्षणाअभावी वाढत चाललेल्या दारिद्र्याला सामोरे जाणे.
- * सामाजिक विषमता दूर करणे.
- * संघटन कौशल्य निर्माण करुन ते रुजविणे.
- * अंधश्रद्धेतून बाहेर पडणे.

या सर्व आव्हानांना तोंड देण्याकरिता तरुणांना, ग्रामीण युवकांना एकत्र येऊन काम करावे लागेल. हुशारी, बुद्धीमत्ता, श्रमशक्ती, नैसर्गिक साधनसंपदा या बाबतीत भारत मागे नाही. फक्त उचित शासनपद्धती, योग्य नियोजन आणि प्रयत्नांची पराकाष्ठा आवश्यक आहे. तिची पुर्तता झाल्यास जागतिकीकरणाने अनेकविध संधी निर्माण होऊन भारतातील नागरी तसेच ग्रामीण युवकांना रोजगार मिळुन ते स्वतःचाच नव्हे तर संपूर्ण भारत देशाचा विकास करू शकतील.

१. वैश्वीकरण और भारतीय अर्थव्यवस्था -रमन कुमार दवे - आर.बी.एस.ए.
पब्लिशर्स जयपूर.
२. जागतिकीकरण - परिणाम आणि पर्याय - गजानन खातू
३. आंतरराष्ट्रीय अर्थशास्त्र - जी.एन. झामरे
४. जागतिकीकरण - शाप नव्हे वरदान - डॉ. मुकुंद गायकवाड

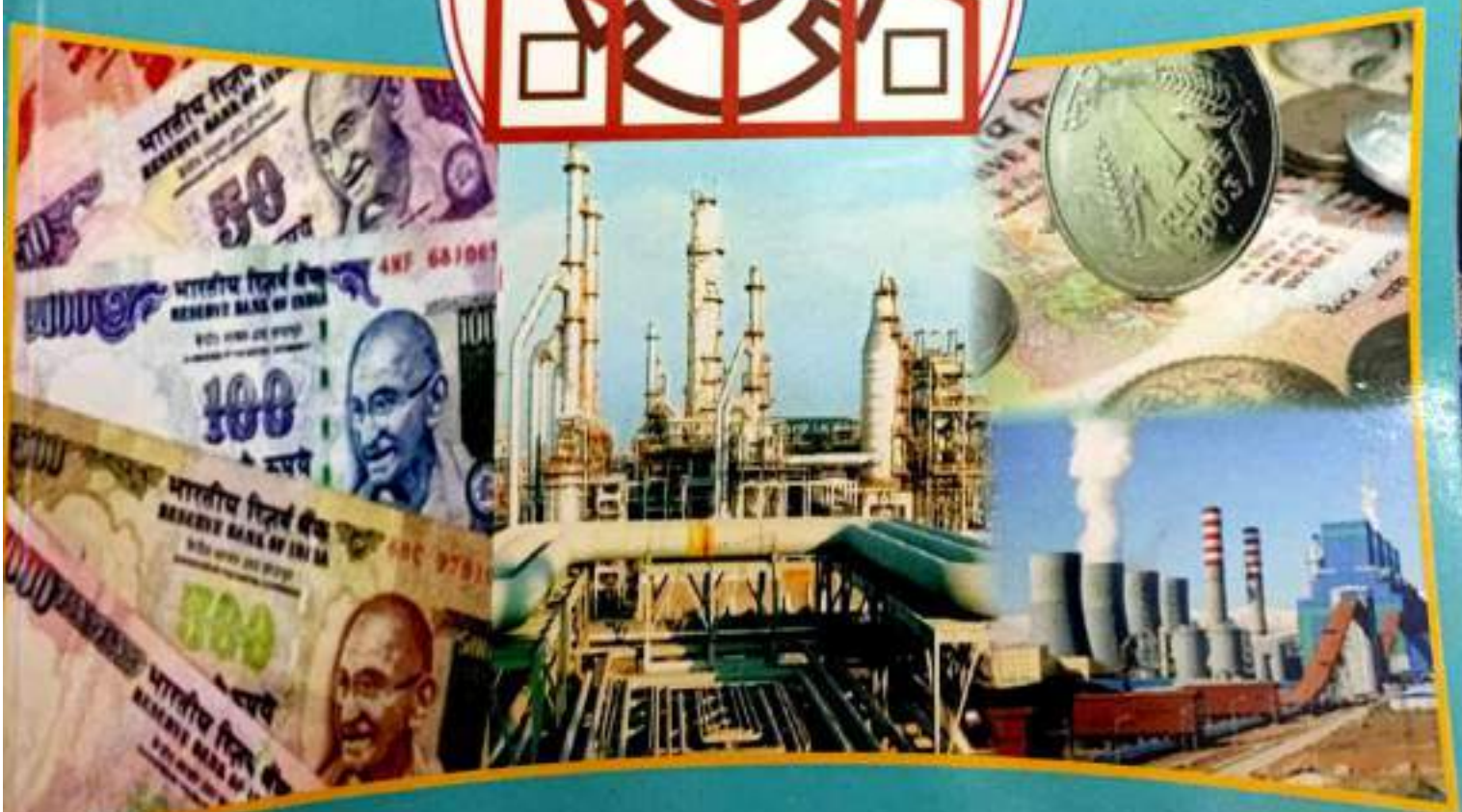
Impact Factor 3.20

ISSN : 2278-9303

Sanshodhan Samiksha

Humanities, Social Sciences, Commerce,
Education, Law and Language

Monthly Peer Reviewed International Research Journal
Special Issue March-2017

- PUBLISHED BY -

● AADHAR SOCIAL RESEARCH & DEVELOPMENT TRAINING INSTITUTE, AMRAVATI, MS. ●

39	Dr.Yogesh L.Patinge	Regulatory Role of the Government and its Impact on Indian Financial System: An Explanatory Approach	149
40	Asst.Prof.Ronil Kulbhshan Ahale	Fdi In Indian Retail Sector: Opportunities And Challenges	152
41	Prof.Kishor Navsagare	Impacts on Trade and Manufacturing Sector: Special Reference to Women Entrepreneurship	157
42	Prof. Shashikant V. Adsod	Tourism industry in India : Opportunities	165
43	Prof. Pravin P. Kulkarni.	Awareness and skill for cash less transaction".	168
44	Solanke Ajay J.	Study Of Groundwater Quality Managemet Issues In India	172

INDEX

SECTION (B) - Marathi

	Author	Title of Research Paper	Pg.No.
1	प्रा. डॉ. करमसिंग राजपूत	जागतिकीकरणाचा भारतातील शिक्षणक्षेत्रावरील परिणाम	1
2	सह. प्रा. भास्कर भि. पाढेण	काळा पैसा	4
3	डॉ. व्ही.व्ही. लाडे	रोकडविरहीत अर्थव्यवस्था आणि काळया पैशावर प्रभाव	9
4	प्रा. अमोल स. राऊत	भारताच्या विकासात सेवा क्षेत्राचा प्रभाव	12
5	प्रा. एम. यु. अर्जुने	कॅशलेस व्यवहाराचे लाभ आणि अडचणी	14
6	डॉ. किशोर एम. गोमेकर	कॅशलेस बँकींगची आधुनिक ॲप्स	17
7	प्रा.डॉ.राहुल वि. दखणे	मुगलकालीन व्यापार व चलनव्यवस्था	21
8	डॉ.जे.डी.गुप्ता	भारतीय अर्थव्यवस्था में कालाधन कारण व निवारण	25
9	प्रा. डॉ. नागोराव के. सोरे	जागतिकीकरण आणि संरचनात्मक परिवर्तने	29
✓ 10	प्रा.डॉ. सौ. शरयु मनिष पोतनुरवार	रुपयाचा उदय व विकास आणि विमुद्रिकरण	33
11	डॉ.शंकर मारोती सावंत	रोकड विरहित व्यवहारांचे फायदे तोटे	36
12	प्रा. गजानन आश्रुजी रहाटे	नोटबंदी व काळा पैसा	40

रुपयाचा उदय व विकास आणि विमुद्रिकरण

प्रा.डॉ. सौ. शरयु मनिष पोतनुरवार
अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख सरदार पटेल महाविद्यालय, चंद्रपुर

शोधनिबंधाचा गोषवारा :-

रोजच्या वापरात महागाई वाढल्यानंतर बरीच नाणी वापरावी लागत असे. नाण्यांचे वजन आणि आकार इत्यादींची अडचण भासू लागली. मोठ्या रकमेच्या व्यवहाराकरिता अडचण होण्यास सुरुवात झाली. त्यावेळेस वजनाने कमी आणि कमी जागेत मावेल अशा चलनाची गरज निर्माण झाली. या गरजेतुनच रुपया उदयास आला.

शेर शाह सुरी यांनी सर्वप्रथम ई.स. १५४०-४५ या काळात रुपया निर्माण केला. ३० नोव्हेंबर १६१७ ला सर्वप्रथम १ रुपयाच्या नोटा छापण्यात आल्या. त्यानंतर २ रुपयाच्याही नोटा छापण्यात आल्या. परंतु ई.स. १६२६ मध्ये त्या रद्द करण्यात आल्या. तेंव्हापासुनच तर खरी विमुद्रिकरणाची सुरुवात झाली, असे म्हणता येईल.

ई.स. १६५७ मध्ये १ रुपया म्हणजे १०० पैसे, अशी १ रुपयाची १०० पैशामध्ये विभागणी करण्यात आली. ई.स. १६६७ मध्ये नोटांचा आकार कमी करण्यात आला. आर्थिक विकास व रुपयाचे अवमुल्यन या कारणास्तव ५०० रुपयाची नोटा ई.स. १६८७ मध्ये काढण्यात आली. १६८६ पासून सिंहाच्या चिन्हाऐवजी म.गांधीजीचा फोटो असलेल्या १० आणि ५०० रुपयाच्या नोटा सुरु झाल्या. ई.स. २००६ मध्ये ५ रुपयाची नोटा पुन्हा सुरु झाली.

ई.स. २०१० मध्ये रुपयाचे नविन कायदेशीर चिन्हाचा स्विकार करण्यात आला. तो असा :- { ₹ } ई.स. २०११ मध्ये २५ पैसे व त्याखालील किंमतीच्या नाण्यांचे विमुद्रिकरण करण्यात आले. ई.स. २०१२ मध्ये म.गांधीजीचा फोटो असलेल्या १०, २०, ५०, १००, ५०० आणि १००० रुपयाच्या नविन नोटा नविन कायदेशीर चिन्हासह बाजारात आल्या. नोव्हेंबर २०१६ मध्ये ५०० आणि १००० रुपयाच्या नोटा बंद करून त्याऐवजी ५०० आणि २००० रुपयाच्या नविन नोटा नविन चिन्हासह आणि नविन रंगासह बाजारात आल्या.

चलन अस्तित्वात आल्यापासुनच अनेक वेळा विमुद्रिकरण झाल्याचे दिसून येते. जेव्हा जेव्हा विमुद्रिकरण झाले प्रत्येक वेळा जनतेला आलेल्या समस्यांना सामोरे जावे लागले. परंतु जसजशी लोकसंख्या वाढत गेली आणि पैशाचे व्यवहार मोठे होत गेले तसतशी ही समस्या मोठे रुप धारण करत असल्याचे जाणवत आहे. परंतु त्यावरही वेळोवेळी अनेक उपाय योजण्यात आले.

बीजशब्द :- मुघल, शेर शाह सुरी, वहनियता, रुप्यकम, विमुद्रिकरण, चांदीचे नाणे, पुनर्निर्माण इत्यादी.

संशोधनाचा उद्देश :-

नुकतेच रुपयाचे विमुद्रिकरण झाल्याने त्याबाबतचा संपूर्ण इतिहास जाणुन घेण्याचा उद्देश व उत्सुकता निर्माण झाली.

प्रस्तावना :-

चलनी नाण्यांचा वापर करणे म्हणजे अनेक अडचणींना तोंड देणे, असेच जनु काही नवे समीकरण बनले होते. कारण अधिक चलनाच्या वापराकरिता जागा, वजन इत्यादी कारणांमुळे चलनाच्या वहनियतेमध्ये अडचणी येऊ लागल्या. जसे -एका ठिकाणावरून दुस-या ठिकाणी अधिक चलन वाहून नेणे. रोजच्या वापरातही महागाई वाढल्यानंतर बरीच नाणी वापरावी लागत असे. नाण्यांचे वजन आणि आकार इत्यादींची अडचण भासू लागली. मोठ्या रकमेच्या व्यवहाराकरिता अडचण होण्यास सुरुवात झाली. त्यावेळेस वजनाने कमी आणि कमी जागेत मावेल अशा चलनाची गरज निर्माण झाली. या गरजेतुनच रुपया उदयास आला.

शेर शाह सुरी यांनी सर्वप्रथम ई.स. १५४०-४५ या काळात रुपया निर्माण केला. रुप्यकम या संस्कृत शब्दापासुन रुपया या शब्दाची उत्पत्ती दिसून येते. चांदीचे नाणे असा या संस्कृत शब्दाचा अर्थ अभिप्रेत आहे. मुघलांच्या काळात शेर शाह सुरी यांनी सर्वप्रथम ई.स. १५४०-४५ मध्ये चांदीचे नाणे व रुपया काढला, त्यानंतर बँक ऑफ हिंदोस्तान यांनी ई.स. १७७०-१८३२ याकाळात सर्वप्रथम कागदी रुपयाची निर्मिती केली. याच काळात जनरल बँक ऑफ

बैंगोल आणि बिहार यांनी ई.स.१७७३-७५ मध्ये आपला रुपया चलनात आणला. ई.सन.१७८४-८९ या काळात बैंगोल बँकेने आपला रुपया चलनात आणला.

३० नोव्हेंबर १८१७ ला सर्वप्रथम १ रुपयाच्या नोटा छापण्यात आल्या. त्यानंतर २ रुपयाच्याही नोटा छापण्यात आल्या. परंतु १८२६ मध्ये त्या रद्द करण्यात आल्या. तेंव्हापासुनच तर खरी विमुद्रिकरणाची सुरुवात झाली, असे म्हणता येईल.

१ एप्रिल १८३५ मध्ये रिझर्व्ह बँक ऑफ इंडियाची स्थापना झाली आणि रिझर्व्ह बँक ऑफ इंडिया, भारतीय कायद्यानुसार (टप्पू १८३४) चलन निर्मिती करीत असते. जानेवारी १८३८ मध्ये रिझर्व्ह बँकेने ५ रुपयाची पहिली नोटा छापली. फेब्रुवारी-जून १८३८ मध्ये १०००, १००००, १,००,००० रु.च्या नोटा छापण्यात आल्या. ऑगस्ट १८४० मध्ये पुन्हा १ रुपयाची नोटा तयार करण्यात आली. मार्च १८४३ मध्ये २ रुपयाची नोटा तयार करण्यात आली. १२ ऑगस्ट १८४६ मध्ये काळ्या पैशावर नियंत्रण आणण्यासाठी ५००, १००० आणि १०,००० रुपयाच्या नोटांचे विमुद्रिकरण करण्यात आले..

ई.स. १८५० मध्ये स्वातंत्र्य प्राप्तीनंतर एक आणा, दोन आणा, चाराणा तसे १ रुपया या किंमतीची नाणी तयार करण्यात आली. ई.स. १८५३ मध्ये हिन्दी भाषेत रुपयाचे प्रदर्शन करण्याचा निर्णय घेण्यात आला. ई.स.१८५४ मध्ये १,००० रु. ५००० रु. आणि १०,००० रु. अशा मोठ्या किंमतीच्या नोटांचे पुनर्निर्माण करण्यात आले.

ई.स.१८५७ मध्ये १ रुपया म्हणजे १००पैसे, अशी १रुपयाची १००पैशामध्ये विभागणी करण्यात आली. १८५७-६७ या काळात १,२,३,५,१० पैशाची ॲल्युमिनीयमची नाणी तयार करण्यात आली. त्यानंतर ई.स.१८६७मध्ये नोटांचा आकार कमी करण्यात आला. ई.स. १८८० मध्ये विज्ञान, तंत्रज्ञान आणि यांत्रिकीकरणबाबतचे चिन्ह नोटांवर छापण्याचा निर्णय घेण्यात आला. यात २ रुपयाच्या नोटावर आर्यभट्ट, १० आणि २० रुपयाच्या नोटांवर कोनार्कचे चाक, मोर इत्यादींचे चिन्ह वापरणे सुरु झाले.

१६ जानेवारी १८७८ मध्ये १०० रुपयाच्या नोटाचे काळ्या पैशावर नियंत्रण आणण्यासाठी विमुद्रिकरण करण्यात आले. आर्थिक विकास व रुपयाचे अवमुल्यन या कारणास्तव ५०० रुपयाची नोटा ई.स. १८८७ मध्ये काढण्यात आली. ई.स. १८८८ मध्ये १०, २५ आणि ५० पैशाचे स्टेनलेस स्टिलचे नाणे तयार करण्यात आले. १८९२ मध्ये १ व ५ रुपयाचे स्टेनलेस स्टिलचे नाणे तयार करण्यात आले. ई.स. १८९५ पासून १ व २ रुपयाच्या नोटा बंद करण्यात आल्या. १८९६ पासून सिंहाच्या चिन्हाऐवजी म.गांधीजींचा फोटो असलेल्या १० आणि ५०० रुपयाच्या नोटा सुरु झाल्या. ई.स. २००० मध्ये १००० रुपयाची नोटा पुन्हा नव्याने बाजारात आली. ई.सन. २००५-०८ च्या दरम्यान नविन ५० पैशाचे आणि १, २ व ५ रुपयाची स्टेनलेस स्टिलची नाणी बाजारात आली ई.स. २००६ मध्ये ५ रुपयाची नोटा पुन्हा सुरु झाली.

ई.स. २०१० मध्ये नविन कायदेशीर चिन्हाचा स्विकार करण्यात आला. तो असा :- { ₹ } ई.स. २०११ मध्ये २५ पैसे व त्याखालील किंमतीच्या नाण्यांचे विमुद्रिकरण करण्यात आले. तसेच नविन ५० पैशाचे नाणे आणि १, २, ५ व १० रुपयाच्या नविन नोटा नविन कायदेशीर चिन्हासह पुन्हा बाजारात आल्या. ई.स. २०१२ मध्ये म.गांधीजींचा फोटो असलेल्या १०, २०, ५०, १००, ५०० आणि १००० रुपयाच्या नविन नोटा नविन कायदेशीर चिन्हासह बाजारात आल्या.

नोव्हेंबर २०१६ मध्ये ५०० आणि १००० रुपयाच्या नोटा बंद करून त्याऐवजी ५०० आणि २००० रुपयाच्या नविन नोटा नविन चिन्हासह आणि नविन रंगासह बाजारात आल्या.

निष्कर्ष :-

चलन अस्तित्वात आल्यापासुनच अनेक वेळा विमुद्रिकरण झाल्याचे दिसून येते. जेव्हा जेव्हा विमुद्रिकरण झाले प्रत्येक वेळा जनतेला आलेल्या समस्यांना सामोरे जावे लागले. परंतु जसजशी लोकसंख्या वाढत गेली आणि पैशाचे व्यवहार मोठे होत गेले तसतशी ही समस्या मोठे रूप धारण करत असल्याचे जाणवत आहे. परंतु त्यावरही वेळोवेळी अनेक उपाय योजण्यात आले.

संदर्भ :-

- ❖ हिस्ट्री ऑफ इंडियन करंसी : हाउ टु रुपी चेंजड् { गुगल सर्च }
- ❖ प्राचीन भारतीय नाणकशास्त्र : मधुकर केशव ठवळीकर

125th Birth Anniversary of Dr. Babasaheb Ambedkar

*An International
Interdisciplinary Conference On*

DR. AMBEDKAR AS A NATION BUILDER

VOLUME III

Editors:

Dr. Vidyadhar Bansod
Mr. Shrikant M.B.Bhowate
Dr. Esadas Bhadke
Dr. Pramod Shambharkar
Dr. Sambhaji Warkad
Dr. Sanjay Urade
Dr. Sudhakar Petkar
Dr. Prakash Titre

Dr. Esadas Bhadke
Convener

Dr. Pramod Shambharkar
Organising Secretary

Prof. Sudhakar Petkar
Convener

Dr. BABASAHEB AMBEDKAR GONDWANA UNIVERSITY, TEACHERS' ASSOCIATION, CHANDRAPUR

80.	Vision Of B. R. Ambedkar : Eradication Of Untouchability From India	Dr. S. K. Singh	222
81.	Dr. Ambedkar's Views On Literature	Archana P. Tiwari	225
82.	Impact Of Dr. Ambedkar's Views On Literature With Reference To Select Text Of O. V. Vijayan	Dr. S.M. Warkad	227
83.	Secularism And Indian Constitution	Jagdish K. Jangale	230
84.	Socio-economic Perspectives -the Root Of Child Labour Problem In India	Dr. B. R. Kamble	233
85.	Impotrance Of Library And Books	Arti Samarth	236
		Dr. Khaja Moinuddin	

हिंदी विभाग

86.	महिला सशक्तीकरण में समाजकार्य का हस्तक्षेप	कम्ब कुमार सिन्हा	239
87.	भारत का विकास और औद्योगिक नीतियाँ	दीनानाथ यादव	239
88.	भारतीय संविधान में मानवाधिकार	अर्चना एस. देशमुख	241
89.	मानव अधिकार और भारतीय संविधान	प्रा. किशोर बी. वासनिक	243
90.	जाति उन्मूलन इतिहास वर्तमान और भविष्य	अनीश कुमार	246
91.	डॉ. बाबासाहेब आम्बेडकर और दलित साहित्य	मनोज कुमार	252
92.	डॉ. बाबासाहेब आम्बेडकर का भारतीय संविधान निर्माण में योगदान	शशिकांत रामदासपंत वाठ	254
93.	डॉ. बाबासाहेब आम्बेडकर के राजनैतिक विचार	डॉ. सुनिता बन्सोड	258
94.	चक्रवर्ती मौर्य सम्राट अशोक और उसका धम्म	श्रीकांत गोपीचन्द बोरकर	260
95.	अनुसूचित जाति एवं अनुसूचित जनजाती का शैक्षिक क्षेत्रों में मानसिक शोषण	आम्रपाली आसाराम जांभुलकर	262
96.	श्रमकल्याण और डॉ. आम्बेडकर	प्रा. कुलदिप आर. गौड	265
97.	डॉ. आम्बेडकर के विचार : स्वतंत्रता के परिप्रेक्ष्य में	प्रा. योगेश भोयर	267
98.	डॉ. बाबासाहेब आम्बेडकर प्रेरित हिंदी साहित्य	कु. वैशाली श्रीकृष्ण हिवराळे	269
99.	डॉ. आम्बेडकर के सामाजिक विचारों का विश्लेषण	डॉ. बिना मधुकर मून	271
100.	अनुसूचित जाती एवं जनजाति के लिए संवैधानिक उपाय योजना	कल्पना सतीष कावळे	273
101.	दलित सशक्तीकरण : आम्बेडकरवादी आंदोलन और राजनीति	प्रा.आर. व्ही. पोपळघट.	276
102.	हिंदू कोड बिल महिला-क्रांति का मुक्तिसूत्र	प्रा. मुकेश ए. रहांगडाले	279
103.	डॉ. बाबासाहेब आम्बेडकर और भारतीय संविधान	श्रीकांत गोपीचन्द बोरकर	282
104.	भारतीय संविधान और दलित महिलाओं के मौलिक अधिकार	आम्रपाली आसाराम जांभुलकर	284
		प्रा. विनोद एम. पुनवटकर	
		प्रफुल्ल भगवान मेश्राम	
		सहा. प्रा. देवलास सु. आठवले	
		कु. नीलीमा कृष्णकांत ताकसांडे	

मराठी विभाग

105.	मानवी हक्क आणि भारतीय संविधान	प्रा. अशोक बहादुरे	287
106.	भारतीय राज्यघटना आणि राष्ट्रीय महिला, मानवी हक्क, अल्पसंख्यांक आयोग	प्रा. के. एम. लोखंडे	289
107.	भारतीय संविधान आणि मानवाधिकार	प्रा. प्रकाश वा. पानतावणे	294
108.	भारतीय राज्यघटना आणि मानवी हक्क	प्रा. धर्मदास विस्वनाथ घोडेस्वार	297
109.	भारताचे परराष्ट्र धोरण व शेजारील देशांशी संबंध	प्रा. संतोष संभाजी डाखरे	300
110.	डॉ. बाबासाहेब आम्बेडकर यांचा शिक्षणविषयक दृष्टिकोन	प्रा. मिमादेवी महादेव डांगे	304
111.	भारतातील शेतकरी आणि भारतातील कृषी विषयक धोरण	प्रा. डि. टी. डोंगरे	306
112.	श्रमिकांच्या चळवळी	प्रा. डॉ. सौ. शारदा मनिष पोतनुरवार	308
113.	भारतीय विद्युत समस्या आणि तिचे व्यवस्थापन	सौ. ममता दहाड	310
114.	अनुसूचित जाती, अनुसूचित जमाती व इतर मागासवर्गियांसाठी घटनात्मक तरतूदी	प्रा. डॉ. रविंद्र विठोबा विखार	311
115.	मानवी हक्क आणि भारतीय राज्यघटना	सूर्यवंशी गणेश दामाजी	314

श्रमिकांच्या चळवळी

■ प्रा.डॉ.सौ.जरयू मनिष पोतनुरवार

गोषवारा (सारांश):-

प्रो. थॉमसच्या मते, "पारिश्रमिक मिळविण्याच्या अपेक्षेने करण्यात आलेल्या सर्व शारीरिक व मानसिक प्रयत्नांना श्रम म्हणावे." उत्पादनाचा सक्रिय घटक म्हणजे श्रमिकांचे श्रम होय. श्रमाची ठळक वैशिष्ट्ये म्हणजे अल्पकाळात श्रमात तात्काळ बदल करणे शक्य होत नाही. श्रमिकांपासून श्रम विभक्त करता येत नाहीत. श्रमिकांच्या सौदाशक्तीत गेल्या दोन दशकांपासून वाढ झाली आहे, पुर्वी या शक्तीत फारच कमतरता होती. श्रम साठवून ठेवता येत नाहीत. श्रमिकांचे श्रम आणि यंत्रसामुग्री हे काही प्रमाणात परस्परांचे पर्याय आहेत. विविध श्रमिकांच्या कार्यक्षमतेमध्ये विविधता आढळून येते. श्रमिकांना त्यांच्या कार्यक्षमतेनुसार योग्य मोबदला मिळेल याबाबतची शाश्वती सांगता येत नाही. श्रमिकांना दिली जाणारी वर्तणूक योग्य असेलच याबाबतसुद्धा खात्री देता येत नाही.

औद्योगिक संबंध जोपर्यंत सुरळीत राहतात तोपर्यंत औद्योगिक शांततेचे अस्तित्व दिसून येते. औद्योगिक शांततेमुळे औद्योगिक प्रगतीला वेग मिळतो. अन्यथा औद्योगिक संबंधामध्ये कुठल्याही कारणाने व्यत्यय उत्पन्न झाल्यास औद्योगिक संघर्ष निर्माण होतो. यातूनच कामगार संघांची स्थापना होऊन चळवळीचा उद्रेक होतो. या चळवळींना कधी यश मिळते तर कधी अपयश. कधी विकास होतो तर कधी उदासीनता येते. तरीही चळवळीच्या माध्यमातून कामगारांना न्याय मिळवून देण्याचा प्रयत्न करण्यात येतो.

बीजशब्द :- पारिश्रमिक, सौदाशक्ती, उत्तरार्ध, शाश्वती, विभक्त.

प्रस्तावना :-

डॉ. ऑल्फ्रेडच्या मते, "आनंदाशिवाय इतर काही आर्थिक मोबदला मिळविण्याकरिता करण्यात आलेले मनुष्याचे शारीरिक किंवा मानसिक प्रयत्न किंवा क्रिया म्हणजे श्रम होय." तर प्रो. थॉमसच्या मते, "पारिश्रमिक मिळविण्याच्या अपेक्षेने करण्यात आलेल्या सर्व शारीरिक व मानसिक प्रयत्नांना श्रम म्हणावे." या दोन व्याख्यांच्या तुलनेत प्रो. जेव्हान्स यांनी केलेल्या श्रमाच्या व्याख्येला व्यापक स्वरूपाची मान्यता प्राप्त झाली आहे. प्रो. जेव्हान्सची व्याख्या - "कार्यापासून मिळणाऱ्या प्रत्यक्ष आनंदाशिवाय अंशतः किंवा पूर्णतः धनाच्या रूपाने मोबदला

मिळविण्याच्या उद्देशाने केलेले मनुष्याचे शारीरिक किंवा मानसिक प्रयत्न म्हणजे श्रम होय."

श्रमाची ठळक वैशिष्ट्ये:-

- १ उत्पादनाचा सक्रिय घटक म्हणजे श्रमिकांचे श्रम होय.
- २ अल्पकाळात श्रमात तात्काळ बदल करणे शक्य होत नाही.
- ३ श्रमिकांपासून श्रम विभक्त करता येत नाहीत.
- ४ श्रमिकांच्या सौदाशक्तीत गेल्या दोन दशकांपासून वाढ झाली आहे, पुर्वी या शक्तीत फारच कमतरता होती.
- ५ श्रम साठवून ठेवता येत नाहीत.
- ६ श्रमिकांचे श्रम आणि यंत्रसामुग्री हे काही प्रमाणात परस्परांचे पर्याय आहेत.
- ७ विविध श्रमिकांच्या कार्यक्षमतेमध्ये विविधता आढळून येते.
- ८ श्रमिकांना त्यांच्या कार्यक्षमतेनुसार योग्य मोबदला मिळेल याबाबतची शाश्वती सांगता येत नाही.
- ९ श्रमिकांना दिली जाणारी वर्तणूक योग्य असेलच याबाबतसुद्धा खात्री देता येत नाही.

औद्योगिक संबंध:-

कामगार आणि मालक या दोन वर्गांमध्ये निर्माण होणाऱ्या संबंधांना औद्योगिक संबंध असे म्हणतात. औद्योगिक संबंध जोपर्यंत सुरळीत राहतात तोपर्यंत औद्योगिक शांततेचे अस्तित्व दिसून येते. औद्योगिक शांततेमुळे औद्योगिक प्रगतीला वेग मिळतो.

औद्योगिक संघर्ष:-

कामगार आणि मालक या दोन वर्गांमध्ये निर्माण होणा-या विवादाला औद्योगिक विवाद किंवा औद्योगिक संघर्ष असे म्हणतात. औद्योगिक संबंधामध्ये कुठल्याही कारणाने व्यत्यय उत्पन्न झाल्यास औद्योगिक संघर्ष निर्माण होतो.

औद्योगिक संघर्षाची कारणे:-

- १ कामाचा योग्य मोबदला न मिळणे
- २ कामाचे तास
- ३ कामाच्या ठिकाणाचे वातावरण आणि परिस्थिती
- ४ बोनसचा प्रश्न
- ५ क्षुल्लक कारणासाठी कामावरून कमी करणे.
- ६ तांत्रिकीकरणामुळे श्रमाची जागा भांडवलाने घेणे.
- ७ कामगारांची बेशिस्त वर्तणूक
- ८ कामगारांचे अज्ञान आणि शिक्षणाची कमतरता

कामगार संघ:-

१८ व्या शतकाच्या उत्तरार्धात इंग्लंडमध्ये औद्योगिक क्रांती घडून आली त्यातूनच कामगार संघांची स्थापना झाली. कामगार संघाची व्याख्या याप्रमाणे - 'औद्योगिक कामगाराने स्वतःचे हितसंबंध सुक्षित ठेवण्यासाठी स्थापन केलेल्या संघटनेला कामगार संघ असे म्हणतात.' धंदानिहाय संघ, औद्योगिक संघ, साधारण संघ, महासंघ असे कामगार

संघांचे विविध प्रकार पडले.

कामगार संघांच्या चळवळी :-

भारतात १८७५ साली कामगार चळवळीचा उद्गम झाला. इ.स.न. १९२६ मध्ये कामगार चळवळ कायदा पास झाला आणि कामगार संघांची कायदेशीर नोंदणी करता येणे शक्य झाले. इ.स.न. १९२९मध्ये मुंबईला कापड उद्योग संघाचा संप अयशस्वी ठरला. या काळात आर्थिक गंभीर उदासीनता निर्माण झाली होती. त्यामुळेच की काय भारतात इ.स.न. १९३०मध्ये कामगार संघांच्या प्रगती आणि विकासासाठी योग्य वातावरण नव्हते. त्यानंतरच्या दशकापासुन मात्र अनेक कामगार चळवळींनी संप पुकारलेले.

INTUC, AITUC, CITU, HMS, BMS, UTUC, NFITU यासारख्या अनेक संघांची निर्मिती आणि नोंदणी करण्यात आली. जवळपास १४००० कामगार संघ निर्माण झाले. राष्ट्रीय पातळीवर निरनिराळ्या कामगार संघांचे एकत्रीकरण घडुन आले.

भारतातील कामगार संघांची प्रगती:- वर्षानुवर्षे कामगार संघांची संख्या वाढत गेली, त्यावरून भारतातील कामगार संघांची प्रगती निदर्शनास येते.

वर्ष	नोंदणी केलेल्या संघांची संख्या
१९४७-४८	२६६६
१९५०-५१	३७६६
१९५१-५२	४६२३
१९६०-६१	११,३२१
१९६१-६२	११,६१४
१९६५-६६	१४,६८६
१९७१-७२	२३,८८२
१९७२-७३	२५,२०८
१९७३-७४	२५,७७६
१९७४-७५	२८,८३४
१९७५-७६	२९,२३९
१९७६-७७	३०,४०३
१९७७-७८	३१,२९५
१९८१-८२	३५,५३९
१९८७-८८	४९,३२९
१९९०-९१	५२,०१६
१९९३-९४	५५,७८४

भारतातील कामगार संघांच्या चळवळीच्या प्रगतीसाठी सहाय्यक ठरलेले घटक:-

- १ भारत सरकारचे धोरण
- २ लोकशाही राज्यव्यवस्थेत कामगारांना मिळालेले हक्क
- ३ ध्येय, नैतिकता आणि त्याग इत्यादी गुण असणाऱ्या पुढाऱ्यांचे

नेतृत्व

- ४ कामगार संघांचे नेतृत्व
- ५ देशातील चैतन्यदायी वातावरण
- ६ आंतरराष्ट्रीय श्रम संघटनेच्या कार्याचा प्रभाव इत्यादी.

निष्कर्ष :-

औद्योगिक संघर्षातुनच कामगार संघांची स्थापना झाली आणि आपले हक्क अबाधित राखण्याच्या प्रयत्नातुनच कामगार चळवळींचा उद्गम आणि विकास झाला. आजच्या स्थितीत कायद्याद्वारे श्रमिकांच्या समस्या बऱ्याच प्रमाणात सुटल्या आणि मुख्य म्हणजे बाल कामगारांच्या समस्या पूर्णपणे सुटल्या, असे म्हणता येईल.

संदर्भ:-

- १ श्रमाचे अर्थशास्त्र डॉ. प्रभाकर देशमुख विद्या प्रकाशन नागपूर
- २ इंटरनेट

■■■■